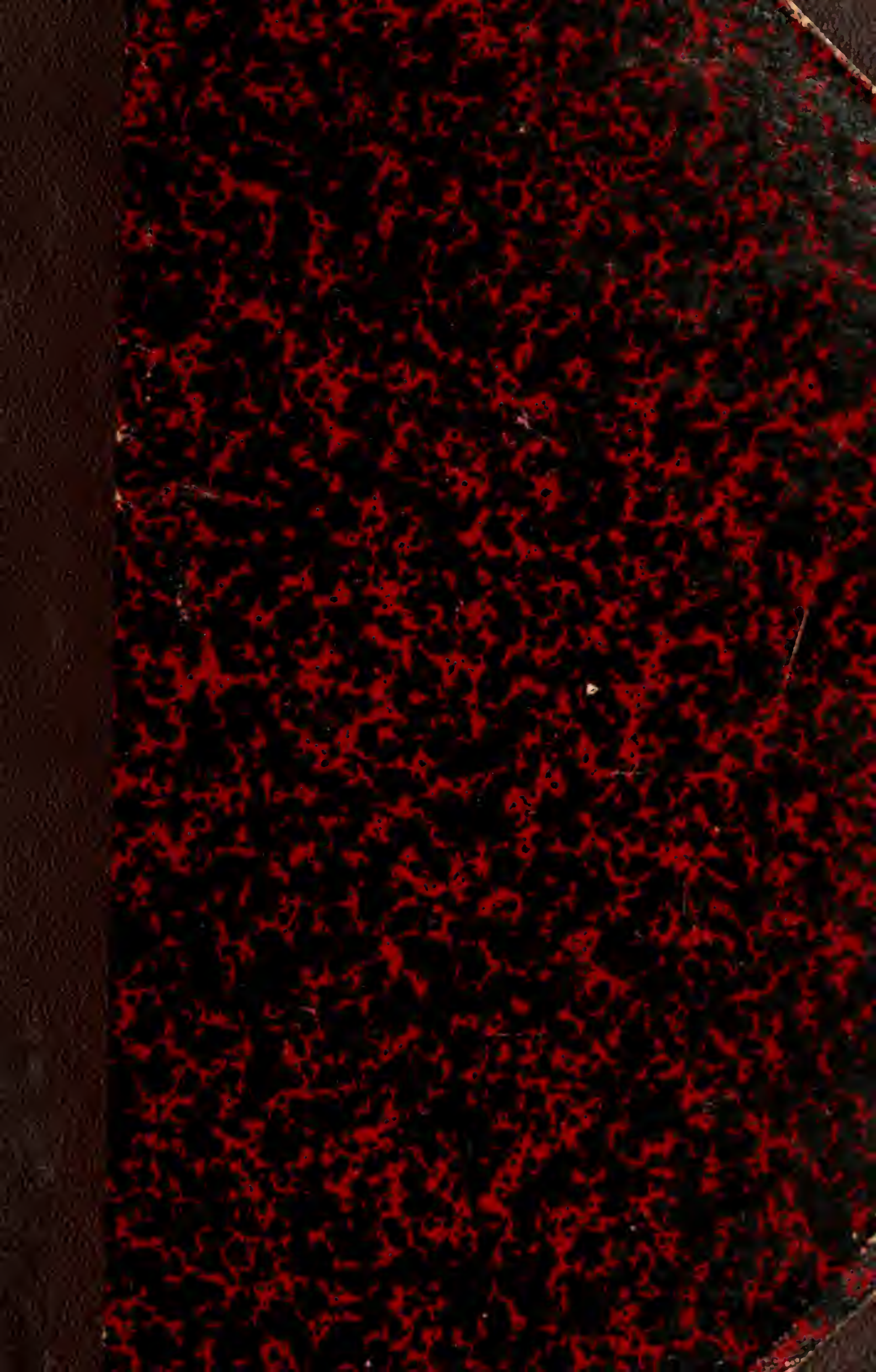

Geschenk van Mevrouw de Wed.
A. H. Molenaar van der Horst ter
gedachtenis aan mijn onvergetelyken leeraa[r]
den Weled Gel. Heer A. H. Molenaar. Ovl.
aan
B. H. Hoogenbergh.

ALEXANDER COMRIE

Dr. A. G. HONIG.

ALEXANDER COMRIE.

UTRECHT,
H. HONIG.
1892.

Gedrukt ter „Utrechtsche Drukkerij" — P. DEN BOER — Utrecht.

INHOUDSOPGAVE.

BIJLAGEN.

INLEIDING.

Hoe diep het Calvinisme zijn stempel op ons volk heeft afgedrukt, blijkt wel het overtuigendst hieruit, dat er zelfs in de droefste periode der gereformeerde kerken, die van 1770 tot 1830, altoos nog een kern geweest is, die aan de aloude traditiën vasthield en de gereformeerde leer warm liefhad. In hoe breede stroomen de wateren van Rationalisme, Supranaturalisme en Ongodisterij ook over den akker onzes lands zijn uitgestort, toch zijn niet alle Calvinisten in hun wilde vaart meegesleept, maar zelfs in de dagen van het diepste kerkelijk verval bleef er altoos nog een kleine groep, die door de lectuur der „oude schrijvers" in de Symbolen onzer kerken de uitdrukking harer geloofsovertuiging vond. Wel geleken deze mannen — gelijk de hoogleeraar Kuyper eens zeide — veel op planten, die, wegens de winterkoude, in den kelder weggeborgen, beschimmeld waren en dus veel van de vroegere schoonheid verloren hadden. Maar toch, hoe dof en ingezonken schier allen ook waren, toch was de vonk des levens nog niet uitgedoofd. En nauwlijks ging dan ook de poëtische Réveil met zijn levenwekkenden adem over Nederland, of in eens kwamen uit hunne schuilhoeken tal van belijders te voorschijn. Maar al spoedig bleek, dat die mannen, die eene korte spanne tijds één schenen, feitelijk twee waren. Onder de „Christelijke Vrienden", die te Amsterdam saamkwamen, waren zoowel Gereformeerden als ook Christenen, die, van ons roemrijk verleden los geworden, zich meer in die ontwikkeling der Theologie vinden konden, waarvan Schleiermacher de bouwmeester was. En toen de vrienden allengs van meer onbe-

wust, intuïtief leven tot rijper nadenken kwamen, beseften zij, dat de beide elementen uiteen moesten gaan of anders elkaar veel bitterder zouden bestrijden. Tot die breuk is het dan ook gekomen.

De gereformeerden uit die dagen behoorden deels tot de met zooveel bangen strijd vrij geworden kerken der Scheiding, deels tot die gemeenten, die het hoofd bleven krommen onder het „staatscreatuur" van Willem I.

Gelijk heel de Réveil werd gekenmerkt door een opgewekt geestelijk leven, door een ruischen van den adem des Geestes in de kille doodsbeenderen — zoo heerschte ook in de gereformeerde kringen eene hooge zielsstemming en werd sterk de gemeenschap der heiligen gevoeld. Zonder aarzelen ging men uren ver om eene „gereformeerde preek" te hooren, zeker als men was bij de vromen op die plaats eene gastvrije ontvangst te vinden. Daarbij zelden toog men alleen op pad. Alras vloeide op den anders zoo stillen landweg een gezelschap van broeders en zusters in den Heere Jezus Christus saam, die al koutende over de volheid der genade, die daar is in den Borg en Verlosser, voorwaarts gingen. En was er geen preek te hooren, dan vereenigde men zich in gezelschappen en bracht een deel van den dag door met het lezen in den schat der kerk, met gebed en psalmgezang.

De weinige Calvinisten leefden één leven en sloten zich nauw aaneen en *al* de vromen van een plaats zonken weg in aanbiddenisse van de goedertierenheden Gods, als weer een kind „in Zion werd geboren."

Veelzins schoone dagen waren het. Edoch, ééne groote zaak miste men. Kon de ethische richting op een man als Chantepie de la Sausseye bogen, de gereformeerde fractie had wel goede redenaars en bezielde geloofshelden, maar geen geleerden. Men bleef teren op wat de Vaderen hadden nagelaten en dacht er schier niet aan voort te spinnen aan den draad, waaraan de Ouden al hunnen arbeid hadden besteed.

En dat nog wel te minder, omdat men weinig of niet de werken van Calvijn of Voetius opensloeg, maar leefde uit à Brakel, Smijtegeld en van der Groe. Nu gaven deze Godzalige mannen wel veel bestiering voor het geestelijk leven, maar diepe denkers waren zij niet. En zóó kwam het, dat men, door schier uitsluitend hunne boeken te lezen, wel de gereformeerde belijdenis uit overtuiging omhelsde en de Armianerij diep verfoeide, maar toch tot de diepere gedachten onzer Confessie niet doordrong.

Alleen met hen, die Comrie lazen, was dit anders. Althans met hen, die niet slechts van zijn „A. B. C. des Geloofs", van zijne „Eigenschappen des Geloofs" en van zijne „Leerredenen" genoten, maar ook zijn „Catechismus", zijn „Brief over de Rechtvaerdigmaking" en — last not least — zijn met Holtius geschreven „Examen van Tolerantie" trachten te verstaan. Klein was dit kuddeke in getal, maar dat heeft dan ook de keurbende gevormd.

Maar ook al was alles wat met den geest van à Brakel zich drenkte nu juist niet tot de volle diepte der waarheid doorgedrongen, toch blijven deze mannen even goed als de vrienden van Comrie de voorloopers der tegenwoordige phase van het Calvinisme. En zoo ontstond onwillekeurig bij hen, die 't woord van onzen dichter-koning Bilderdijk beamen:

In 't verleden
Ligt 't heden;
In het nu
Wat worden zal.

de drang om nauwkeuriger met het leven en den arbeid van die mannen, aan wier schriftelijke nalatenschap het nageslacht zooveel dankt, bekend te worden.

Dr. Los leverde ons onlangs het portret van à Brakel. Ik waag 't thans voor een geschrift over Comrie de aandacht te vragen. En schetste Brakels biograaf nà de beschrijving

van zijn leven vooral zijn polemisch optreden, ik meende na Comrie's leven en zijnen arbeid als prediker en schrijver te hebben geteekend, aan een dieper ingaan op Comrie's dogmatische denkbeelden de voorkeur te moeten geven. Om tweëerlei redenen. Allereerst zijn de namen van Van der Os, van J. van den Honert en J. J. Schultens bijna alleen nog maar aan theologen bekend, terwijl Comrie's roem als Dogmaticus nimmer taande en vooral in den laatsten tijd terecht nog hooger steeg. En ten andere, omdat Comrie, schoon in schier elk opzicht de gevoelens van de voortreffelijke geleerden der zestiende eeuw deelende, toch er mee rekende, dat de geloovigen in de achttiende eeuw als kinderkens de lichte spijze behoefden en hij dus (want in dezen tijdkring bleven de geloovigen tot voor korten tijd meest nog even zwak) de brug vormt, die het Calvinisme van het heden met dat van weleer in contact brengt.

Toch liet ik daarom de beschrijving van Comrie's strijd niet geheel weg. Daarvoor nam deze een te breede plaats in zijn leven in. Alleen heb ik de kortheid betracht.

Zoo was mij dan van zelf de weg voorgeteekend, dien ik volgen moest. Of ik in de drie Hoofdstukken, die hier volgen, althans eenigermate geef, hetgeen deze Inleiding doet verwachten, beoordeele de lezer zelf wiens welwillendheid ik voor deze eerstelinge met alle bescheidenheid inroep.

Overbodig acht ik het bijna hem daarbij te herinneren, dat, waar Dr. J. Hartog in zijne keurige Verhandeling „de Spectoriale Geschriften van 1741 tot 1800" 1) getuigen kon, dat op menig gebied de belangstelling in hetgeen gedurende de tweede helft der vorige eeuw geschiedde, zoozeer was toegenomen, de geschiedenis der gereformeerde kerken daarbij niet kan genoemd en dit mijne taak niet lichter maakte.

1) Utrecht, Gebr. v. d. Post, 2e druk, 1890.

HOOFDSTUK I.

LEVEN EN ARBEID.

---

§ 1. *Bronnen.*

Tot voor korte jaren was ons omtrent het leven van Alexander Comrie nog slechts zeer weinig bekend. Dit lag niet daaraan, dat het over hem geschrevene ongeraadpleegd was gebleven, maar aan het feit, dat niemand zich de moeite getroost had, iets over hem te boek te stellen. Zoo zijn dan ook de biographische mededeelingen in het Woordenboek van van der Aa uiterst sober 1).

Eenig licht in deze duisternis ontstak echter de hoogleeraar Kuyper, toen hij in het jaar 1882 een drietal artikelen over Comrie in „the Catholic Prysbyterian" 2) schreef, waarvan

---

1) Verwezen wordt naar de volgende bronnen: Boekz. der Gel. Wereld, 1735, a. bl. 238, 617, b. 645, 1740, a. 628—641, b. 552, 1741, a. 688, 1749 b. 627—649, 1752, a. 220, 355, 1774, b. 778 en 779, 1775, a. 160; Ypey, Geschied. van de Christ. Kerk in de 18de eeuw, D. VII, bld. 163, 314, 337, 384, 395: van Abcoude, Naamreg. van Nederd. Boeken, D. I, St. I, III, IV, V, VI: de Chalmot, Biogr. Woordenb.; Ypey en Dermout, Gesch. der Nederl. Herv. Kerk, D. III, bl. 485—497, aanteek. bl. 226—233; Glasius, Godgel. Nederl., D. I, bld. 302; De Kansel ontsl. in de Nederl. Herv. Kerk, bl. 128—131; Brinkman, Alphab. lijst van Nederd. Boeken.

2) Dit maandschrift kwam uit te Londen bij James Nisbet & Co. De uitgave is spoedig gestaakt. De artikelen van Dr. K. zijn opgenomen in de afl. van Jan. (pag. 20—29), Maart (pag. 192—201) en April (pag. 278—284). Zij werden »door de goede zorge van Dr. Geesink in het Nederlandsch overgezet" en opgenomen in het Weekblad »De Heraut", jaarg. 1883, No 271, 272, 273, 276, 279, 284, 288 en 289. Een uittreksel hieruit vond eene plaats in »Dictionary of National Biography", vol. XI, pag. 454 en 455.

het eerste getiteld is: „Alexander Comrie: His life and work in Holland". De schrijver had zich bij advertentie gericht tot allen, die, hetzij door hunne ouders of door hunne betrekkingen, nog iets omtrent den predikant van Woubrugge wisten, met het verzoek hem hieromtrent mededeeling te doen. Deze poging bleef niet onbekroond — gelijk wij straks nader zullen zien. Maar Dr. Kuyper raadpleegde tevens eenige bronnen, die nog ongebruikt gebleven waren en wel: 1) „The History of the Scottish Church, Rotterdam, by W. Steven"; de gepubliceerde naamlijsten der studenten van de hoogescholen te Groningen en te Leiden; Comrie's Lijkrede op den Heer van Schellingerhout; zijn opdracht voor zijn A. B. C. des Geloofs en zijn academisch proefschrift 2).

Maar hoe ver dit stuk ook al 't vroeger over Comrie vermelde voorbij streeft, aanspraak op den naam eener volledige biographie maakte het in het minst niet; trouwens, die te leveren lag ook niet in de bedoeling van den auteur, die alleen begeerde Comrie ook in zijn eigen vaderland eenigszins bekend te maken. Zoo is, hetgeen hier volgt, in hoofdzaak resultaat van mijne eigen onderzoekingen. Ik raadpleegde 3) alle werken

---

1) Waugh and Innes, Edinburgh, 1833.

2) The Cath. Presb., afl. Jan., Noot pag. 29.

3) Voor zijne levensbeschrijving komen behalve de bovengenoemde »Lykreden" vooral in aanmerking: Berigt nopens de Waarschuuwinge van de heer J. J. SCHULTENS,...; tegen de Catechismus-verklaringe van den heer Alex. Comrie, gegeven door een brief van den WelEerw. heer ALEXANDER COMRIE,... gemeen gemaakt en met eene voorrede verrijkt door een Gezelschap van Liefhebberen der Waarheid die na de Godzaligheid is. Amsterdam, Nicolaas Byl, 1755. (Dit zeldzame boekje, groot XIV + 69 pag., vond ik bij geen der in den tekst geciteerde schrijvers vermeld). En »Voorreden" voor het derde deel van de »Sakelyke en Pracktikale Verklaringe van de twaalf kleine Propheten": door Mr. GEORGE HUTCHESON; uit het Engelsch vertaalt; Leiden, A. Kallewier 1748. (Van het bestaan dezer Voorrede droegen de genoemde schrijvers evenmin kennis. De Boekzaal (Nov. 1747; pag. 576) vestigde er mijne aandacht op. In een prospectus, waarin een herdruk van dit werk wordt aangekondigd,

van Comrie; de acta van de classis Leiden en van de synodi van Zuidholland; doorliep de Boekzaal van 1729 tot 1775 geheel; deed nasporingen in het kerkelijk- en gemeentelijk archief te Woubrugge; terwijl de secretaris van de gemeente Gouda, Mr. D. N. Brouwer, zoo welwillend was mij eenige berichten omtrent Comrie's verblijf aldaar te verstrekken, en — last not least — de heer W. Galloway 1) mij aan zich verplichtte door, geheel belangeloos, het onderzoek in Schotland te leiden.

---

§ 2. *Comrie in Schotland.*

Alexander Comrie werd geboren op den 16[den] December van het jaar 1706 en wel in Schotland, in de stad Perth. Dit blijkt overtuigend uit de „Registers of the City of Perth" 2). Want wel verhaalt Comrie zelf, dat hij geboren is „in 't jaar 1708 den 16. December O. Styl" 3), maar dit is of eene drukfout of eene vergissing. Het laatste acht ik 't meest waarschijnlijk. Comrie is vermoedelijk omtrent zijn geboortejaar zelf in het onzekere geweest, want blijkens

---

onder toezicht van Dr. E. E. C. Gravemeijer, zag ik er onlangs ook melding van gemaakt). Deze boeken citeer ik voortaan onder den naam van »Berigt" en »Hutcheson".

1) Medewerker aan het reeds genoemde prachtige werk «Dictionary of National Biography", waarvan reeds XXIX vol. (letter J.) verschenen.

2) In deze »Registers" staat: 1706 Dec. 17the Patrick Comrie and Rachell Vaus, Lady Comrie, had a son born, and baptised 17the December called Alexander.

3) Cf. »Samuel .... ofte Lyk-Reden over 1 Sam. XXV. Vs. 1. Bij gelegentheit van het zalig afsterven van ... den Heere Cornelius van Schellingerhout." Te Leiden bij Johannes Hasebroek en te Amsterdam bij Nicolaas Byl, 1749, pag. 25. In 't vervolg duid ik dit geschriftje aan met den naam van »Lyk-Reden." Met deze opgave komt overeen het bericht van Comrie's overlijden in de Boekzaal..

het „Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae" 1) gaf hij aan den Rector bij zijne inschrijving op, dat hij geboren was in het jaar 1709 2). Maar hoe dit zij, de officieele opgave is hier beslissend.

Gaf tot nu toe niemand eenige aanwijzing omtrent zijne familie, maar moest men zich tevreden stellen met de verklaring, dat hij 3) „uit een aanzienlyk geslagt" was gesproten, ik ben zoo gelukkig geweest omtrent zijne afkomst tot zekerheid te komen. Comrie's overgrootvader 4) van moederszijde was de beroemde prediker Andrew Gray 5) (1633—1656) „his father being Sir William Gray, bart., of Pittendrum, an eminent merchant and royalist, descended from Andrew, first lord Gray." „The ministry" van dezen Gray „proved eminently succesfull, and although only of three years duration, in the profound impression produced during his lifetime and the sustained popularity of his published works, Gray had few rivals in the Scottish Church" 6).

Deze Gray trad in den echt met Rachell Baillie, dochter van Robert Baillie 7), van Jerviswood. Uit dit huwelijk werd een

---

1) Hagae Comitum apud Martinum Nijhoff, MDCCCLXXV, pag. 944.

2) Op 10 Juli 1733 was hij n.l. volgens deze opgave pas 23 jaar oud.

3) Zoo b.v. »de Chalmot", B. W., Deel VII, pag. 250.

4) Comrie spreekt over hem op twee plaatsen. Op pag. 102 van het tweede deel zijner »Leerredenen" [»Verzameling van Leerredenen", ... door Alexander Comrie; te Leiden bij J. Hasebroek en te Amsterdam bij N. Byl; het eerste deel verscheen in 1749, het tweede in 1750] uit hij den wensch, dat hetgeen zijn »nu zalige overgrootvader Mr. Andreas Gray over het Gebedt geschreven heeft" in het Nederlandsch vertaald en uitgegeven zou worden. Ten andere maakt hij melding van hem »Hutcheson", pag. IV. zie noot 7.

5) Cf. Dictionary of National Biography in voce.

6) T. a. pl.

7) Deze Robert Baillie is de beroemde edelman, die tijdens de beruchte regeering van Karel II in 1684 op het schavot stierf. Zijne goederen werden verbeurd verklaard. Na 1688 ging de familie weer vooruit. Cf Dict. of N. B. in voce; Bishop Burnet's History of His Own Time, (Oxford 1823), vol. II, p. 103—105, 160, 345, 357, 360, 392, 419—423; W. Crookshank, »Historie

tweetal kinderen geboren; een zoon: William, en eene dochter: Rachell. William overleed waarschijnlijk op jeugdigen leeftijd.

Na het overlijden van Gray bleef zijne gade niet tot haar dood weduwe, maar zij huwde opnieuw en wel met Mr. Hutcheson, een afstammeling van eene „oude adelyke familie in *Schotland*" 1), eerst predikant te Irvine, later te Edinburgh. Te Irvine had hij volgens Comrie zijn besten tijd, „want daar zijnde, behalven den roem van zijne Geleerdtheit, die elk met hoogachtinge vervulde, zoo hadt hy zulk een naby leven met Godt, en daar blonk van hem af zulk een kracht van Godtzaligheit, dat hy als de algemeene Vader en Bestierder van Kerkelyke zaaken wierde aangezien; en wegens zyn tederen Ommegang met Godt was de Liefde, en van Godtvruchtige Leeraars, en van de waere Heiligen, voor hem uitter maete groot" 2). Blijkt reeds uit deze woorden Comrie's hoogachting voor hem, niet minder sterk komt die uit in deze betuiging „hij verklaarde twee Capittelen van *Salomons*

---

van den staat en het lijden van de kerke van Schotland" (Rotterdam, 1754) p. 308, 311, 603, 607, 638—641, 684. Comrie noemt hem tweemaal. »Hutcheson" pag. IV en V. »Hier was het ook, dat hij (Hutcheson) hem in den echt begaf met mijn eigen overgrootmoeder, Rachel Baillie, dochter van dien uitmuntende Edelman Baillie van Jeriswoodt, welkers historie bij bisschop Burnet te lezen is, IV. Deel, pag. 60 enz., ik ontroere te veel, als ik, er aan gedenke, en zal het niet uitschrijven. Deze was toen Weduwe van mijn eigen over GrootVader Mr. Andreas Gray, (want Mr. Hutchezon is alleen door aanhuwelijken mijn overgrootvader geweest) zoon van My Lord Gray, en beroemdt predikant te *Glasgouw* en collega van den waardigen Durham, die bij mijn over Groot Moeder maar eene dochter verwekte, synde in zijn twee en twintigste Jaar gestorven", en »Berigt", p. 51, »Meester Broun, ... die door de boosheidt der tijden (in welke mijne Overgroot-Vaders van Moeders zijde Milords Ormonston en Baillie van Jariswoodt, uit welke mijne Moeder een kleindochter was, zoo veel geleeden hebben) genoodzaakt was naa Hollandt te vluchten."

1) »Hutcheson", pag. III.

2) T. a. pl.

Hoogliedt, die zoo geestelijk en uittermaten Godtvruchtig doorwrocht zijn, dat ik moet zeggen, nooit diergelijks gezien of gelezen te hebben" 1). Na zijn komst te Edinburgh werd Hutcheson „ingewikkelt in zulke moeijelyke zaken, wegens het Bestier van de Kerke, dat aan hem meest toebetrouwt was door de *Presbyterianen*", dat Comrie niet wist, of „hy naderhandt iets van aanbelang over eenige aanmerkelijke Stoffen geschreven heeft" 2).

Aangaande zijne overgrootmoeder is verder in Comrie's geschriften niets te vinden, terwijl hij van zijne grootouders en ouders 3) zelfs in 't geheel geen melding maakt. Toch zijn hunne namen niet onbekend. Rachell Gray gaf n.l. haar hand aan John Vause, „Goodman of the Tolbooth" in Edinburgh 4).

Deze familie Vause was „a very ancient and knowable race. They came originally from Normandy, and were known as de Vaux, or de Vallibus and had large estates, and were great nobles in Scotland in the 12th century. The principal seat of the family was at Dirleton Castle near the town of North Berwick, in East Lothean, considerable remains of which still exist. Their line ended in three heiresses, one of whom married Lord Halliburton who thus succeeded to Dirleton Castle, and his successors became known as Halliburtons of Dirleton for several centuries". Met welken tak van de familie Rachell Gray zich verbond is onbekend „but they would certainly be people of good repute and standing" 5).

---

1) T. a. pl.

2) T. a. pl. pag. V. Crookshank verhaalt ons iets van deze moeilijkheden; t. a. pl. pag. 263—265.

3) Met uitzondering van dit ééne, dat zijne moeder een kleindochter was van »Mylord Ormonston en Ballie van Jariswoodt".

4) Deze gevangenis werd in breeder kring bekend door den roman van Sir Walter Scott »the Heart of Midlothian"; in noot C, achter dit werk geplaatst, wordt zij met enkele woorden beschreven.

5) Mededeelingen van den heer Galloway.

Wanneer John Vause en Rachell Cray overleden zijn, is mij onbekend. Alleen staat het vast, dat het vóór 1699 geweest is. Rachell Baillie was toen nog in leven; maar, wellicht omdat zij haar einde voelde naderen, liet zij in dat jaar eene acte opmaken, waarin zij den echtgenoot harer oudste kleindochter — Rachell Vause — benoemde tot haren eenigen erfgenaam, onder conditie evenwel, dat hij aan hare andere kleindochter — Margrett Vause — bij haar huwelijk eene som van 4000 Merks 1) zou uitkeeren. Het geboortejaar van dit zusterpaar kan ik niet opgeven. Alleen blijkt, dat in 1707 Margrett was gehuwd met James Williamson of Chapeltoun, terwijl Rachell, na het overlijden van haren eersten echtgenoot James Drummond „a captain in the marquis of Jullibardine's Regiment under the British Government", in den echt getreden was met Patrick Comrie; en wel na 1702. Aan James Drummond en Rachell Vause werden twee kinderen geboren, James en Jean, terwijl uit het tweede huwelijk minstens ook twee kinderen gesproten zijn: onze Alexander en zijne zuster Joanna 2).

Omtrent de familie Comrie is ook wel het een en ander bekend, maar het is tot nu toe niet gelukt, de genealogie vast te stellen. Alleen dit staat vast, dat er slechts één geslacht Comrie 3) geweest is, hetwelk zijn naam ontleende aan het wegens de daar in deze eeuw plaats gehad hebbende

1) A merk is three shillings and four pence.

2) Ik putte dit alles uit een viertal stukken, hierachter, als Bijlage A, opgenomen. Het eerste is de acte, waarbij Rachell Baillie James Drummond tot erfgenaam benoemt; het tweede »The Testament Dative" of James Drummond; het derde de »Bond of Relief bij Patrick Comrie to Sir James Campbell"; het vierde »The Testament Dative and Inventory of Mr. Patrick Comrie".

3) De naam Comrie komt nog voor. De groote nationale bibliotheek in het Britsch Museum te Londen bezit eene wetenschappelijke verhandeling over Nieuw Guinea van Dr. Peter Comrie, eenige jaren geleden verschenen. In deze bibliotheek is Alexander Comrie niet vertegenwoordigd.

aardbevingen bekende dorp 1) Comrie, in het graafschap Perth, aan den Earn en Lednock gelegen. Deze Comrie's waren grondbezitters, maar nog uit de „General", noch uit de „Particular Registers" valt op te maken, hoe de grond telkens van vader op zoon is overgegaan. Hunne landerijen waren vergelijkenderwijze klein „and perhaps they were not so particular in recording each change of proprietor" 2).

De oudste leden van dit geslacht, wier namen bewaard bleven, waren Duncan Cumrye en Malcolm Cumrie. Deze omhelsden met beslistheid de beginselen der Reformatie. Dit blijkt uit de „Fasti Ecclesiae Scoticanae by the late Rev. Hew Scott", waarin bij het dorp 3) Comrie vermeld staat „the parish was supplied by Duncan Cumrye, reader, from 1567 till he died in 1574 and by Malcolm Cumrie, from 1576 to 1580". Deze „readers" bewezen aan de zaak der Reformatie goeden dienst, wijl toen het gemis aan dienaren des Woords groot was 4).

---

1) Kramer teekent in zijn »Geografisch Woordenboek der geheele Aarde" (Gouda, 1880) aan: »Bij het dorp staat een obelisk ter eere van Lord Melville. Men vindt hier veel oudheden o. a. de overblijfsels van onderscheidene druïdische gebouwen en de sporen van eene Rom. legerplaats. Het kerspel telt 2326, het dorp 789 inwoners".

2) Mededeeling van den heer Galloway.

3) Part. IV, p. 752.

4) »Wie unter den Geistlichen die Superintendenten noch eine höhere Stelle »einnahmen, so war endlich dem Predigtamte selbst aus dem nämlichen »Grund, der bei der Einsetzung von diesen genannt wird, als Ergänzung »noch eine untergeordnete Art kirchlicher Diener beigegeben, für welche man »gleichfalls keine Vorschrift in der heiligen Schrift nachzuweisen wuszte. Es »waren dis die sogenannten Leser, *Readers*, welche da, wo man keinen or- »dentlichen Geistlichen hatte, die öffentlichen Gebete und die heilige Schrift »vorlesen sollten. Jeden von ihnen, der einen ehrbaren Wandel führt und »mit der Zeit Kentnisse sich angeeignet habe, fordert nun unser Buch [n. l. »the first book of discipline, or the policy and discipline of the church" door »Knox en andere predikanten ontworpen] auf, auch eigene Ermahnungen an »die Brüder zu richten und es dahin zu bringen, dasz er Glied des eigentlichen »geistlichen Amtes werden könne'. J. Köstlin, die Schottische Kirche, ihr

Na hen vinden wij vermeld: Joannis Comrie of Comerie (gestorven omstreeks 1600) en zijn zoon Patrick of Patricius Comrie, die tot het midden der 17de eeuw leefde.

Dan woonde te Leith Willielmus Comrie, handelaar in graan, die in relatie stond met Willielmus Gray van Edinburgh, een koopman, die veel met het buitenland handel dreef. W. Comrie stierf in 1645 of 1646. In het begin van de 18de eeuw woonden te Edinburgh ook kooplieden, die Comrie heetten; wellicht waren zij afstammelingen van hem.

In 1686 stierf Dr. Walter Comrie, „Provost of the new College of St. Andrews"; terwijl hij tot zijn erfgenaam benoemde zijn neef William Comrie „Professor of Philosophy in St. Leonards College in St. Andrews" 1).

Voorts vermelden de bovengenoemde Fasti Ecclesiae, dat in 1676 te Reumore, in Perthshire, Alexander Comrie tot predikant werd benoemd en dat hij in 1716 werd afgezet, omdat hij eene proclamatie uitvaardigde tot een vasten voor den slag van Sherreffmuir. Deze Alexander Comrie huwde met eene zekere Jean Campbell en had een zoon, John.

Ten laatste woonde in 1708 te Comrie nog een Patrick Comrie, gehuwd met Mc. Kiall, die zijn gezin door de geboorte van een zoon — Alexander geheeten — verrijkt zag; terwijl omstreeks dienzelfden tijd te Ardvorlich Kathrine Stewart, lady Comrie, leefde.

Dit is alles, wat omtrent het geslacht Comrie tot het begin

»inneres Leben und ihr Verhältnisz zum Staat". (Hamburg und Gotha, 1852) pag. 58. »The first Book of Discipline" is opgenomen in »the History of the Reformation of Religion in Scotland" by W. M'Gavin, Esq. (Glasgow 1831). Zie over de »Readers" Chap. V. n°. V.

1) Aan Bijlage A voegde ik toe het testament van dezen Dr. Walter Comrie met een beschrijving van zijn wapen. Niet omdat ik den graad van verwantschap tusschen Alexander Comrie en hem kan aanwijzen, maar wijl het voor latere onderzoekingen misschien van dienst kan zijn. Bovendien er spreekt uit dit testament zulk een echt Christelijke geest, dat het wel de moeite loont het eens in te zien.

van de achttiende eeuw is opgespoord. Ik zeide reeds, dat het niet mogelijk is uit deze gegevens de genealogie op te maken.

Zoo keer ik tot Patrick Comrie, den vader van onzen held, terug. Hij was van beroep oorspronkelijk schrijver, maar werd in 1704 toegelaten als „writer to the signet," welke betrekking hij tot 1751 heeft bekleed. Behalve het oorspronkelijke „Comrie House" met het daarbij behoorende land te Comrie, had hij als man van zaken noodzakelijk eene woning in de nabijgelegen stad, Perth, terwijl hij misschien ook een huis te Edinburgh heeft bewoond 1). Een man van fortuin was hij niet. Zelfs heeft Jean Drummond eenige jaren voor zijn dood al zijne schulden voor hem betaald, weshalve zij ook tot executrice van de nalatenschap werd benoemd. Het totaal bedrag dier schulden 2) en de getaxeerde waarde der meubelen wogen ongeveer tegen elkander op, zoodat dus voor de erfgenamen alleen het heerenhuis met de landerijen overbleef. Dit blijkt uit het „Testament Dative" 3). Over zijn karakter en zijne religieuse overtuiging is evenmin als over dat zijner gade iets met zekerheid te zeggen; alleen ligt, uit wat ik straks over de verhouding van Alexander Comrie tot de gebroeders Erskine en Thomas Boston zal meedeelen, het

1) In een onlangs verschenen werk »published by the Society of Writers to the Signet giving a History of the Society with lists of its members from its first Institution" komt onder de lijst der Leden voor: Comrie, Patrick, admitted 8th March 1704. Resigned his commission 27th June 1751. En in »the minutes of the Society" staat evenzoo genoteerd »1704. 8th March. Admission of Patrick Comrie, writer in Edinburgh".

2) Aan Doctors- en begrafeniskosten p. St. 163,1,0 (Schotsch); aan Patrick Macfarlane, koopman te Comrie p. St. 23,7,6; aan William Comrie, herbergier aldaar. p. St. 81,8. De getaxeerde waarde der meubelen was ongeveer p. St. 280. Een Schotsch pond is één twaalfde van een Engelsch pond.

3) Uit dit stuk is voorts nog op te maken, dat Joanna Comrie destijds weduwe was van William Black, douaan te Comrie; terwijl Alex. Comrie »Minister of the Gospel at Aufberg in the Presbytery of Lyden" wordt genoemd.

vermoeden voor de hand, dat hij tot de „Evangelische partij" behoorde.

Voor ik er nu toe overga te berichten, wat Comrie zelf over zijne jeugd en jongelingsjaren schrijft, moet ik eerst nog de namen noemen van een tweetal personen, van welke Comrie ook nog als van zijne verwanten spreekt. De eerste is James Fraser of Brae (1639—1699), een beslist Calvinist, die zich uit overtuiging schaarde bij hen, die streden voor de zuiverheid en onafhankelijkheid der Schotsche kerken. Geen wonder daarom, dat ook hij menig jaar in de gevangenis moest doorbrengen. Na de Restauratie werd hij 1) „minister of Culross, where he exercised his ministry with diligence and earnestness" 2). Comrie, die blijkbaar met eenige voorliefde zijn naam noemt, spreekt van hem nu eens als van zijn „overgroot Oom" en dan weer als van zijn „Oudt oom." Het rechte is dit. Fraser was voor de eerste maal gehuwd met eene zuster van A. Gray en wel met Jean of met Isabel. Gewoonlijk wordt gezegd met Jean, maar in eene officieele opgave vond de heer Galloway „Fraser of Breay and Isabel Gray."

De tweede, dien ik moet vermelden, is de bekende Bisschop Gilbert Burnet (1643—1715), die een gematigd voorstander van de andere partij was. Zijn vader en de reeds genoemde Robert Baillie waren zwagers, wijl zij beiden gehuwd waren met eene zuster van Archibald Johnston, lord Warristoun.

---

1) Cf. Dictionary of National Biography in voce.

2) Comrie maakt tot driemaal toe gewag van hem; Cf. »Het A. B. C. des geloofs, of Verhandeling van de Benaamingen des Saligmaakenden Geloofs volgens de Letteren van het Alphabet" (Leiden, Joh. Hasebroek, 1739) pag. 158. »Myn salige overgroot Oom, Meester Fraser, in zijn tractaat over het Geloove, spreekt zeer aanmerkelijk" etc. Verhandeling van Eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs..... (Leiden, Joh. Hasebroek en Amsterdam, Nic. Byl, 1744) pag. 117; Stellige en Praktikale Verklaaringe van den Heidelbergschen Catechismus..... (Leiden, Joh. Hasebroek en Amsterdam, Nic. Byl 1753) pag. 488. Ik citeer deze boeken in het vervolg als: A. B. C. des Geloofs": »Eigenschappen des Geloofs": »Catechismus".

Zoo teekent Comrie 1) hem terecht als een neef van zijne overgrootmoeder.

Met opzet beijverde ik mij deze familiebetrekkingen eenigszins nauwkeurig na te gaan. Vooral ook hierom, wijl Comrie aan de traditiën van zijne familie sterk was gehecht en omdat het stempel van zijn persoonlijkheid niet in Nederland maar nog in Schotland op hem is gedrukt. Om deze oorzaak deel ik eveneens ietwat uitvoerig mee, hetgeen hij in zijne werken omtrent zijn verblijf in Schotland vèrhaalt.

Ik zeide reeds, dat Comrie over zijne ouders nergens spreekt. Ook bewaart hij het stilzwijgen over de scholen, die hij bezocht, de uitspanningen, waarmede hij zich als knaap vermaakte en het vak, waartoe hij werd opgeleid. Slechts ééne gebeurtenis 2) uit zijne „kindse jaaren" beschrijft hij met deze woorden „een Juffrouw uit het Huis van Ormonston, een Nichte van my, welke het in het tydelyke was tegengeloopen, en aan welke onze opvoedinge was toevertrouwt, wiste ons, als wij uit de Schoole quamen, en als kinderen speelziek en woelende waren, te bedaaren, en tot stilte te brengen, met voor ons te leezen uit een boek, dat men genoemt had *Arabian Teals*, dat is Arabische vertellingen, in het welke zoo wonderlyke vercieringen, met ongemeene taal en figuurlyke spreekmanieren, voorquamen, dat het ons nooit verveelde die aan te hooren."

Maar even sober als hij over deze dingen zich uit, even mild is hij in berichten omtrent zijne godsdienstige vorming.

---

1) Cf. »Hutcheson"; pag. III; »Bisschop Burnet, die de eigen neef van myn over Groot Moeder was, getuigt ook van hem, hetgeen ik als een familiezaak wiste, maar blyde was, doen ik het in myn Neefs Historie las." En »Eigenschappen des Geloofs"; pag 386/7 »En de Bisschop Burnet (die myne familie in den bloede bestont).... zegt, dat veele van deeze Leeraars dingen voorzeiden, die alzo gebeurden, welker getuigenis des te meer gelden moet, terwijl hij van de andere partye was, die deeze Menschen onderdrukte, schoon hij zelf van zulken handel afkeerig was."

2) »Berigt", pag. 54 en 55.

Hieromtrent vermeldt hij allereerst, dat zijne „Leeraars 1) des Sondags avonds de *Confessie* verklarende, (waarin hij altoos groot genoegen had), in hare oeffeningen gewoon waren het *Systema* van *Baxter* voor te stellen en te wederleggen"; „zynde onder ons — zoo vervolgt hij — geen andere dwalinge bekend, welke eenige Voorstanders hadde; want ik weet niet, dat ter plaatse mijner wooninge een eenig Papist of Arminiaan gevonden wierd; en mijne Leeraars waren *Methodicq*, en stelden ons den oorsprong van *Baxters* dwalingen voor." Ten andere dat zijne gedachten 2), „gevormt zyn langs de leidinge van den Catechismus der Schotsche Kerke"; dat God 3) „Ralph Erskine tot bestieringe in zyn jeucht gebruikt" en dat hij 4) „onder het onderwys van beide Broederen de groote Erskines zyne Belydenisse geleert" heeft. En hetgeen hij leerde, omhelsde hij van ganscher harte, zoodat hij nog in het jaar 1755 kon verklaren, dat hij niet wist, dat hij ooit was afgeweken van de leer, die hij in zijne jeugd gehoord had 5). Herhaaldelijk heeft hij ook onder predikaties van Ebenezer en Ralph Erskine verkeerd 6); terwijl hij ook na zijne toelating tot het H. Avondmaal, die bij allen, die tot de Evangelische

1) »Berigt", pag. 57.

2) »Catechismus", pag. 347.

3) »Hutcheson", pag. IV.

4) »Berigt", pag. 25.

5) »Berigt", pag. 56.

6) »Brief over de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars, door de onmiddelijke toereekening der Borggerechtigheit van Christus"; .... door .... A. Comrie, Amsterdam, Nic. Byl, 1761, (in 't vervolg geciteerd als »Brief over de Rechtvaerdigmakinge") pag. 35 »gelijk uit de Predicatien van de *Erzkienen* te zien is, (welk ik ten meestendeel in myn jeugt gehoort hebbe, en de substantie nog onthoude) ...."; Hutcheson pag. IV .... Ralph Erskine, die nu door de Werken, waaraan ik, noch in Schotlandt zijnde, aasde, genoeg aan alle Godtvruchtigen in Nederlandt bekend is"; Voorrede voor »Godt verzoend".... door S. Charnock, Amsterdam, J. Haffmann, 1757, pag. VI, »de Predikaatsien van de beide *Erskinen* .... waar van de meeste door my, in myne jeugd gehoord zyn".

partij behoorden, rustte op de belijdenis van geloof en bekeering, herhaaldelijk en op vele plaatsen bij de viering van het H. Avondmaal tegenwoordig geweest is; bij welke plechtigheden het veroordeelen van het Systeem van Baxter en van de school van Saumur hem een grooten schrik tegen die leer inboezemde 1).

Deze mededeelingen zijn niet van belang ontbloot. Het heerlijke feit zijner bekeering 2) verbloemt hij nimmer, terwijl hij daarbij er altoos zijne eere in stelt, niet slechts zich een „Scoto-Brittanus" te noemen, maar inzonderheid een beslist belijder van de Confessie der Schotsche kerken te zijn. Vooral de Avondmaalsvieringen moeten op hem een diepen indruk hebben gemaakt. Dat waren gebeurtenissen van geheel bijzonderen aard. Men vergunne mij daarom deze aanhaling uit: „Historical Sketch of the Origin of the Secession Church" by the Rev. Andrew Thomson". 3) „Long before the period of which we now write [i. e. the formation of the Secession] the friends of the Gospel among the ministers of the Church of Scotland, had been led to cultivate an almost exclusive intercourse with one another. This arose at once out of common

1) »Berigt", pag. 50, »Dat ik nooit Avondmaals bedieninge in Schotlandt hebbe bygewoont (en ik hebbe die daar veel en op vele plaatsen bygewoont) of ik hebbe onder de naamlysten dergene die in de Leere dwaalen, en van het Avondmaal des Heeren uitgesloten worden, mede horen uitsluiten, en de tafel des Heeren verbieden, niet alleen *Arianen*, *Pelagianen*, *Papisten*, *Socinianen* en *Remonstranten*, maar ook alle *Baxterianen*, hetwelk my van myne jeugd af aan een grooten schrik tegen zyne Leere, en een afkeer van het Saumursche Systema ingeboezemt heeft". »Catechismus" pag 455, »Baxter .... en zyne aanhangeren worden geëxcommuniceert in Schotlandt". Wanneer Comrie tot het Avondmaal is toegelaten, is niet meer na te gaan, wijl er toen nog geen »Communicants Rolls" waren.

2) Zoo b. v. »Berigt", pag. 1 en 2: »Ik, wiens zucht en beede het altoos geweest is, naa dat ik de vrye Genade Gods aan my, een van de grootste zondaren geproeft en gesmaakt heb, dat God my nauwe aan de Leere der Reformatie .... geliefde te houden".

3) Pag. 42—44.

views, common feelings, and common dangers. They were standing together against a common current, that was swelling and deepening every hour; what more natural in such circumstances than that they should draw the more closely into one? One of the most delightful occasions of these hallowed re-unions was the celebration of the Lord's Supper in the parish of one of the evangelical ministers. At these times, anticipated for weeks, and even months before, a goodly band of gifted ministers would come together to aid in conducting the hallowed solemnities, and thousands of eager and expecting listeners might be seen following in their train. The importance of such meetings, is perhaps not always seen by a modern reader. It is forgotten that in many of the parishes of Scotland the gospel was by this time no longer preached, and that these sacred festivals, often occurring in the months of summer afforded the only opportunîty to multitudes, of listening in peace to the Silver-trumpets heavenly call'.... To no sacrament did the people flock in greater multitudes than to that of Portmoak. Persons have been known to travel to it, even from the distance of sixty and seventy miles; and there are records still extant, which discribe the elders of the parish as commissioning wine for more than two thousand communicants. In addition to the worshippers that congregated in the church, two large assemblies met in the open air on the sides of the neighbouring hill, and sat unwearied listening to successive preachers. They were occasions of high religious festival. The heavenly dews, which had been withdrawn from so many of the parishes of Scotland, because the heavenly seed was no longer sown in them, seemed to descend here with pentecostal abundance. Multitudes on their deathbed, long afterwards looked back with grateful remembrance to the hills of Portmoack, as Bethels where the God of Jacob had met with them and blessed them. Doubtless when He numbers up the people, he will count that this man and that man were born

there! They say, writes Mr. Erskine's sister, speaking of one of these Portmoak Communions, that to the comfortable felt experience of many, it was as great a day of the gospel as ever they witnessed." 1)

Jammer genoeg geeft Comrie geen enkele inlichting omtrent de plaats, waar hij de gebroeders Erskine ontmoette. Ebenezer 2) diende eerst de kerk van Portmoak (1703—1731), daarna die van Stirling (1731—1754), terwijl Ralph 3) te Dunfermline (1711—1752) Dienaar des Woords geweest is. Maar of Comrie zich nu telkens, hetzij naar Portmoak, hetzij naar Dunfermline begaf, of dat hij een tijdlang bij een hunner aan huis heeft vertoefd, dan wel, of een van hen in 't dorp Comrie kwam catechiseeren, weten wij niet. Wel vernemen wij, dat Ralph 4) „de getrouwe oude vriend" van Comrie was; en later dat een der broeders door aanhuwelijking met hem bevriendt was" 5); maar deze gegevens zijn onvoldoende om een einde te maken aan de genoemde onzekerheid. Noch uit de genealogische mededeelingen in the „Dictionary of National Biography", noch uit die in het reeds vermelde „Life and Diary of the reverend Ralph Erskine"' noch uit die in het „Life and Diary of Ebenezer Erskine" 6) kan opgemaakt of en in hoeverre er eenige verwantschap tusschen een der Erskine's en de familie Comrie geweest is. Alleen zooveel is

---

1) Over ditzelfde onderwerp zie men ook: »The Life and Diary of the reverend Ralph Erskine, A. M. . . . by Donald Fraser (Edinburgh, W. Oliphant & Son, 1834) pag. 54—58, 87 en 484. Deze schrijver liet ook uit een van de »note-books" van R. Erskine afdrukken »a series of questions to young people", »which afford — zoo merkt hij op — a specimen of his plain, earnest, and affectionate manner of inculcating early piety on the rising generation". Cf. pag. 61—64.

2) Cf. Dictionary of National Biography, in voce.

3) Cf. Dictionary of National Biography, in voce.

4) »Hutcheson", pag. IV.

5) »Berigt", pag. 25.

6) Eveneens »by Donald Fraser"; Edinburgh, W. Oliphant, 1831.

zeker, dat Ralph Erskine in het dorp Comrie geen onbekende was. Dit blijkt overtuigend uit de „New Statistical Accounts" 1), waarin bij deze gemeente staat aangeteekend „There has been a small body of seceders in this parish almost since the commencement of the secession in Scotland. The personal influence of Ralph Erskine is said to have originated it".

Doch niet alleen een tweetal van de vaders van „the Secession Church" heeft vormend op Comrie ingewerkt, maar ook nog een ander theoloog van naam, nl. Thomas Boston Sn., (1677—1732) sinds 2) Mey 1707 predikant te Ettrick, behoorde tot hen, die aan dezen jongeling leiding gaven.

Helaas, de wijze, waarop Comrie zich over zijne verhouding tot dezen waardigen man uitlaat, is nog beknopter dan die, waarmede hij ons zijne betrekking tot de Erskine's teekent. Wij moeten ons tevreden stellen met dit éène: Th. Boston 3), „wien ik zeer wel gekent hebbe, was zoo voorbeeldig Godvruchtig, dat zyn Naam in zeegeninge is by alle Godvruchtige in de Schotsche Kerken". Niet onwaarschijnlijk is het, dat Comrie bij de Avondmaalsvieringen te Dunfermline en te Portmoak, waarvan ik zoo even sprak, hem heeft ontmoet 4).

---

1) Edinburgh 1845; vol. 10, pag. 591. Deze Statistical Accounts bevatten »accounts drawn up by all the ministers of parishes in Scotland". De »Old Statistical Accounts" zijn geplubliceerd aan het einde van de vorige eeuw; terwijl de uitgave van de »New. Stat. Acc." omstreeks 1842 aanving. Men houde in 't oog, dat de »ministers" behoorden tot de Established Church.

2) Cf. Dictionary of National Biography, in voce.

3) Zie pag. XXIX van Comrie's »Voorreeden" voor het door hem vertaalde werk van Boston »Eene beschouwing van het *Verbondt der Genade*...." (Leiden, Joh. Hasebroek, en Amsterdam, N. Bijl, 1741.)

4) Nog van een anderen Schotschen predikant gewaagt Comrie, maar hij verzwijgt zijn naam. Cf. pag. I van de »Voorreden" voor een 5tal door Comrie vertaalde preeken van Charnock, uitgegeven onder den titel »*Godt verzoend, de Wet* in haren tweederleyen eisch verheerlijkt en van haren *Vloek ontwapent*".... (Amsteldam, J. Haffman, 1757) »Niet ten onrechte derhalven, *ben*

Maar hoe kort deze berichten ook zijn, toch bieden zij genoeg om te kunnen zeggen, dat aan den jeugdigen Alexander een onschatbaar voorrecht ten deel viel met zulke vrome mannen tot zijne leermeesters en vrienden te hebben gehad. En bevreemden kan 't ons dan ook niet, dat het vertrouwelijk verkeer met deze theologen een diepen indruk op zijn ontvankelijk gemoed heeft gemaakt en dat hij, ook in 't vreemde land, steeds met dankbare liefde aan zijn oude leermeesters dacht 1).

Aangezien uit zijn verhaal omtrent eene zekere 2) Margareta Dichson volgt, dat Comrie omstreeks 1723 nog in zijn vaderland vertoefde, zoo heeft hij ook bijgewoond dien strijd in de Schotsche kerken, die gewoonlijk aangeduid wordt als 3) „the Marrow controversy" (begonnen in 1717), waarin E. en R. Erskine zoo kloek de zijde kozen van den ook door hen hooggeschatten Boston. Maar aangezien Comrie over dit geschil het stilzwijgen bewaart, ga ik er niet op in. Alleen mag aangenomen dat het in hooge mate zijne belangstelling heeft gewekt.

Dat Comrie zelf niets verhaalt omtrent de scholen, die hij bezocht, en het ambt, waarvoor hij werd opgeleid, zeide ik

---

ik zelve, 't welk my nog geheugt, door zek'ren Ouden, nu zaligen, Schotschen Leeraar, onderrigt en gewaarschuwd geworden, dat ik, en elk, de Boeken, die in Engeland voor het Jaar 1634 over de Leer en Practyk der Godzaligheit geschreven en gedrukt zyn, bykans veilig en zonder schroom lezen mogt...."

1) Andere vrienden en bekenden in Schotland noemt Comrie niet met name. Toch schijnt hij in zijne jeugd reeds met vele menschen kennis te hebben gemaakt. Ik maak dit op uit zijn getuigenis: »ik hebbe kennisse aan Godt vreezende menschen in de drie Koningryken van Schotlandt, Engelandt en Ierland". (»Leerredenen", II, pag. 89.)

2) »A. B. C. des Geloofs", pag. 201—203. Op deze tijdsbepaling vestigde Prof. Kuijper reeds de aandacht (The Catholic Presbyterian; afl. Jan. 1882; pag. 23.)

3) Een korte beschrijving er van vindt men in „Dict. of Nat. Biography" in voce »Boston, Thomas, the elder".

reeds. Toch 1) weten wij dat hij in Schotland „niet alleen in de Latijnsche, maar ook in de Grondtalen onderwezen is". Naar alle waarschijnlijkheid bezocht hij dus het gymnasium, of gelijk men destijds in Schotland gewoon was te zeggen „the Grammar School", te Perth 2). Deze Latijnsche school bestond reeds in de 16ᵉ eeuw en had allengs eene groote beteekenis verworven.

Is de traditie althans op dit punt juist 3), dan bestemde hem zijn vader aanvankelijk voor den dienst des Woords. En het lijdt wel geen twijfel of onze Alexander, die reeds jong tot God was bekeerd 4), die zoozeer waardeerde eene Christelijke opvoeding, en die zoo gretig de woorden zijner vrome leermeesters indronk, gaf aan dien wensch zijns vaders gaarne gehoor.

§ 3. *De eerste jaren van Comrie's verblijf in Holland.*

„One night, now more than a century and a-half ago (about 1728), one of the farmers of this 5) parish at a rather late hour observed a tall young man stepping through the gateway and coming up with a firm pace through the yard to his little mansion. In the outward appearance of this unexpected stranger there was nothing ill-omened, nothing menacing, none of those inauspicious features so much dre-

---

1) Zie het bericht van Comrie's overlijden in „de Boekzaal" (Dec. 1774, pag. 779), stellig door een goeden vriend van hem opgesteld.

2) De boeken, waarin de namen der scholieren werden opgeteekend, zijn niet bewaard gebleven.

3) Zie hierover de volgende paragraaf.

4) „Vooral de *Jeugdt* (is de Vindenstydt): ô! die Godt vroeg soeken, sullen hem vinden. Wat is het eene saligheit, in syne *Jonkheit* de eerste beginselen van Godts wegh te leeren door een Christelijke opvoeding? sodat men aan synen *Schepper gedenkt in de dagen van* syne *Jongelingschap*. („A. B. C. des Geloofs", pag. 127). Stellig schreef Comrie deze woorden uit eigen ondervinding neer.

5) Woubrugge.

aded by isolated farmers in night visitors asking for shelter. On the contrary, he had a gentle though firm expression; a quick resolute spirit flashed from his deep eye; his open countenance was the token of a heart that even at the first blush would have invited the confidence of any one but a Dutch peasant. As he came nearer, the farmer went from his window to the doorstep, unbolted the upper half of his door, and bending over the lower part, asked the fellow what he came for so late? The answer to this abrupt question was the humble petition, in somewhat broken Dutch, that he might be allowed to pass the night in the grange as he was quite penniless, and that he wished to be put in the way to Leyden next morning. Our farmer, partly under the impression of his tall, commanding stature, partly struck by his mild voice, felt he could not deny his request, and doing what in a doubtful case like this is always the best way to avoid mistrust, — assented at once, opened his door, and ushered his guest into a little grange, adjacent to his own bedroom, where he could be watched stealthily through a hole in the wall. There he left the candle with him, brought him some bread and milk, and having bid him good night, retired in the dark to his bedroom to watch his movements — not that he thought him a vagrant or rambler, but still his broken Dutch had awakened his suspicion. Fancy his astonishment as he saw the poor wanderer, as soon as he imagined himself alone and unobserved, uncover his head, put off his coat, and, falling on his knees, pour out his soul in a touching, fervent prayer to the Lord, giving thanks for his guidance, and for the kindness he had met with. During his prayer, there rose such a holy expression from the young man's face that the farmer already felt quite ashamed of his unfavourable conjectures — a change of opinion ending in making him feel himself entirely his inferior, as, placing his ear once more to the hole, he heard the lad pleading most

earnestly and fervently before the Throne of Grace, that if his entertainer might not be as yet converted to eternal life, the Divine mercy might be bestowed upon him also and upon his family. This was too much for the listener. It seemed to him as a vision from heaven. Was this "to entertain angels unawares"? Was this stranger a messenger from above? He did not dare to decide, but surely a message from above had come to his heart. Struck bij surprise and admiration he left the hole, dropped the curtain, and, approaching his bedstead, fell on his knees, and humbling his heart before the Lord, felt as if the prayer of the young stranger had been granted already — such joy and celestial happiness came into his soul.

The meeting of the two men, as early next morning as the time of the year permitted, does not require a detailed account. Brought so wonderfully together, they now for the first time found themselves face to face before the Lord, who had so evidently guided Comrie's steps, and had been working still more manifestly in the heart of his suspicious entertainer. The farmer could not refrain from telling all that had happened; he acknowledged his mistrust, confessed his culpable reluctance to the Book, glorified the power of grace, and rejoiced in his unspeakable happiness. All this was mingled with the warmest expressions of his thankfulness towards the young man whose presence and prayer had acted so forcibly upon him, and who now, quite embarrassed by this outpouring of gratitude, which was the more repugnant to his sensitive nature as his influence upon the farmer's mind had been quite unconscious, felt a sensible relief, as the peasant finally stopped the ebullition of his emotions, and somewhat suddenly apostrophised his guest by the rather peremptory question — "And you, sir, I almost forgot to ask, who you are, and why came you here?"

"Mij dear friend", — Comrie replied — "well, of course,

I came down to Woubrugge to witness the work of the Lord in this neighbourhood. I am not a native: I am Scotch. My name is Alexander Comie. I was born the 16 th December, 1708, and three years ago was sent to Amsterdam to a merchant. My parents, who died since, gave me a careful education, at first intending that I should study for the ministry; but my father, afterwards changing his mind, to my great disappointment, thought commerce would suit me better, and hoping that the distraction of a large foreign town would soon overcome my predilection for the pulpit, sent me to your capital. There I was placed as an apprentice, and so I passed three dull end lonely years in the narrow office of my employer, till, some weeks ago, at church I made the acquaintance of a godly old man, who told me of what was going on in the Rhine villages, and encouraged me to go and judge for myself. So, the first holidays I could get, I embarked for Benthuizen; but after some hours' sailing on the lake the wind became so violent, that our barge was cast ashore and almost shattered. I myself had but a narrow escape as I tried to swim towards the coast, and, with the loss of my bag, was obliged to walk on in the dark, till I saw the light of your lamp, inducing me to make an appeal to your hospitality. How happy", he added, "and how glorious was all this, and how kindly the Lord guided me to make me find such a friendly heart, and to bring such a blessing to you. Oh, may it prove an *eternal* blessing! And if it is not asking too much, would you allow me to stay here now a couple of days? and would you be so kind as to introduce me to some of the pious people of the village?"

This request, of course, was granted at once, and before noon the farmer went with Comrie to the house of his landlord, Arnold de sterke, in whom conjointly with Cornelius van Schellingerwoude, the seigniory of the village had been vested bij purchase some years before. Both these gentlemen

had joined in the spiritual movement among their tenants. In Van Schellingerwoude's family, six out of his eight children had come to a full possession of grace; and our farmer, anxious to cheer his landlord by the glad tidings of the change that had taken place in his inward life, and knowing the interest he always took in able, pious young men, felt quite sure of meeting with a hearty welcome, as he stepped over the threshold of the old manor. Mr. de Sterke, indeed, listened with evident interest and a smile on his mild face, as he attended to his farmer's narrative; expressed his gladness at the good news, then turning to his tall, fine- looking companion, was soon lost in a long conversation regarding the state of the Church in Scotland, the position which the stranger occupied at Amsterdam, his former studies at the Latin school, and his prospects for the future. „Such a staunch fellow would do for the ministry!" said Mr. de Sterke to himself. "What a pity that such a capital young man should bury his talents in an office." And as Comrie repeated his strong desire to serve the Lord in his Church, and could scarcely conceal the dislike, not to say disgust, which office-work provoked in him, Mr. de Sterke at once ordered his carriage, and intimated to the farmer his intention of taking the young Scotchman along with him to Woerden. The minister of this place at that time was the Rev. Antonius Tarre, a cousin to Mr. de Sterke, who was bound to him by the double tie of relationship and spiritual sympathy; and it was with this excellent clergyman that Mr. de Sterke desired to deliberate upon the possibility of sending Comrie to the University. Mr. Tarre at once formed the same favourable impression of the young man's character and sincere piety, and after a short examination, came without the least hesitation to the conclusion that his intellectual talents were anything but common, and his knowledge of the classics, to say the least, far from insignificant. This satisfactory result confirmed

Mr. de Sterke in his first intention; and on finding in Mr. Tarre the same willingness to help, both gentlemen soon came to the conclusion that Comrie, if he desired, should leave his office at once, resume his classics, and after a year's preparation, be sent to a University.

Comrie, as might be expected, embraced this proposal with his whole heart, thanked his benefactors most warmly, and, according to a report, resting, however, on mere tradition, solemnly promised that, in case their bursary should prove the means of bringing him into the ministry, he would remainat the disposal of the Woubruggian Church as long as the Lord granted him life and strength."

Op deze boeiende wijze resumeert 1) Dr. Kuyper de informaties, die hij op zijn verzoek omtrent particularia uit Comrie's leven van inwoners van Woubrugge ontving. Al aanstonds merk ik echter op, dat dit verhaal aan 2) de meesten daar ter plaatse onbekend was, totdat het in „de Heraut" werd gepubliceerd en dat volgens anderen deze historie niet in Woubrugge maar in de nabijheid van Rotterdam voorviel. Reeds deze feiten, maken dat twijfel aan het bericht, dat men Dr. Kuyper toezond, gewettigd is. Er is echter meer. Wij zagen reeds hoe Comrie's vader toen nog niet overleden was, maar nog heel wat jaren na 1728 heeft geleefd. Ten tweede stond 3) Ds. Anthonius Tarée toen nog niet in Woerden en

---

1) Cf. „The Catholic Presbyterian"; afl. Jan. 1882, pag. 21—25.

2) Zoo sprak ik zelf eene oude vrouw, (die in hare jeugd behalve andere werken van Comrie ook zijn „Berigt" in bezit had en doorlas) welke mij vertelde dat zij noch van haren vader (geboren ongeveer in 1795) noch van anderen ooit van deze gebeurtenis gehoord had.

3) Uit de notulen van den kerkeraad te Woerden (mij welwillend door Ds. T. J. Jansen Schoonhoven ter leen afgestaan) blijkt dat Ds. Tarée — zoo schrijft hij zich zelf — op 25 Febr. 1731 zijne intree te W. heeft gedaan. Vroeger diende hij de kerk te Tiel. In 1752 verkreeg hij zijn emeritaat, terwijl hij in 1764 te IJsselstein overleed. Cf. „de Boekzaal", 1764, pag. 361.

kon er dus van een derwaarts rijden geen sprake zijn. Vervolgens is het opmerkelijk, dat Comrie, die gaarne de namen zijner vrienden meedeelt, — gelijk wij reeds zagen en nog nader zien zullen — geen enkel inwoner van Amsterdam daaronder noemt. Eindelijk moet de overlevering prijsgegeven, dat Comrie beloofd heeft de kerk van Woubrugge zoolang te zullen dienen „as the Lord granted him life and strength" 1).

Maar naast deze bezwaren van geringeren aard, staan nog een tweetal andere van grootere beteekenis. Allereerst moet wèl in 't oog gehouden, dat volgens Comrie's eigen woorden de opwekking in Woubrugge reeds een aanvang nam in 't jaar 1716 2). Onwaarschijnlijk is 't dus dat Comrie, die zooveel belang stelde in de zaken der religie, pas zoolang nà zijne komst in Holland iets van deze geestelijke ontwaking vernam. Bovendien niet altoos duurde deze opening der harten in liefde voor elkander voort, maar nog bij het leven van Ds. Blom werd deze liefelijke harmonie door allerlei twisten verstoord 3). Het is dus zeer goed mogelijk, dat de roem, die van Woubrugge naar buiten was uitgegaan, in 1728 reeds taande.

Ten andere — en hierop leg ik allen nadruk — ofschoon Comrie enkele zijner werken aan zijne geliefde gemeente opdroeg, toch bevatten die opdrachten niet de geringste toespeling op deze wondervolle gebeurtenis en deze eerste bekeering, waartoe God hem als middel gebruikte; en dit gaat zelfs zóó ver, dat hij in de „Opdragt" voor de „Eigenschappen des Geloofs", sprekende over Ds. Blom en de tijdens zijn verblijf plaats gehad hebbende opwekking, niet zegt, dat hij ook iets van dit heerlijke werk des Heeren

1) Hierop kom ik later terug.

2) „Lyk-reden", pag. 26.

3) „Lyk-reden": pag. 28; „maar naderhandt zyn der stribbelingen gekomen over het beginzel van Godts zaligmakende werk in 't herte der uitverkoorene, over het Geloove, en of ze zich met Christus zelfs vereenigt hadden. . . ."

heeft aanschouwd 1). Meer nog. In diezelfde „Opdragt" noemt hij de twee redenen, die hem bewogen hebben dit boek aan zijne gemeente „toe te eigenen". En na de eerste aldus omschreven te hebben: „om hiermede openbaar *myne erkentenisse* van *uwe liefde* en *toegenegentheit* voor *myn' Persoon* en *dienst* te *bekennen*" — laat hij daarop onmiddellijk volgen: „ik was in 't eerste vreemt en onbekent, doch door de verkeering is uwe liefdė tot my zeer aangegroeit, 't welk voor myn' Persoon, een vreemdeling in 't midden van u, overaangenaam moet zyn, en my al myn verdriet doen vergeeten" 2). Men zou zoo zeggen, zoo spreekt niet iemand die reeds jaren vóór zijne bevestiging als predikant met enkele leden der gemeente en dat op zoo zeldzame wijze in kennis gekomen was.

Edoch, tegenover al deze bezwaren staan toch van den anderen kant twee feiten die voor het „pro" pleiten. Ten eerste lees ik in de reeds genoemde „Lyk-reden", dat Comrie 3) „in de maandt Mey van 't jaar 1728" voor 't eerst in deze streek geweest is. Maar het verband, waarin deze zin voorkomt, maakt dat met evenveel recht aan het nabij gelegen Oudshoorn als aan Woubrugge kan gedacht. In deze pericoop handelende over Mejuffrouw Anna van Schellingerhout 4), getuigt Comrie o. a., dat hij 5) „nooit zal vergeeten, die liefde, die aandoeninge, die bezorgtheit, die ze voor" hem, „een Vreemdeling, toonde, doe" hij „in de maandt Mey van 't jaar 1728. eerst op deze plaatze quam". Nu woonde echter de familie van Schellingerhout te Oudshoorn, en alleen omdat een der zoons — Cornelius — in 6) 't jaar 1709 baljuw van

1) Zie pag. II.
2) pag. VI.
3) pag. 21.
4) Zie over deze familie § 6.
5) pag. 21.
6) pag. 24.

Woubrugge werd, vestigde hij zich daar metterwoon. Deze heer was ongehuwd en zoo vergezelde hem zijne zuster Maria om „zijn huis op te houden". 1) Deze jonkvrouw overleed op 1 Maart 1726, maar ofschoon Comrie terstond van de beschrijving van haar tot die van hare zuster Anna komt, zoo zegt hij toch niet, dat Anna de taak van Maria overnam. Zij is dan ook denkelijk na den dood harer ouders met haren broeder Pieter, Schout en Secretaris van Oudshoorn, en hare zuster, Cornelia, saam blijven wonen. Deze veronderstelling verkrijgt meerdere waarschijnlijkheid door de omstandigheid, dat zij blijkens de registers van overlijden niet te 2) Woubrugge, maar te 3) Oudshoorn is overleden. „De tederheit" en „de zorge geduurende hare bezoekinge", 4) die haar broeder Cornelius haar betoonde, bewees hij daar dan niet in zijn eigen woning, maar in die van zijn broeder.

Het tweede feit, waarop ik doelde, is van grooter gewicht. De opdracht voor Comrie's academisch proefschrift vangt aldus aan: „viro nobilissimo et consultissimo D. Arnoldo de Sterke, domino et toparchae in esselicker Woude et Heer Jacobs Woude, viro pl. venerando D. Antonio Tarre, ecclesiae wourdanae pastori fidelissimo facundissimo, studiorum suorum fautoribus, parentum loco numquam non summo honore colendis." Uit deze woorden blijkt klaar dat de heer Arnoldus de Sterke en Ds. Tarée de „fautores" van Comrie's studiën geweest zijn 5), en dat hij uit dankbaarheid daarvoor hun die eere toedroeg, die een kind aan zijne ouders verschuldigd

---

1) pag. 21.

2) Volgens mededeeling van den heer C. Kammeraad, secretaris dier gemeente.

3) Van den heer Burgemeester J. W. C. Bloem ontving ik eene copie van de officieele opgave van haar overlijden.

4) „Lyk-reden", pag. 21.

5) Deze heeren waren zwagers; zij huwden ieder eene dochter van den heer van der Aar. Cf. „Lyk-reden", pag. 24.

is. Later herhaalt Comrie nog eens dat hij aan den heer de Sterke 1) „de grootste verplichtinge" had, en dat die heer voor hem 2) „ook een Vader ja meer als een Vader geweest is."

Alleen hieruit is het dus reeds onweersprekelijk, dat, ook al heeft misschien de dichterlijke verbeelding des volks de oorspronkelijke toedracht der zaken door eenige vreemde bestanddeelen versierd, toch de kern der waarheid daardoor niet verloren gegaan of onkenbaar geworden is.

Alle door mij aangewende pogingen om over het twijfelachtige tot zekerheid te komen bleven zonder vrucht. Toch biedt de lezing van Comrie's geschriften ons 't een en ander, waaruit eene eenigszins gewijzigde voorstelling kan opgemaakt. Vooraf ga echter de opmerking dat èn de reden, waarom Comrie in Schotland niet naar eene Universiteit is gegaan, èn het juiste tijdstip van zijn vertrek uit dat land ook mij onbekend gebleven zijn. Wat het eerste aangaat, ik acht dit 't meest waarschijnlijk dat zijn vader, misschien door een in dien tijd geleden verlies, niet in staat was de daaraan verbonden kosten te dragen. En wat het tweede betreft, reeds in de vorige paragraaf toonde ik aan, dat dit niet voor 1723 is geweest. Ik voeg er nu bij ook niet voor 1725, want in zijn „Berigt", gedateerd 14 December 1754, maakt hij melding van een boek dat hij „voor 28. jaren in Schotlandt met grooten smaak gelesen" 3) had.

Waarheen Comrie zich na zijne aankomst in Holland 't eerst begeven heeft, staat niet vast, Alleen weten wij, dat hij voor 21 Maart 1727 reeds eenigen tijd te Rotterdam moet hebben doorgebracht 4). Ongetwijfeld heeft hij zich daar op

---

1) „Lyk-reden", pag. 24.

2) pag. 38.

3) pag. 51.

4) Blijkens deze uitspraak („Leerredenen" II, pag. 76): „De oude Heilige te

den handel toegelegd. Nog niet heel lang was hij hiermede bezig, of hij verkeerde in een groot gevaar. In December 1727 met een schip uit Zwartewaal op de Noordzee zijnde, stak er een geduchte storm op, zoodat verscheidene vaartuigen vergingen, maar gelukkig bleef het scheepke, waarop Comrie zich bevond, behouden 1).

Uit deze uitdrukking van Comrie2) „in de *Maand Augustus* 1754 myne Schoon-moeder, welke eenigen tijd in den Somer by my was geweest, te Rotterdam brengende, en by dezen en geenen myner Godvrugtige kennissen een kort bezoek afleggende, quam ik by een Vermaard Koopman aldaar, van ouds een voor my zorgdraagende Vriend, voor welken ik om veele reedenen, hier niet te noemen, de uiterste hoogagtinge hebbe....", nader toegelicht door zijn bestrijder Prof. J. J. Schultens 3), maak ik nu voorts op, dat Comrie te Rotterdam

---

Rotterdam, weeten met my, hoe nat besweet de zalige *van Stryen* op den Predikstoel kwam: maar ze hebben zelden zulk bidden gehoort". Nu stierf Ds. Jacobus van Strijen op 21 Maart 1727. Cf. Van der Aa, Biographisch Woordenboek, in voce.

1) „Leerredenen" II, pag. 50: „In 't jaar 27. was ik, volgens myne aanteekeninge, op zee met een schip van Zwartewaal, in de maandt van December. Daar wierdt een gebedt 's morgens en 's avonts uit de *Zeevaart* van *van Leeuwarden* gelezen. Maar daar quam zulk een verschrikkelyke storm op, dat meer als veertig schepen rondtom ons verongelukten. Wij bergden het volk, zeven in getal, van een schip; het leezen van gebeden hieldt op, elk boog zyne knien en riep tot Godt, niemandt ging zyn oude gebedt oppreve-len". — De heer burgemeester L. F. J. van Vliet verplichtte mij aan zich door de mededeeling dat noch in de gemeentelijke noch in de kerkelijke archieven te Z. eenig spoor is van een tijdelijk verblijf van Comrie aldaar.

2) „Berigt" pag. 12.

3) „Vergoeding Comrie voor uwen waardigen weldoener, den deftigen Handelaar in *Rotterdam*, den schoonvader van eenen der waardige *Hoogleeraren* van *Groningen*. Zoo ge iemand verpligting schuldig zijt, gij zijt ze schuldig aan den *vermaarden koopman, den van ouds voor u zorgdraagenden vriend, voor welken gij om veele redenen hier niet te noemen de uiterste hoogachting* betuigt te hebben. De redenen uwer hoogachting voor dien edelhartigen be-

in kennis gekomen, misschien wel op het 1) kantoor geweest is van den grooten koopman Adriaan van der Willigen, die zelf niet onervaren was in de Heilige Godgeleerdheid 2). Waarschijnlijk heeft deze koopman op zijne beurt over den jongen Schot nu weer geschreven aan de familie van Schellingerhout en de Sterke. Want uit enkele brieven aan en van Van der Willigen benevens eene „Beschryvinge van het oprecht en ziel-zaligend Geloove door Th. van der Groe" nog niet zoo lang geleden door den boekhandelaar Huge te

---

gunstiger van u, die ik weet, zal ik zoo min melden als gij; die ik niet weet, verlang ik niet, dat ge mij bekend maakt, wijl ik nimmer de onbevoegdheid wensch te pleegen van mij te erkondigen op dingen, die mij niet aangaan. Maar waarom noemt gij den naam niet van uwen *Godvruchtigen Weldoener?* Mag hij niet geboekstaafd staan in een schriftken, dat gij uitzondt ter verbreiding van den uwen? Zou dan de waardige *Van der Willigen*, (dien ik de eer niet heb in persoon te kennen, maar wiens geoefende zinnen in de het woord des levens ik heb leeren kennen uit de *twintig brieven*, die hij, met en nevens de, mij ook onbekende, Heeren *Costerman*, *Vrolo* en *van Westreenen*, ter verdeediging van de *Oude Orthodoxe leere* beslagen heeft binnen den omtrek van *drie* maatige *octaafjes* (uit welker leezing ik veel nut getrokken heb) konnen denken, dat ik misnoegd of gemelijk zou worden over het oordeel, dat hij u van mijn waarschuuwing gaf, eer zij in de wereld was? (»Omstandige Brief aan den Heere Nikolaas Holtius" ... door Jan Jakob Schultens; Leiden, J. le Mair, 1755, pag. XCIX en C.)

1) De heer J. J. van der Willigen te Rotterdam was zoo vriendelijk mij te melden dat voor eenige jaren het door zijn overgrootvader Adriaan gebouwde en bewoonde huis is onteigend en dat bij die gelegenheid de meeste oude bescheiden zijn opgeruimd. Zoo kon hij niet meer nazien of in de handelsboeken ook sprake is van een bediende Comrie.

2) Zie noot 3, pag. 29, 30. Prof. Schultens bedoelt de twintig brieven „aan het licht gebragt door eenige liefhebbers der waarheid" tot verdediging van „het berugte boekje van J. Eswijler genaamt Ziels-eenzame Meditatien, enz." — onder den titel van „De Oude *Orthodoxe Leer* der ware *Gereformeerde Kerke*. . . ." (Rotterdam, bij H. Pelt en A. Douci Pzn., 1739—1740; 3 deelen in 5 bandjes). Dat van der Willigen een der medewerkers was is juist. Eveneens Jacob Groenewegen. Zie pag. 54 van het in den tekst eenige regels verder vermelde boekje.

Rotterdam uitgegeven 1), blijkt afdoende, dat deze koopman en de genoemde families goede vrienden waren 2).

Daarom stel ik mij, na veel wikken en wegen, de zaak liefst zoo voor. De vromen en onder hen de heer van der Willigen hebben geoordeeld, dat de talenten, die God aan dezen jongen man geschonken had, niet ongebruikt mochten blijven, maar dat zij moesten trachten hem in staattestellen, zijne afgebroken studiën voort te zetten. Daarop heeft de heer van der Willigen de hulp ingeroepen vooral van den heer de Sterke en ds. Tarée, bij wie dit verzoek in goede aarde viel. Misschien ondernam onze Alexander in Mei 1728 dan eens een uitstapje naar de kennissen van zijn vriend, of zond die hem derwaarts, opdat zij in de gelegenheid zouden zijn den jongeling, voor wien hij ondersteuning vroeg, nader te leeren kennen. Of Comrie nu op dit tochtje waarlijk schipbreuk leed, durf ik niet beslissen. Het is mogelijk, dat men den storm op de Noordzee veranderd heeft in een storm op 't Haarlemmermeer. De goede lezing is dan eenigermate bewaard gebleven bij die inwoners van Woubrugge, die verhalen dat het gevaar van verdrinken Comrie in de nabijheid van Rotterdam boven 't hoofd heeft gehangen.

Maar — geheel afgezien van deze schipbreuk — mijne hypothese heb ik slechts met schroom neergeschreven. 3) En

1) Van dit werkje bezit ik het manuscript; het is afkomstig van een lid der familie van der Willigen. Kortheidshalve noem ik dit boekje voortaan alleen „Beschryvinge van het geloove".

2) Pag. 55, 68, 69, 90, 102.

3) Het verdient zeer de aandacht dat Steven („History of the Scottish Church, Rotterdam" pag 198), die ook uit „private information" putte slechts dit schrijft „When a young man [Comrie], he came over to Holland, and was placed in a mercantile house. He, however, soon shewed a marked predilection for the ministry; and having, before quitting his native country, acquired a competent knowledge of Latin, he entered upon his academical pursuits at Groningen, with considerable advantage." Nu kwam Steven's boek uit in 1832; hij kan dus personen geraadpleegd hebben, die Comrie persoonlijk nog gekend hadden.

waarschijnlijk zou ik die niet hebben geuit, als niet heel het aan Dr. Kuyper vermelde verhaal op *mondelinge* overlevering berustte, en daarbij te Woubrugge zoo weinig eenstemmigheid heerschte.

Tot adstructie van mijne hypothese merk ik echter nog op, dat Comrie in 1728 1) „met gezelschappen in s' Gravenhage omging", die Mevrouw de Sterke goed gekend hadden, terwijl ook de heer van der Willigen spreekt van 2) Haagsche vrienden, die aan hem en aan de de Sterke's en aan de van Schellingerhout's wel bekend schenen te zijn, zoodat hier dus wel dezelfde personen bedoeld zullen wezen. En voorts dat het zóó verklaarbaar wordt, hoe 't kwam dat Comrie, na de kerk van Woubrugge pas een half jaar gediend te hebben, reeds te Kralingen — waar koopman van der Willigen geen vreemdeling was — werd beroepen en zijn naam voorkwam op het drietal tot vervulling eener predikants-vacature bij de Schotsche kerk te Rotterdam. Terwijl ik op de vraag: Waarom maakte Comrie dan in zijne Opdracht voor zijne dissertatie ook geen melding van den heer van der Willigen? zou willen antwoorden òf omdat de finantieele steun dien hij van dezen genoot gering was, òf omdat deze uitnemende man zijn naam liever verborgen hield — terwijl dit laatste dan gesteund wordt door de omstandigheid, dat Comrie in zijn „Berigt" ook slechts van hem als van „een Vermaard Koopman" gewaagt 3).

---

1) „Lyk-reden", pag. 24.

2) „Beschryvinge van het geloove," pag. 90.

3) Comrie's naam komt niet voor op de lijsten der met attestatie van elders ingekomen leden van de Schotsche kerk te Rotterdam Of Comrie zich dan gevoegd heeft bij de Nederd. Geref kerk aldaar, is niet meer uit te maken, wijl de lidmatenboeken uit dien tijd verloren zijn gegaan. Waarschijnlijk heeft Comrie zich bij geen van tweeën aangesloten. Althans uit het Notulen- en Lidmatenboek van den kerkeraad te Groningen blijkt, dat Comrie tusschen 7 Sept. en 7 Dec. 1729 aldaar eene attestatie heeft ingediend „van het Pert." Ik dank deze mededeelingen respectievelijk aan de H.H. Ds. J. Irwin Brown, Ds. H. van de Hagt en Dr. S. D. van Veen.

§ 4. *Comrie's opleiding tot den dienst des Woords.*

Of Comrie, zoodra eenmaal het besluit was genomen, dat hij het kantoor voor de Universiteit verwisselen zou, nog eenigen tijd besteed heeft aan het repeteeren van het in Schotland aangeleerde, weten wij niet met zekerheid. In de vorige paragraaf vermeldde ik reeds, hoe sommigen zeggen, dat dit wel het geval is geweest. Iets tot bevestiging hiervan heb ik nergens gevonden. Toch pleit de waarschijnlijkheid er voor.

Hoe dit echter ook zij, vast staat, dat onze jonge man zich op den achtsten September van het jaar 1729 te Groningen onder het rectoraat van Michael Rossal als student in de Heilige Godgeleerdheid liet inschrijven. 1)

De Groninger Hoogeschool verkeerde toen in eene periode, welke door Jonckbloet gekarakteriseerd wordt als die van „aanvankelijk herstel". 2) Door de lauwheid van de Ommelanden, die telkens het oude refrein „niet veerdig" 3) deden hooren, was n. l. de Universiteit van het jaar 1689 tot 1717 al meer achteruitgegaan, zoodat alleen spoedige en krachtige hulp haar voor geheelen ondergang kon vrijwaren. In het begin van 1717 kwam die hoognoodige „*restauratie* der Akademie" 4) door het krachtig initiatief der Curatoren en de taaie volharding van de stad Groningen tot stand. Toen wer-

1) In het Album staat: „1729 8 Sept. Alex^r Comrie SS. Th^i ex Soctia", de i achter „Th" is waarschijnlijk aan de slordigheid der inschrijving, die ook Soctia voor Scotia heeft, te wijten. In verband met de in § 3 geuite veronderstelling verdient het wel de aandacht, dat de eenige die zich mede op dien dag liet inschrijven was „Johannes Boskoop, *Rotterodamo Batavus*, Theol." Cf. „Naamlijst van de studenten, sedert de Oprigting der Hoogeschool te Groningen ingeschreven", pag. 320.

2) Jonckbloet, „Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen". (Groningen, Wolters, 1864) pag. 109 en volg.

3) t. a. pl., pag. 108 en 109.

4) t. a. pl, pag. 110.

den tot professoren in de Theologie benoemd Antonius Driessen, predikant te Utrecht, en Otto Verbrugge, hoogleeraar te Lingen 1). Ook de andere faculteiten werden vrij aanzienlijk versterkt, hetgeen trouwens geen weelde was, wijl het aantal professoren tot drie gewone en twee buitengewone was gedaald 2). Toch konden noch deze maatregelen, noch de roep van geleerdheid, die van enkele benoemde mannen uitging, aan de Academie haren ouden bloei hergeven. Het getal dergenen, die zich van 1714 tot 1738 als student aanmeldden bedroeg gemiddeld niet meer dan 51 3). Ook het aantal vreemdelingen, die hier studeerden, nam van lieverlede af. 4)

Uitteraard is het hier niet de plaats om eene levensschets te geven van de hoogleeraren, die op 't tijdstip van Comrie's inschrijving een leerstoel bezetten en wier getal volgens de Series Lectionum twaalf bedroeg. Zelfs een kort overzicht over den arbeid van die mannen der wetenschap, aan wier leiding Comrie zich vooral toevertrouwde, past hier niet. Trouwens niet slechts bevatten de algemeen bekende werken over de geschiedenis der gereformeerde kerken in Nederland tamelijk uitvoerige mededeelingen over de professoren in de Theologie, maar ook boden 5) Boeles, en Fockens 6) en Sepp 7) — om Glasius en van der Aa nu niet te

---

1) t. a. pl., pag. 109 en 110.

2) t. a. pl., pag. 108.

3) t. a. pl., pag. 111.

4) t. a. pl., pag. 113.

5) „Levensschetsen der Groninger Hoogleeraren" geplaatst als eerste bijlage achter het „Gedenkboek" van Jonckbloet.

6) „Het Godgeleerde Groningen van vroegere en latere dagen", opgenomen in de „Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke theologie", zesde deel, pag. 367—427. Natuurlijk worden hier alleen de theol. professoren vermeld.

7) „Johannes Stinstra en zijn Tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Kerk en School in de 18e eeuw". Eerste deel. (Amsterdam, Sepp en Zoon, 1856.) M. Rossal, pag. 72 volg.; Nic. Tilburg, pag 79 en 106; J. Barbeijrac, pag. 57, 75, 77, 80 en volg., 219 en 225; O. Verbrugge, pag. 84; A. Driessen,

noemen — ons een overzicht van het leven en van den arbeid voor de pers, van vele of alle Groninger hoogleeraren. Daarom verwijs ik zoowel voor de vier Theologische professoren Antonius Driessen, Otto Verbrugge, Albertus Voget 1) en Cornelius van Velzen 2), als voor de vier hoogleeraren in de Artisten faculteit Nicolaas Engelhard, Leonardus Offerhaus, Michael Rossal en Nicolaas Tilburg, en voor den professor in de rechtsgeleerdheid Johannes Barbeyrac — op Verbrugge, Voget, Engelhard en Offerhaus na, allen in de opdracht voor Comrie's proefschrift met dankbaarheid gememoreerd — naar deze geschriften. Alleen vergete men niet, dat onder de genoemde geschiedschrijvers er niet één is, die sympathie had voor het Calvinisme, hetgeen uitteraard onwillekeurig op hun oordeel invloed uitoefende 3).

Deze auteurs stemmen allen hierin saam, dat Driessen en van Velzen de eerste plaats in de theologische faculteit innamen en de reeks van werken (op zich zelf eene bibliotheek" 4) welke de eerstgenoemde, die wakkere kampioen voor de gereformeerde leer, uitgaf, leveren hiervan een overtuigend bewijs. Zoowel hun ijver voor de rechtzinnigheid als hunne geleerdheid zullen dan ook wel de reden geweest zijn, waarom de

---

pag. 32, 39, 53, 66, 77, 80. 85 en volg., 106, 137, 153, 177 en 226; C. van Velzen 86, 90 en volg., 106, 121 en 160: A. Voget, 89 en volg., 112, 120; N. Engelhard, pag. 79 en 110 en L. Offerhaus, pag. 73.

1) In 1727 benoemd; Jonckbloet, t. a. pl., pag. 111.

2) In 1728 tot extraordinair, in 1731 tot ordinair professor benoemd; Jonckbloet, t. a. pl., pag. 111.

3) Zoo moet vooral Driessen het duchtig ontgelden. En nu beweer ik geenzins, dat dit ten eenen male onverdiend is, maar ik geloof, dat de critiek rechtvaardiger zou zijn uitgevallen, als men zich de vraag had gesteld, welke der door hem aangevallen leerstellingen inderdaad in strijd waren met de Cofessie der geref. kerken; want dan zou men hebben bespeurd, dat dit met vele het geval was, maar daarmede tevens het goed recht van zijn optreden (afgezien van de wijze, waarop hij dit deed) hebben gevindiceerd.

4) Uitspraak van Prof. Muntinghe geciteerd door Boeles, t. a. pl., pag. 62.

patroni van Comrie aan Groningen de voorkeur gaven boven Leiden.

Reeds de hoogleeraar Jonckbloet wees er op, hoe op de vragen: „Wat werd sedert de oprichting der (Groninger) Hoogeschool in elke fakulteit onderwezen, en hoe breidde zich van lieverlede dit onderwijs in diepte of omvang uit?" slechts een zeer onvoldoend antwoord kan worden gegeven 1). Een der bronnen om meer licht in dezen te ontsteken — de Series Lectionum — is helaas, zeer onvolledig 2) en zoo zal, afgezien nog van andere bezwaren, wel nimmer een geheel nauwkeurige historie van het onderwijs geleverd kunnen worden.

Toch is omtrent den gang van de Theologische lessen in het algemeen, ons wel 't een en ander bekend. Maar dat hier mee te deelen, ligt evenzeer buiten mijn bestek, als 't geven van levensbeschrijvingen van Comrie's leermeesters. Ik kan volstaan met voor dit onderwerp te verwijzen naar hetgeen Dr. H. H. Kuyper ten vorige jare over „de inrichting der Theologische faculteit" schreef 3).

Uiterst sober zijn de mededeelingen bij Jonckbloet over de wijze, waarop meer bepaaldelijk de Groninger theologische professoren zich van hun taak kweten 4). En het belangrijkste, dat hij vermeldt n.l. de verschillende onderdeelen der Heilige Godgeleerdheid, welke werden onderwezen, dateert uit twee perioden waarvan de eene 5) betrekkelijk ver vóór en de andere 6) betrekkelijk ver na den tijd ligt, waarin Comrie te Groningen studeerde. Daarom verblijdde het mij te meer, dat er althans nog één van de Series uit Comrie's studententijd overgebleven is. Ik

1) t. a. pl., pag. 279.

2) De oudste is van het jaar 1722; t. a. pl. pag. 279.

3) „De Opleiding tot den Dienst des Woords bij de Gereformeerden", ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1891) pag. 523—543.

4) t. a. pl. pag. 280 et sq.

5) 1683.

6) 1773.

druk daarom ook dit stuk letterlijk af, althans voor zoover het op de Artisten of Literarische en de Theologische faculteit betrekking heeft. Want van een jongen man als onze Comrie, die zooveel liefde koesterde voor de wetenschap, die later nog klaagde dat de gewone studietijd van drie jaar veel te kort was 1) en die bovendien in de Philosophie promoveerde, moet wel aangenomen, dat hij niet de gewoonte van velen heeft gevolgd om terstond de theologische colleges te gaan volgen 2), maar dat hij zich eerst minstens één jaar met de voorbereidende studiën heeft beziggehouden. En hieruit volgt nu wel weer, dat, strikt genomen, van de in 1729 aangekondigde lessen alleen die van de professoren Rossal, Tilburg, Offerhaus en Engelhard door hem zijn aangehoord, maar de vakken der Theologie, die in dat jaar en in de terstond daarop gevolgde jaren onderwezen werden, zullen waarschijnlijk niet veel verschild hebben. Maar genoeg. Volge nu het stuk zelf 3).

Elenchus Lectionum
Publicarum et Privatarum
quae
Duce et Auspice Deo T. O. M.
Per Annum Centesimum Sextum Decimum
In Illustri Academia Groninga-Omlandica
A. die III. Nonas Sept. anni à Christo nato MDCCXXIX, *usque ad ferias caniculares anni* MDCXXX, *continuabunter*,
Editus ipsis kal. Jul. anni MDCCXXIX.
A Rectore Magnifico
Othone Verbrugge,
S. S. Theologiae Doctore, huiusque facult. ut & Ling. Orient. Professore Ordinario.

Hora Undecima ante Meridiem.	*Hora Tertia Post Meridiem.*
Cl. Michael Rossal. L. A. M. Phil. Doct. Linguae Graecae, Artium,	Cl. Nicolaus Engelhard. L. A. M. Phil. Doct. Ejusdemque &

1) Catechismus, pag. 13.

2) Kuijper, t. a. pl., pag. 531.

3) Het door mij gebruikte exemplaar wordt bewaard op de Bibliotheek te Groningen.

Philos. et speciatim Logicae Prof. Ord. Custos Bibliothecae Prov.. Favente Deo, Publice Graecas Antiquitates explicabit. In auditorio vero domestico, praecepta ratione sua recte utendi ad ductum *Joan. Claubergii*, hora VIII persequetur: deinde partem aliquam Novi Test. hora X. Grammatice sive Critice tractabit; adjecto stili exercitio: Orbis etiam et Ecclesiae fata Academiae civibus proponet, ad. *Christ. Cellarii* Historiam Universalem, hora secunda: Scholas quoque Geographicas, si istud tempora requirant, vel in aliquem priscum profanum Scriptorum aperturus.

Hora Secunda Post Meridiem.

Cl. Nicolaus Tilburg A. L. M. & Phil. Doct. ac. Prof. Ord. diebus Lunae et Martis hora secunda promeridiana publice naturam visus explicabit: diebus vero Jovis & Veneris Ethices doctrinam ex Cl. Buddei Elementis Philosophiae Practicae tradet: Privatim hora nona matutina Physices explicationem quatuor illis diebus faciet, quam data occasione experimentis variis illustrabit & confirmabit: iisdem diebus hora undecima Claubergii Logicam explanabit: diebus vero Mercurii & Saturni Pneumatices & ei innexae Theologiae Naturalis doctrinam auditoribus exhibebit, finita Logica in illius horas transferendam. De collegio Disputantium cum iis, qui id desiderant, consultabitur.

Hora Secunda Post Merediem.

Cl. Antonius Driessen S. S. Th. D. & Prof. hora 2. post meridiem Math. Prof. Ord. in Lectionibus publ. Geographiam exponet Physico Mathematicam, in Choro vero Templi Acad. singula Philosophiae Naturalis Capita experimentis illustabit. Privatim Collegia aperiet 1. *Logicum* ad Compendium *Cl. Heineccii* diebus Mercurii, Veneris, atque Sabbathi h. XI. 2. *Metaphysicum* ad institutiones proprias diebus septimanae consuetis quatuor h. X. 3. *Mathematicum* ad partes hujus Scientiae tam puras quam mixtas secundum Institutiones *Math. Cl. Weidleri* h. I. 4. *Physicum* ad Introductionem in Scientiam Naturae *Cl. Verdries* h. VIII. Matutina. Publice praeterea privatimque Auditores suos ad exercitia Disputatoria invitaturus.

Hora Nona Matutina.

Cl. Leonardus Offerhaus. C. G. F. Hist. & Eloq. Prof. Ordin. publicis recitationibus varia ex omni antiquitate, in primis Romana, pro ut se dabit occasio, tractabit. Privatim vero diebus Lunae, Martis & Jovis ab undecima ad duodecimam *Justinum* explicabit: post meridiem autem a tertia ad quartam omnibus hebdomadis diebus, a Saturni si discesseris, *Historiam Universalem* ad ductum Rationarii D. *Petavii* exponet: neque iis deerit, qui se in disputationibus ad historiam pertinentibus, aut eloquentia exteriore exercere voluerint.

Hora Prima Post Meridiem.

Cl. Albertus Voget. Th. D. & Prof. Ord. publicè analyseos realis integrorum S. S. capitum specimina

Praelectionibus publicis distincte exhibebit Systema Socinianum & fusè refutabit. In Scholis domesticis Theologiam Revelatam ad ductum Tractatus sui *Lumen et Doctrina Scripturae* S. tractabit diebus Lunae, Martis, Jovis & Veneris horâ XI. Diebus Mercurii & Saturni explicabit Compendium praemissum Tractatui suo *Lumen et Doctrina Conscientiae* etc. hora XI. Diebus Mercurii & Saturni Hora 2. habebit Collegium Propheticum ad ductum suae Diatribes etc.

Hora Tertia Post Meridiem.

Cl. Otho Verbrugge S. S. Th. Doct. hujus facult. ut ling. Orient. Prof. Ord. h. t. Rector Magnif. hora tertia post meridiem antiquitates sacras publicè interpretabitur. Haec autem collegia habebit I. Diebus Lunae, Martis, Jovis & Veneris hora X ante meridiem Theologiam naturalem pariter, & revelatam explicabit. II. Die Veneris hora quarta post meridiem de iis rebus disputabit, quae in collegio Theologico traditae fuerunt. III. Diebus Mercurii & Saturni hora VIII. matutina historiam ecclesiae enarrabit. additis historiae profanae synchronismis. IV. Die vero Martis, hora quinta post meridiem, methodum concionandi exponet, tyronumque conciones examinabit. V. Et die Mercurii, hora tertia selectos quosdam juvenes in exteriore elocdabit. Privatim horâ 9. per sextiduum *Th. rev.* Lun. Mart. & Jov. 4. *Th. Nat.* ad comp. Cl. Lampe exponet. Merc. h. 1. methodum concionandi explicabit conciones audiet & censebit. Merc. h. 4. primo semestri compendium *Th. typicae*, altero *propheticae* pertractabit. Ven. h. 4. coll. *exegeticum* habebit. Sat. h. 1. *hist. Eccl.* ad Christum perductam continuabit, vitam ejus hoc anno, concinnata 4 Evangelistarum harmonia, breviter enarraturus. In *examinatoriis* quoque & *disputatoriis* exercitiis suis partibus non deerit.

Hora Octava Matutina.

Cl. Cornelius A. Velzen S. S. Theol. Doct. & Prof. Extraord. diebus Mercurii hora octava matutina, *quam eruditionem, ex quibus Autoribus, et qua methodo eam in Academiis sibi comparare debeat* S. S. Theol. Studiosus explanabit: diebus vero Lunae. Martis, Jovis & Veneris horâ octava matutina in auditorio suo domestico Clar. J. Marckii Medullam Theologiae Christianae exponet, & diebus Saturni eadem hora examinando repetet ea, quae per septimanam erant exposita, quibuscumque diebus & horis commodis Tyronum conciones auditurus atque examinaturus 1).

1) De door professor Barbeijrac gegeven colleges drukte ik niet af, omdat ik in Comrie's werken geen enkel spoor vond van eenige juridische kennis. Waarschijnlijk droeg hij zijne dissertatie enkel uit hoogachting voor dezen wijd en zijd beroemden geleerde, mede aan hem op.

quentia privatim exercebit. VI Caeterum, diebus Lunae, Martis, Jovis. & Veneris horâ VIII. matutinâ Cl. Altingii Fundamenta punctationis Linguae Sanctae inculcabit. VII. & diebus Mercurii, ac Saturni horâ X. Chaldaicam, Syriacam, Rabbinicamque dialectum ex ordine tradet.

Uit dit stuk, dat voor zich zelf spreekt, blijkt ons althans eenigszins hoe de professoren onderling hun taak verdeelden en hoeveel vakken werden behandeld. Het aantal uren, waarop college werd gegeven, is niet gering en tamelijk veel onderdeelen van de Theologische Wetenschap werden toen reeds onderwezen.

Zelf spreekt Comrie nergens over de lessen, die hij heeft gevolgd en over hare meerdere of mindere belangrijkheid. Ook over zijne professoren uit hij zich weinig, maar toch wel zooveel, dat er uit kan worden afgeleid, dat hij met Ant. Driessen en Corn. van Velzen op vertrouwelijken voet stond. Vooral met den eerste was dit het geval. Dit blijkt voornamelijk uit hetgeen Comrie ons in zijnen „Catechismus", pag. 43 1), meedeelt. Daar spreekt hij over de angsten en benauwdheden, die dikwijls gepaard gaan met de werkingen des Heiligen Geestes tot ontdekking van den staat der ellende en van den weg der verlossing, en hoe dan alle „studiale kennisse" den mensch ontvalt. En als een voorbeeld verhaalt hij dan hoe hij zelf Professor Driessen had bezocht, toen deze die ontzettende uren doormaakte. 2) Nu zou Driessen toch stellig

---

1) „Ik hebbe dat klaar gezien in een Professoor onder wien ik studeerde; by hem zynde in zyne zielsangsten, waar door hy in de dieptens en als in de onderste helle (hier nog op aarde zynde) lag en als een worm kroop, roepende ô Godt is 'er een weg van ontkominge maakt hem mij bekent! En deze hadde zyne Gratia Vixtrix van te voren uitgegeven. Zie ook pag 86.

2) Driessen deelt dat zelf mee in het „Alloqium ad Lectorem" voorafgaande aan zijn werk: Jesus nascens, patiens et moriens .... etc. (Groningae, Viduae Joann. Cost. MDCCXXII) pag. 111 et sq. Comrie verwijst ook reeds naar deze praefatie.

Comrie onder zulke omstandigheden, niet bij zich hebben ontvangen wanneer hij niet aan dezen student in bijzondere mate zijn vertrouwen geschonken had. Maar nog een ander feit pleit voor deze intieme verstandhouding. Zoo deelt Comrie ons mede, dat hij van een Hongaar de dictata van Prof. Venema te Franeker in handen kreeg en dat hij die, wegens de daarin gevonden zwarigheden, bij zijnen „Waarden Meester bragt" 1). Deze is er dan ook in het bekende geschrift „Hypotheses arminiazantes viri Clar. H. Venema detectae et refutatae" tegen te velde getogen. Deze tamelijk onschuldige handelwijze (want uit niets is op te maken, dat Comrie zijn hoogleeraar er toe aangezet heeft zijne weerlegging publiek te maken) heeft hem later zoowel van 2) J. J. Schultens als, na zijn dood nog, van 3) Ypey en Dermout, eene bittere terechtwijzing bezorgd.

Dat Comrie ook in den huiselijken kring van den hoogleeraar van Velzen geen onbekende was, komt sterk hierin uit, dat hij, toen Ewaldus Hollebeek in 1752 tot professor te Groningen werd benoemd aan Mevrouw van Velzen, die hij sinds jaren voor „eene waare Moeder in Israel" hield, een brief schreef met het verzoek „het hare doch ter verdere bestieringe in den wegh des Heeren ten nutte van Hollebeek aan te wenden" 4).

Meer weten wij van zijn verkeer met degenen, aan wier voeten hij heeft gezeten, niet. In 't algemeen gewaagt hij dan ook al heel weinig van zijn verblijf te Groningen en van zijn studententijd. Alleen schrijft hij later, dat hij te Groningen 5)

1) Cf. „Berigt", pag. 62 en 63.

2) „Omstandige Brief aan den Heere Nikolaas Holtius", pag. CXVII—CXX.

3) Cf. „de Aanteekeningen" bij het derde deel, pag. 102.

4) Cf. „Berigt", pag. 63 en 64.

5) „Catechismus", pag. 43 en 44. „In mijne studenten tyt te *Groningen*, hebbe ik verkeert met de edelste bloem der Studenten wegens hunne geleertheid en wetenschap; ondertusschen in hunne elende inkomende hebbe ik ze

„met de edelste bloem der Studenten wegens hunne geleerdheid en wetenschap" heeft verkeerd 1) en blijkt ook uit zijn 2) geschriften — hetgeen van elders genoegzaam bekend is — dat juist niet alle studenten zich met volharding en ijver op hunne studiën toelegden 3).

En dit weinige kan ook niet van elders aangevuld. Uit het archief van de Universiteit zijn alleen negatieve resultaten te trekken; b. v. dat hij geen bursarius is geweest en dat dus zijne beschermheeren hem zelven van alles hebben voorzien; dat hij nooit voor de Akademische rechtbank is verschenen wegens straatschandalen of dergelijke zaken; dat hij ook de synodale besluiten en den Heidelb. Catechismus niet heeft onderteekend en dat hij evenmin, als andere

---

menigmaal hooren uitroepen, met beroeringe en aandoeninge, ô Godt ik ben een groot Beest, die weg is voor my verborgen? Schoon ik nu na het lichaam van hen afwezig ben, zoo ben ik het egter niet na den geest. De mannen zal ik niet noemen"

1) Wij bezitten ook een getuigenis over Comrie als student, maar niet van bevriende zijde. Ds. Rutger Mazier schreef 6 Dec. 1754 aan J. J. Schultens o. a. „D. *Comrie* ken ik van ommegang op de *Akademie* maar ik heb in zijn *stijve behandeling nooit zin gehad*, dat is de *reden*, waarom ik geene van zijne schriften bezitte." „Omstandige Brief aan den Heere Nikolaas Holtius", pag. CLIX.

2) „Catechismus", pag. 13. „Nu geeve ik in overweginge hoe die gene dezen Eedt doen konnen, die pas een Jaar drie á vier zich op de Hooge Schoolen ophouden, en veel van die al te korten tydt niet studeeren; maar met lanterfanten en onnutte bezoekjes doorbrengen? dit zal onvermydelyk de ruïne van *Nederlandts* kerke veroorzaken, zoo 'er niet in voorzien wordt."

3) Met hoeveel vlijt Comrie zelf zich op de beoefening der wetenschap toelegde, volgt wel hieruit, dat hij zijn voornemen om reeds toen een geschrift van Walter Marshal in het Nederlandsch te vertalen wegens zijn gewonen arbeid niet volvoerde. Cf. „De Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking door W. Marshal .... in het Nederduyts uitgegeeven door A. Comrie" (Leiden, J. Hasebroek, 1739.) „Aan den Leeser", pag. I: „Het is ruim agt Jaaren geleden, dat ik een aanvang maakte om dit werk van *M*, *Marshal* te vertaalen, met voornemen om het in 't licht te geven, doch mijne studien lieten sulks doe niet toe".

buitenlanders, bij zijn vertrek eene verklaring van Theologischen aard heeft afgelegd 1).

Ook vond ik in „de Boekzaal" onder de rubriek „Schoolnieuws" niet aangeteekend dat Comrie ooit in 't openbaar theses heeft verdedigd 2).

In den zomer van het jaar 1733 toog onze student van Groningen naar Leiden. Eerst heeft hij daar gewoond op het 3) Rapenburg bij de weduwe Kiwitsbergen, later op 4) „de lange brugge". Op den 10[len] Juli liet hij zijn naam in het Album Studiosorum opnemen onder het rectoraat van Joannes Ortwinus Westenbergius. Op dat tijdstip waren Petrus Burmannus, Guilelmus Jacobus 's Gravezande, Sigebertus Haverkamp, Johannes Heyman, Albertus Schultens en Jacobus Wittichius aan de Facultas Philosophiae et Artium liberalium verbonden, terwijl Franciscus Fabricius, Taco Hajo van den Honert 5) en Wesselius de Theologische faculteit uitmaakten. Van deze mannen noemt Comrie in de reeds meer genoemde opdracht voor zijne dissertatie alleen 's Gravesande, Wesselius, van den Honert, Burmannus en Schultens, ongetwijfeld omdat hij vooral hun colleges heeft gevolgd. Het genoegen, van het leven dezer geleerden te schetsen moet ik mij echter ook hier

1) Ik ben deze wetenschap verschuldigd aan den hoogleeraar P. J. Blok, die mij ook het afschrift van Comrie's inschrijving verschafte.

2) Evenmin tijdens zijn verblijf te Leiden.

3) Prof. J. G. R. Acquoy was zoo vriendelijk voor mij af te schrijven, het geen in 't Album bij Comrie's naam staat opgeteekend. Het luidt als volgt: „1733. Jul. 10. Alexander Comrie Scot. Britt. Annor. XXIII. Theol. Stud. Apud Vid. Kiwitsbergen op Rapenburg."

4) Blijkens het „Attestatieboek (van vertrekkende leden) in de Hogelandse kerk, van 1724 tot 1736." „1734. 15 Aug. Alexander Commerie en Zacharias Paspoort studenten in de h: Theologie woonende de eerste op de lange brugge de andere op de Papegragt om praparatoir geexamineerd te worden in de classis van Leiden en Needer Rijnland."

5) Johannes van den Honert werd pas in de 2[e] helft van het jaar 1734 tot professor benoemd.

ontzeggen en zoo volsta hier de verwijzing naar van der Aa en Glasius, en naar de werken van Schotel, 1) Siegenbeek 2) en Sepp 3), terwijl ik bovendien nog voor de Vita van den vermaarden hoogleeraar 's Gravesande, die evenals Boerhaave een Europeeschen naam had, herinner aan Moll's „Bijdragen tot de Geschiedenis der Wiskundige Wetenschappen in de Nederlanden, in de achttiende eeuw" 4) en aan „Holland's roem in Kunsten en Wetenschappen" 5) door baron Collot d'Escury.

Na wat ik boven aanstipte over de inrichting van de Theologische faculteit in die dagen, iets wat mutatis mutendis voor alle Nederlandsche Universiteiten gold, merk ik hier alleen op dat het niet mogelijk is eene juiste vergelijking te maken tusschen den gang van het Godgeleerd onderwijs te Groningen en te Leiden. Want wel bestaan de „Series Lectionum" van de cursussen 1733—1734 en 1734—1735 aan de Leidsche school nog alle vier 6), maar daarop komt niet, als te Groningen, voor hetgeen „in scholis domesticis" werd onderwezen, en dat deel van het onderwijs was juist het voornaamste. Veilig mag echter aangenomen dat aan beide Universiteiten wel

1) Schotel „de Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw": Fabricius, pag. 187; Wesselius, pag. 188; van den Honert, pag. 188; 's Gravesande, pag. 195 en 196; A. Schultens, pag. 204.

2) Siegenbeek „Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool" (Leiden, Luchtmans, 1832). In de „Biographische Lijst der hoogleeraren . . . ." (als toevoegsel achter dit werk geplaatst) komt van al de genoemden eene korte biographie voor.

3) Sepp, t. a. pl., bespreekt ze ook allen in Deel I en II.

4) Opgenomen in de „Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden" door N. G. van Kampen (Delft, Allart, 1826) Deel III pag. 308 et sq.

5) Uitgekomen in 's Gravenhage en te Amsterdam bij de gebr. van Cleef, zevende deel (1844) pag. 22 et sq.

6) Te Leiden publiceerde men tweemaal 's jaars eene Series, de „Ordo Lectionum Vernalium et Aestivalium" en de „Ordo Lectionum Autumnalium et Hyemalium." De door mij geraadpleegden zijn in bezit van de Bibliotheek der Universiteit.

ongeveer een even groot aantal vakken der Theologie zal zijn onderwezen.

Even weinig als ons bekend is van de methode, die de Theologische professoren volgden, even weinig weten wij van de wijze, waarop de hoogleeraren in de Literarische faculteit zich van hunne taak kweten. Dit is met betrekking tot Comrie evenzeer te bejammeren, aangezien hij het doctoraat in die faculteit begeerde en verwierf. Slechts zooveel blijkt, dat tot de tweede helft van den cursus 1734—1735 alleen de hoogleeraar Wittichius de philosophia theoretica doceerde, maar dat toen aan den beroemden 's Gravesande werd opgedragen ook dit vak te onderwijzen. Comrie heeft dus vóór zijne promotie alleen de colleges over de philosophia practica van den laatste kunnen volgen, en dat hij dit metterdaad ook gedaan heeft, toonen ons de theses achter zijn proefschrift 1). Volgens Siegenbeek 2), „had de ijver tot handhaving der dusgenaamde regtzinnige leer, welke in de Hervormde Kerk van Nederland nog altijd stand hield, op de vrije beoefening der Redeneerkunde, der Bovennatuur- en Zedekunde, doorgaans, een' ongunstigen invloed. Men bleef, vooral in het eerste gedeelte dezer [achttiende] eeuw, nog steeds aan de leerwijze van Aristoteles gehecht, en zocht de Cartesiaansche Wijsbegeerte, zoo veel mogelijk, te weren. Er drong echter, ten dezen aanzien, langzamerhand, eene meer vrije wijze van beschouwing en behandeling door 3); en men werd meer en meer overtuigd, dat de zuivere Christelijke geloofsleer met de Aristotelische Wijsbegeerte niet zoo onmiddellijk verbonden is, dat de eerste zonder de laatste niet bestaan kan. Er is

1) Ik noem alleen maar no. 20 „Newtoni de Coloribus systema experimentis omnino congrua est".

2) T. a. pl., I, p. 299. Het is bijna overbodig op te merken, dat ik deze woorden voor rekening van den schrijver laat.

3) Siegenbeek heeft hier misschien 't oog op Wittichius, die de Cartesiaansche Philosophie voorstond.

nogtans, vóór den scherpzinnigen en geleerden *Dionysius van de Wijnpersse* 1), die echter meer tot het volgende (1775—1825), dan tegenwoordige tijdperk (1725—1775) behoort, nauwelijks een man aan te wijzen, die zich door zijn onderwijs der genoemde vakken van Wijsbegeerte, en nog minder door zijne schriften daarover, een' bijzonderen roem verworven heeft" 2). Zoo bereikte de „*Philosophia theoretica* geene gelijke hoogte als andere vakken van menschelijke kennis."

Dit is de eenige uitspraak van beteekenis, die ik met betrekking tot het onderwijs in de „philosophia theoretica" vond 3). Maar aangezien zij alleen van negatieven aard is, kan hieruit niets geconcludeerd tot antwoord op de vraag, hoe Comrie zich in dit vak van Wetenschap bekwaamd heeft.

Dezelfde orde houdende als bij de bespreking van Comrie's verblijf te Groningen, zou ik er nu toe moeten overgaan mee te deelen, hetgeen ik over de verhouding van Comrie tot zijne nieuwe leermeesters vond. Maar aangezien al hetgeen hij verhaalt omtrent zijne bekendheid met de heeren A. Schultens en Wesselius op eene latere periode van zijn leven betrekking heeft, zoo is mededeeling daarvan hier minder op hare plaats. Slechts dit moet nu al gezegd, dat de band van vriendschap wel reeds in deze jaren zal zijn gelegd, en dat Comrie Albertus Schultens uitermate hoogachtte.

Op den vijfden October 1734 zag de jeugdige geleerde de kroon op zijnen arbeid gezet. Na zich vijf jaren lang op de beoefening der wetenschap te hebben toegelegd; na uitstekend te zijn onderwezen in de Dogmatiek der Gereformeerde kerken, die zoozeer zijne symphathie had; en na kennis ge-

1) Hij werd in 't jaar 1769 van Groningen naar Leiden geroepen.

2) Hierin ligt geen miskenning tegenover 's Gravesande. Deze won zijne lauweren door hetgeen hij deed op 't gebied der philosophia practica.

3) De „Series" vermelden alleen: „J. Wittichius .... selectas materias ex philosophia exponet"; en „G. J. 's Gravesande .... fundamenta officiorum exponet".

maakt te hebben met de philosophia theoretica et practica, was het oogenblik gekomen waarop Comrie een blijk kon geven van zijne kundigheid. En de proef slaagde naar wensch. Na verdediging van eene dissertatie „*de Moralitatis Fundamento et Natura Virtutis*" trad hij op dezen dag in de rij der Doctoren. „Artium liberalium Magister et Philosophiae Doctor" zou voortaan zijn titel zijn. Wat hem bewogen heeft boven het doctoraat in de Theologie dat in de Philosophie te verkiezen, kan ik niet met zekerheid zeggen. Over 't algemeen waren de promoties bij de Theologische faculteit zeldzaam, terwijl die in de philosophische meer voorkwamen. Bovendien heeft misschien het feit, dat William Comrie professor in de Philosophie en dat de beide Erskine's en Boston „Master of Arts" waren, hierop ingewerkt. Want dat Comrie zelf nu juist zulk eene bijzondere voorliefde voor deze wetenschap koesterde, is in zijne geschriften nergens merkbaar. Hij bepaalt zich er toe haar goed recht tegenover sommiger verkeerde opvatting in deze bewoordingen te verdedigen »de menschen hebben een kwalyk begrip van de Philosophie, als zij denken, dat die Wetenschap bestaat in windrige begrippen, zonder te letten op de natuur der zaaken; neen, het is een wetenschap die wij niet door ingeschapene denkbeelden hebben, en die wij dan op zaaken toepassen; maar die wij door considereeren van de natuur en eigenschappen der dingen krygen, en dus in alle omstandigheden toepassen, daar zulks geeischt wordt" 1); maar tot eene bepaalde lofverheffing komt hij niet. Misschien heeft hij dan ook alleen om scherper en helderder te leeren denken deze studie ter hand genomen.

Niemand minder dan 's Gravesande heeft Comrie bij de vervaardiging van zijn proefschrift als promotor ter zijde gestaan. Waarlijk een niet gering voorrecht!

1) Catechismus, pag. 203.

Het stuk zelf, dat 17 pagina's 1), in quarto, groot is, is verdeeld in twee capita; waarvan het eerste „de Moralitatis Fundamento", het andere „de Natura Virtutis" handelt. Ieder caput is weer verdeeld in twee secties en iedere sectie in verschillende paragrafen. Comrie belooft het geschrevene later uit te breiden als zijne verhandeling gunstig wordt ontvangen en „Deus vires et otium concedat". Het wordt besloten met 25 stellingen en een lofdicht van J. Huysinga, J. U. Doct. et S. S. Theol. Studiosus 2).

In het eerste hoofdstuk bepleit de schrijver, hoe het „discrimen interbona et mala, virtutem et vitium...... in aeternis veritatibus, quaerendum est" 3), terwijl hij tevens in korte trekken bespreekt, door wie deze stelling in den loop der eeuwen voorgestaan en bestreden is. In het tweede caput ontvouwt hij de „natura virtutis", de deugd definieerende als „Entis rationalis studium se, suasque actiones ita componendi, ut nullo modo in veras propositiones impingat; terwijl hij onder „verae propositiones" verstaat „propositiones quae rei naturam et relationes, quae in Morali rei natura insunt, exprimunt" 4). Voorts bespreekt hij de objecta en de norma virtutis; toont aan hoe wij ons met ijver op de beoefening der deugd moeten toeleggen; vervolgt door zijne instemming te betuigen met de opvatting van Clarkius en Woolastonius en besluit met de gevoelens van enkele anderen geheel of ten deele onaanneme-

1) Opdracht, theses enz. niet medegerekend.

2) Deze Huysinga was stellig een vriend van Comrie. Misschien was dat ook Zacharias Paspoort, „Delfensis", die in 1731 student te Leiden was geworden. Althans op denzelfden dag vroegen zij hunne kerkelijke Attetatie en beiden werden zij op den tweeden November praeparatoir geexamineerd. Ook koos Paspoort (Boekzaal, Sept. 1735, p 392) denzelfden tekst tot intree als Comrie. Paspoort is predikant geweest te Overzand en Driewegen, te Brouwershaven en te Zierikzee. Hij overleed 28 Aug. 1748.

3) pag. 2, § II.

4) pag. 9 en 10.

lijk te verklaren. Breeder op den inhoud van dit stuk ingaan durf ik niet; slechts memoreer ik nog, dat de schrijver toont niet alleen met de philosophen der oudheid, maar ook met die van den nieuweren tijd 1) bekend te wezen, en dat hij zich zoowel in de verhandeling zelf als in de theses een tegenstander toont van het stelsel van Cartesius. Het loont de moeite, deze bladzijden door te lezen.

Men vergunne mij reeds hier op te merken, dat uit Comrie's geschriften niet blijkt, dat hij zich later nog met de studie der philosophie heeft bezig gehouden. Wel komt meer dan eens uit, dat hij de Logica en Metaphysica niet was vergeten 2), vooral, wanneer het in den strijd met de tegenstanders der gereformeerde leer op scherpe formuleering aankwam; wel komen in zijne boeken passages voor, die tamelijk philosophisch klinken 3), brengt hij nog twee malen de gevoelens van Leibnitz 4) ter sprake, en bestrijdt hij eens ter loops zeer eigenaardig de stelling van Cartesius, dat „het weezen der ziele in eene enkele daadelykheid van denken" be-

1) Successievelijk noemt hij, Hobbesius, Cartesius, Leibnitius, Clericus, Thomasius, Poiret, Hutchenson, Schaftsbury, Clarkuis, Woolastonius, Morus en Geulingius.

2) Cf. „Eigenschappen des Zaligmaakenden Geloofs", pag. 242, 243; „Leerredenen", II, pag. X, XIII, XVI, XX en XXI; pag. 170; „Catechismus", pag. 104, 105, 138, 200, 211, 458; „Berigt", pag. 15; „Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 87.

3) B.v. „Catechismus", pag 190, 196—217.

4) „Catechismus", pag. 104, „Ik gaa het *Atheistische Systema* van *Leibnitius* voorby, daar hy in zyn *Theodocea* leerdt dat Godt altoos moetende uit alle mogelyke *Systemata* van een Wereldt, een kiezen, hy dan een die de aldervolmaakste is, kiezen moet; nu blykende van achter dat in de geeligeerde *natuurlijk* en ook zedelijke *kwaadt* is, besluit hy dat al het zedelyke kwaadt, dat 'er is, zoo tot de natuur van de *Mundus Optimus* behoort, dat zoo der een eenige kwaade daadt ontbrak, dat deeze wereldt de aldervolmaakste niet zyn zoude. Hoe horrendt deeze grond aanwinnende Philosophie is, laat ik ieder beoordeelen". En „Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 71.

staat 1), — maar dat hij de pennevruchten der Engelsche, Fransche en Duitsche philosophen onder zijne tijdgenooten heeft gelezen, betwijfel ik ten zeerste. Van mannen als Wolff, Hume, Voltaire, La Mettrie en Rousseau — om maar niet meer te noemen — vond ik nergens melding gemaakt.

Maar keer ik tot het jaar 1734 terug. Niet lang na zijne promotie meldde Comrie zich aan bij de Classe van Leiden en Neder-Rhijnlandt om praeparatoir te worden geëxamineerd. In eene extra-ordinaire vergadering had op den tweeden November het examen plaats. Ds. Simon Lodewijk van der Groe, predikant te Zoeterwoude, nam het af 2). Gelijktijdig met Comrie werden nog drie studenten onderzocht. Comrie moest eerst eene propositie doen over 2 Tim. 2 : 20 en 21; daarna werd hij ondervraagd „in de Hebreeuwsche en Grieksche taalen" en eindelijk „in de meeste en wigtigste hooftstucken van den waaren Christelyken godsdienst, ende de leere der Waarheyt die naar de godzaligheyd is" 3).

---

1) „Catechismus", pag. 448 en 449, Dat de uitverkoren kinderen, die vroeg sterven, „door een daadelyk geloove zalig worden .... dat is het, welk wy tegen de *Luterschen* en ook vooral tegen de *Cartesianen* ontkennen; terwyl wy de natuur of het weezen der ziele niet in een enkele daadelykheid van denken stellen; want dan, zoo dra als deze ophieldt, zoo waren wy zonder ziele; en wy hebben de ziele nochtans, als een denkent weezen, eer wy denken. Want toen de ziele en het lichaam met elkanderen vereenigd waren in *Ezau* en *Jacob*, zoo zegt Godt, dat zy *noch goedt noch kwaadt hadden gedaan;* indien nu de ziele daadelyk en werkelyk dacht, zoo moeten die daaden *goedt* of *kwaadt* zyn, vermits ieder daadelyke gedachte, terwyl die eene betrekkinge tot Gods Wet heeft, noodtzakelyk daar mede overeenstemmende of daar van afwykende, en dus goedt of kwaadt moet zyn; en nochtans wordt van *Jacob* en *Ezau* gezegt, dat zy *noch goedt noch kwaadt gedaan*, en derhalven ook niet gedacht hadden; (vermits denken een daadt is) toen Godt zeide, *Jacob hebbe ik lief gehadt, maar Ezau hebbe ik gehaat.*"

2) Blijkens „de Boekzaal", Nov. 1734, pag 651 en 652.

3) Zie de Acta dezer vergadering. Vol. IX van de Classicale Acten (1728—1741) van Leiden en Neder-Rhijnland. In plaats van Comrie staat „Commerie".

Met algemeene stemmen gaf de classis hem „het regt en de vryheyd, om in het openbaar het Euangelium te mogen prediken". Nadat hij zich ook „regtzinnig" had „verklaart omtrent de veroordeelde gevoelens van den Professor Roël en Doctor Becker; en de formulieren van eenigheyd onderteekent, de postacten van de Synode Nationaal raakende den Sabbath aangenomen, den eed teegens de Simonie afgelegt, en teffens aangenomen geen boeken in de H. Godgeleerdheyd zonder voorgaande goedkeuring uyt te geeven, als meede de formulieren van den H: Doop en het H: Avondmaal, inzonderheyd de drie vragen van het Doopformulier, zonder verandering en geheel van woord tot woord te leezen — is hem door den W. Praeses des Heeren ryken zeegen toegewenscht, en den Scriba aanbevoolen hem uyt naam der E: Vergaderinge een zeer loffelyke attestatie te bezorgen".

Gelukkig behoefde Comrie niet, gelijk zoovelen uit dien tijd, wegens het groote aantal proponenten, eenige jaren te wachten, vóórdat een kerk hem riep 1). Nauwelijks was hij onderzocht, of hij ontving het beroep naar de kerk te Woubrugge. In Mey van dat zelfde jaar was Ds. Blom overleden 2), en wat lag nu meer voor de hand, dan dat de Vrijheeren van deze plaats terstond het oog op hunnen beschermeling richtten en den kerkeraad op hem opmerkzaam

1) Van het jaar 1737 af bevat „de Boekzaal" geregeld in de afleveringen van Jan. en Julij een „Naamlijst der D. D. Proponenten, met aanwyzing onder welke Classis hun Ed. geëxamineert zyn, of wonen" en een „Register der D. D. Proponenten", die in het afgeloopen halfjaar „tot Predikanten beroepen zyn". Deze naamlijsten en registers vergelijkende, bespeurt men hoe, gedurende al den tijd, dien Comrie predikant was, telkens slechts een klein deel der beschikbare personen tot de bediening des Woords geraakte.

2) „De Boekzaal", May 1734, pag. 621 en 622, „Woubrugge. Ds. Carolus Blom te Woubrugge overleden; geb. in 1674; te Woubrugge bevestigd door Prof. F. Fabricius; Holtius, predikant te Koudekerk, heeft den 16 de Lykpredikaatsie gedaan, uit Num. XX : 23—29".

maakten 1)? Op de buitengewone classicale vergadering van 14 Febr. 1735 verschenen de kerkeraad van Woubrugge en Alexander Comrie 2), en de Classe maakte geen bezwaar het beroep te approbeeren. Het peremptoir examen werd vastgesteld op 12 April, „opdat syn Eerw. ondertussen tydt soude hebben nadere bewysen te produceeren aangaende syne tot den Dienst gerequireerden ouderdom en uyt de Hooglanden van Schot-Landt Syn Vader-Landt diens aangaende attestatie te ontbieden" 3).

Ook dit peremptoir examen liep schitterend af. Eerst hield Comrie eene predikatie over Rom. 5 : 16 en daarna werd hij door Ds. D. du Toict, predikant te Katwijk aan Zee, „seer naauwkeuriglyk" onderzocht „in de Hebreeuwsche en grieksche grondtaelen, als meden in de wesentlyke stukken van de H. Godgeleerdheit so van de kerk, H. Sacramenten als andere voorname hoofdeelen"; „in welk examen — zoo vervolgt de Scriba, Ds. Gibbe, — bovengemelde Ds. Alexander Comrie sig so mannelyk gequeten heeft dat aan de Hoog Eerw. Heeren gedeputeerden der Synode en de geheele Classis, synde in de uyterste oplettenheit geweest, een algemeen groot en seer volkomen genoegen heeft gegeven, niet alleen met syne regtsinnige, maar ook gereede doorgeleerde en wonderwel gepaste antwoorden, betoonende eene seer gegronde beproeftheit in de H. Godgeleertheit onder des Heeren genade te besitten, in so verre dat een ygelyk en alle de leden sig verheugende in het groot talent en groote gaven van dezen Jongen Nazireër met veel blydschap en volle ruymte van hun gemoedt syn Eerw. een seer waerdig wakker en bequaem

1) Later kom ik op deze beroeping nog terug.

2) Deze in bezit van „seer loffelyke testimonia" van de professoren. Dit blijkt uit de notulen van de vergadering, waarop hij peremptoir werd geëxamineerd.

3) Cf. „Acta Classis", 14 Febr. 1735, Art. 2.

Herder in de kerke van Woubrugge verklaert hebben, als waartoe syn Eerw. vervolgens des Heeren ryken Zegen toegewenscht wierdt, hebbende voorts alles voldaen en dat te ondertekenen was ook ondergeschreven 1), ook den eed tegen de Simonie afgelegd en alles verrigt het geen volgens Synodale resolutiën gevordert mogt werden. 2)

Hiermede was de weg, die naar het beoogde doel leidde ten einde toe afgeloopen. Niets stond nu meer aan de bevestiging in het ambt van Dienaar des Woords in den weg. Reeds na eenige weken vond deze gebeurtenis dan ook plaats. Op den eersten „May — zoo schrijft de Correspondent van „de Boekzaal" — 3) is D. Alexander Commerie .... in den H. Dienst bevestigt, door Nicolaus Holtius. ..., dewelke predikte uit Joh. III: 14, 15 En gelyk Moses de slange in de woestyne verhoogt heeft, alzo moet de Zone des menschen verhoogt worden enz." 4) Terwijl „de bevestigde des namiddags predikte uit Zach. VI: 15. En die verre zyn, zullen komen, en zullen bouwen in den

---

1) Zoowel het boek, waarin de praepar. geëxamineerden, als het boek, waarin de perempt. geëxamineerden het door de Synode bepaalde moesten teekenen, zijn bewaard gebleven. In het laatste moest ook iedere predikant teekenen, die in de Classe zitting kreeg, zoodat hierin Comrie's handteekening tweemaal voorkomt, de eerste met de bijvoeging „den 12 April 1735", de tweede met de bijvoeging „2 May 1735". (Beide keeren staat vlak boven den naam Comrie die van J. van den Honert, zijn lateren bestrijder!) In het eerste boek teekende Comrie den 2[e] Nov. 1734. Met dankbaarheid vermeld ik, dat door bemiddeling van Ds. W. Klercq en Ds. H. J. van Noyhuys, de toegang tot het archief van het classicaal bestuur van Leiden mij werd ontsloten.

2) Cf. „Acta Classis", 12 April 1735, Art. 2.

3) Zie pag. 617.

4) Men zou verwacht hebben, dat als bevestiger ds. Tarée zou zijn opgetreden. Waarom dit niet geschiedde, weet ik niet. Trouwens het is opmerkelijk dat Comrie, behalve in de opdracht voor zijn proefschrift diens naam nog maar eenmaal, en dat nog wel zeer terloops, noemt, n l. in de „Lyk-reden", pag. 24, „Antony Taree, geacht Predikant te Woerden".

Tempel des Heeren, en gylieden zult weten, dat de Here der Heirscharen my tot u gezonden heeft: enz". 1)

Men kan zich voorstellen, hoezeer het hart van den vromen Comrie met dankbaarheid aan zijn God was vervuld, toen hij voor 't eerst zijne gemeente het Woord des levens verkondigde. Niet slechts vond hij na zooveel zwervens thans rust en vrede, maar bovenal zag hij zijn vurigst verlangen nu vervuld. Herder eener gemeente van Jezus Christus te zijn, was altoos zijne begeerte geweest, — welnu, op dezen eersten Meidag 1735, was zijne bede ten volle verhoord.

---

§ 5. *Comrie als persoon en in zijn bijzonder leven.*

Alvorens ik nu voortga met de bespreking der ambtelijke en schriftelijke werkzaambeid van den predikant van Woubrugge, komt 't mij wenschelijk voor, eerst den persoon van Comrie naar de verborgen zijde van zijn bestaan en zijn privaat leven meer van nabij te beschouwen 2).

Eene betrekkelijk objectieve beschrijving van zijn karakter te geven is onmogelijk, daar de eenige bronnen hiervoor zijne eigene geschriften en de werken zijner felle tegenstanders zijn, bij wie echter nergens eenig spoor is van eene poging om hem zooveel mogelijk recht te laten wedervaren, en die bovendien slechts enkele karaktertrekken van hem noemen. Na dit voorbehoud te hebben gemaakt, geef ik deze teekening van zijn persoon. Comrie was geen „doldrijvend" 3)

---

1) Deze tekst werd als intree-tekst veel gebruikt. Van 1735 tot 1774 niet minder dan 67 maal, volgens de opgaven in „de Boekzaal."

2) Wat zijne uitwendige verschijning aangaat, Steven teekent hem ons als „a tall, fine looking man" (t. a. pl., pag. 198) — welke beschrijving hij alleen aan „private information" kan hebben ontleend.

3) „Berigt", pag. 5; uit het feit, dat hij, ofschoon Voetiaan, „gaarne het goede ontving uit de hand van" zijn leermeester A. Schultens, een Coccejaan, betoogt Comrie, dat hij geen doldrijvend man mag genoemd worden.

en „stijfkoppig" 1) maar veeleer een „schaamagtig" 2), lichtgeloovig 3), goedhartig 4), openhartig 5), eenvoudig, huiselijk 6) en nederig 7) man, van een zacht gemoed 8) en eene

1) „Berigt", pag. 24, „Styfkoppig ben ik nooit geweest. Lasteraars, die my niet kennen, hebben dit wel verspreidt, om my telkens van den Dienst in verscheide Gemeintens te weeren; dat ik geduldig gedragen hebbe, zonder my daar over te quellen, alzoo ik naa geen verandering haake; en het getuigenis myner geheele Gemeinte, zelfs myner Vyanden, zoo ik ze hebbe, en van allen die my kennen, zal zyn, dat ik recht het tegendeel ben: al te toegevende, al te goedhartig uit myne Landaardt en opvoedinge, al te ligtgeloovig in het goede van mynen even-mensch te denken, telkens allen twist uitblussende, al te gulhartig myne gedachten aan anderen mededeelende, waardoor ik menigmaal ben bedrogen geworden, dat ik hoope dat de Heere niet tot schuld zal toereekenen. Dit geloof ik, dat elk, die my kent, als een waaragtig getuigenis van mynen imborst zal durven onderteekenen."

2) De aan prof. Driessen geleende dictaten [zie § 4, pag. 41] durfde hij niet terug vragen, dewijl hij „schaamagtig" was, „om iemand te maanen om het geen" hem „behoorde".

3) Zie noot 1 en „Berigt", pag. 7, „lichtgelovigheid" — „En och of dit myne zwakheidt niet ware!"

4) Zie noot 1.

5) Zie noot 1 en „Berigt", pag. 56 „ik, die een openhertige en eenvoudige Schot ben".

6) „Berigt", pag. 60, „ik, die zoo weinig buiten de Deure van myne wooninge kome" en pag. 62 „dit kan ik zeggen, dat ik my weinig in particuliere zamenspraken laate, zynde meest aan myne Lessenaar gebonden, nooit uitgaande dan wanneer het de noodt vordert". Toch is hij daarom geen minnaar van voortdurend alleen te zijn, blijkens deze uitspraak („Leerredenen", II, pag. 130) „de mensche is een gezellig Schepzel en quynt zeer draa, wanneer hy als van een ieder verlaten wordt".

7) Al zijne werken dragen hiervan den stempel. Voorts kan deze eigenschap b.v. opgemaakt uit een opmerking als deze „zoo ik iets ter myner onderrichtinge over eenig Leerstuk vond, waar omtrent ik mochte misgetast hebben, ik Hem hertelyk zoude bedanken" („Berigt", pag. 10 en 11) en uit zijn gevoel van eigen onbekwaamheid („Lyk-reden", pag. 1 en 16; en „Berigt", pag. 22.)

8) „Lyk-reden", „Aan den Leezer", „Eenige perioden in 't laatste hebben wy niet konnen uitspreken vermits de groote aandoeningen ons

teere conscientie 1) en gaarne vergevende 2); begaafd met eene goede mate van menschenkennis en levenswijsheid 3); en een vijand van alle ketterjagerij en van alle onnoodige

de krachten benamen". „Berigt", pag. 11; „Ik sprak herhaaldelyk over hem [J. J. Schultens] wegens zugt die ik tot Hem altoos gehad heb en nog hebbe, met hertelyke droefheidt en traanen in myne oogen".

1) „Berigt", pag. 23 en 24, „Ik vinde my zelven geduurig gekastydt door myne Conscientie, en het licht 't welke ik van Godt, zoo ik vertrouwe, ontfangen heb; zoo dat ik nooit iets doe, of wegens de gebrekkelykheidt, welke ik daar in zie, heb ik daar van een walging: en het is 'er zoo verre van daan, dat ik 'er wat groots van denken zoude, dat ik het met groote afkeerigheidt als een wegwerpelyk kleedt aanschouwe: zynde myne geduurige zucht tot God, dat ik, als een in my zelfs geheel en al ellendige, in Christus bloedt vergevinge ontfangen moge, door de insprake des H. Geestes, de quytscheldinge van de schuldt myner sonden, en der onreinheidt, melaatsheidt en verdoemelykheidt van myne beste daden, aan myn herte tot myne vertroostinge en geruststellinge bekend makende."

2) „Berigt", pag. 69, „Zoo veel van mynen tydt heb ik uitgekocht, om UEd. op deszelfs verzoek, aangaande het *Boek* van den *Heer Schultens* te berichten; daar ik my niet opzettelyk mede denke op te houden: willende liever tot Godt zuchten om Genade, op dat ik al het gene Hy my misdaan heeft oprechtelyk moge vergeven, en voor hem bidden, dat Godt hem op het rechte spoor brenge, en tot nut van de jeugd, zyn onderwys toebetrouwt, en dienst der kerke van Christus bequaam maake!"

3) Dit blijkt uit hetgeen hij o. a. prijst in Cornelis van Schellingerhout. Comrie zegt „Hij hadde, als buiten gebooren, wetenschap van de natuur der buiten lieden, dat ze niet willen klein geacht, gedrukt, gedreigt en met hardigheit behandelt worden, maar dat ze met liefde, wijsheit, gemeenzaamheit behandelt zijnde, alles willen doen, pryzen en liefhebben tot de doodt toe". En verder „Hy quam nooit, als 'er iets moest gedaan worden, met dreigen en vertoonen van zijn Character, en zoo ze het niet doen wilden, dat hij het hun betaalt zou zetten: in tegendeel, hij stelde altoos zijne zaken vragender wijze voor. *Mannen*, was zijn woordt, wat dunkt u lieden, dat is 'er voor, dat is 'er tegen. En het was van die uitwerkinge, dat hy altoos zijn zin hadde, en andere hadden de blijdtschap, dat ze dachten dat hun wille uitgevoert wierde, en dus was 'er nimmer nydigheit, noch verwarringe, noch ongenoegen, maar alles in de volmaakste vrede" („Lyk-reden", pag. 23 en 24.)

twist. Wijl vooral deze laatste eigenschap door schier alle historici wordt ontkend, zoo ben ik uiteraard verplicht eene poging te wagen om mijne opinie waar te maken.

En dan merk ik allereerst op, dat Comrie zelf met beslistheid verklaart, dat hij een vijand is van twist 1), afkeerig van „kettermaakery" 2) en scheurmakerij 3). Maar aan deze zelf-beschrijving kan natuurlijk bij zoo ernstig geding geene afdoende bewijskracht worden toegekend. Daarom beroep ik mij op de volgende gronden. Ten eerste vereerde Comrie, zelf een Voetiaan, hoogelijk zijne leermeesters Schultens en Driessen, ofschoon zij van de tegengestelde richting waren 4). Van enghartigheid en eenzijdigheid dus geen sprake. Zoo kon hij in oprechtheid zeggen „wy zoeken altoos de waarheid te volgen, wie het ons ook toont" 5). Een tweeden grond van bewijs vind ik in de houding, die Comrie aannam in het Conflict tusschen de Vrijheeren van Woubrugge en de Classe 6);

---

1) „A. B. C. des Geloofs", pag. 135, „Wy .... houden het liever met *Paulus*, die segt: *is iemant tot twist genegen, dat is onse gewoonte niet, noch die der gemeente Godts*". En „Leerredenen", II, pag. 110.

2) „Catechismus", pag. 348, „Wij hebben van kettermaakery eenen afkeer".

3) „Berigt", pag. 25, „En wat my aangaat, myn Getuige is in den Hemel, die weet welken afschrik ik van alle *Scheurzieke Geesten* hebbe. Behalven dat ik 'er de Man niet naa ben, nogte doortrapt genoeg, om my tot een hoofd, of een deel, van een partye te stellen, daar ik God hertelyk voor danke. Neen, ik zoeke zelve te blyven by de eenigheid des waaren Geloofs, en anderen daar toe te brengen, waar toe ik pooge, door Godes hulpe, my meer bequaam te maaken; en daar toe vrage ik naa de oude paden, op dat wy in den goeden wegh mogen wandelen. En die zig dus gedragen zyn geen scheurzugtige".

4) Ook over Prof. Voget, mede een Coccejaan, spreekt Comrie met waardeering. „Catechismus", pag. 241, „Met groot vermaak hebben wy de verklaaringe van den Beroemden *Professor Voget*, over dit kapittel [nl. Jes. LIX] geleezen".

5) „Catechismus", pag. 489b.

6) Zie § 7.

in plaats van zich op den voorgrond te stellen, houdt hij zich zooveel mogelijk schuil. Ten derde blijkt zijne liefde voor den vrede uit zijne pogingen om de geschillen over het geloof, die tusschen de gereformeerden onderling waren gerezen, zooveel mogelijk te vereffenen 1). Ten vierde zijn de kerkrechterlijke beschouwingen van Comrie uitermate tolerant 2). Ten vijfde heeft hij zich van 1735 tot 1753 buiten alle geschillen gehouden, ofschoon er voor iemand, die van strijdlust blaakte, in den kamp voor of tegen het boekje van Eswijler „Ziels eenzame Meditatiën", voor of tegen „het innige Christendom" van Schortinghuis, voor of tegen „de Nijkerksche beweging" en tegen de Hernhutters, toch ruimschoots gelegenheid was het zwaard uit de schede te trekken. Ten zesde zou Comrie zelf zich hoogst waarschijnlijk in den strijd, die naar aanleiding van het optreden van Ds. Van der Os ontstond, niet hebben gemengd, wanneer Holtius hem niet had overtuigd, hoe noodzakelijk het was, dat ook hij het gewicht van zijn woord in de weegschaal wierp 3). En ten laatste — en deze reden is wel de meest afdoende — geen zijner tegenstanders heeft ooit een bewijs geleverd voor zijn twistziek karakter; het bleef alleen bij phrasen.

Op deze gronden berust mijne overtuiging, dat men Comrie onrecht aandoet door altoos van hem te spreken als van een' man, „die zich door zijnen driftigen en hartstogtelijken ijver zoo ver liet vervoeren, dat zijn naam onder de grootste onruststokers in de Hervormde Kerk bekend staat" 4).

Ik voeg er nog eene opmerking aan toe. Niemand zal thans meer ontkennen, dat het door zijne bestrijders geleerde metterdaad in strijd was met de belijdenis der gereformeerde kerken. Ook weet ieder historicus, dat het beginsel van leervrijheid vol-

1) Zie § 6 en Hoofdstuk II.

2) Zie § 7.

3) Zie Hoofdstuk III.

4) Van der Aa, Biographisch Woordenboek, in voce „Comrie".

strekt niet in den boezem dier kerken werd geduld. Maar dan vraag ik ook, of Comrie niet volkomen in zijn recht was door met kracht tegen deze nieuwe richting het aloude gevoelen der Calvinisten te verdedigen? En moet het gebruik maken van dit recht, in plaats van aan onverstandigen ijver, niet veeleer aan het gehoor geven aan eene hoogere roeping worden toegeschreven? Dat zij, die de kerken los wilden maken van hare belijdenis, zijn kloek verweer onaangenaam vonden, begrijp ik, maar het gaat toch niet aan hunne uitspraken — de gevoelens der eene partij — te verheffen tot het rechtvaardige vonnis van eenen geheel onbevooroordeelden rechter. Ik mag hierop echter thans niet verder ingaan; ik zou daarmede te veel vooruit loopen. Nog slechts dit ééne; het zal mij eene oorzaak van vreugde zijn, als de kentering ten goede, die allengs veld won, bij het beoordeelen van de Contra-Remonstranten, ook wordt bespeurd bij het bespreken van hunne geestelijke nazaten.

Na alzoo het beeld van Comrie, voor zoover de gegevens dit toelieten, te hebben geteekend, leid ik den lezer thans in zijnen huiselijken kring binnen.

Bij de aanvaarding van de bediening des Woords was hij nog celibatair, maar spoedig zou hierin verandering komen.

Op den 1) 15den Augustus 1737 trad Comrie te Middelburg in den echt met de zevenentwintigjarige 2) jonkvrouw,

1) Trouw-boek te Middelburg; „15 Augustus 1737 — De Heer Alexander Comrie, j. m., van Comry in Schotlandt, predikant te Woubrugge en Juffr. Johanna de Heyde, j. d., van Middelburg." De ondertrouw had plaats gehad op den 24sten July. Blijkens het „Register, aangevinge in 't Middel op het Trouwen en Begraven binnen Esselikerwoude" (1728—1743); „1737; July, 24 do. den Eerw. Heer Alexander Comrie Predikant alhier, met Jufr. Johanna de Heyde J: d: van Middelburg, aangegeven onder de Classis van 15 gt..... 15:0:—."

2) Blijkens het Doop-boek te Middelburg; „op den 24 April 1710 is gedoopt Johanna d. Johannis de Heyde en Cornelia Berdenis".

Johanna de Heyde. Hoe hij met dit meisje in kennis kwam laat zich wel gissen. Johanna's eenige broeder Johannes Wilhelmus kwam in Augustus 1732 te Groningen als student aan 1). Hij is dus nog één cursus tegelijk met Comrie op de Universiteit geweest en heeft ongetwijfeld daar kennis met hem gemaakt. In 2) September 1735 verhuisde hij van Groningen naar Leiden en toen heeft hij, waarschijnlijk al spoedig, zijnen ouden academiebroeder eens te Woubrugge opgezocht. En door dien broeder heeft Comrie allicht de zuster ontmoet.

Hoe innig Comrie haar lief had en welk een uitmuntende vrouw zij voor hem is geweest, betuigt hij na haar overlijden aldus: 3)

„Meer dan eene saake maakte het Huwelyk met Haar Ed: my tot grooten troost en uitnemende blydschap: Sag ik op haaren stillen sachtmoedigen Geest, sy besat in allen opsichte dat geen, dat het rechte *sieraadt der Vrouwen* is: Sag ik op haare *bescheidenheit*, die was aan alle menschen, grooten en geringen, *openbaar*, sy steets op haar harte hebbende beseffen van Godts nabyheit: Sag ik op haare *nederigheit* in gevoelen en in gewaadt, elk, die haar kende, moest seggen, dat sy een *voorbeeldt* in sulk eene bedorve eeuwe was: Sag ik op haare *gesetheit* om *Godt te dienen*, gelyk Godt syne vrese seer vroeg in haar harte hadde ingelegt, deselve straalde door in het naerstig waarneemen van alle Godsdienstplichten, in 't openbaar en in 't bysonder, haaren tydt geduurig uitkoopende, om den goeden en welbehaaglyken wille Godts te kennen, en met haaren Godt te wandelen in dit traanendal: Sag ik op de *Liefde*, die tusschen myne dierbaare *Echtgenoote* en *my* was, ô! wat was die teder, innig en wedersydts vast, en nooit afnemende, maar aangroeiende, indien eenige toeneming in sulk

1) Cf. „Naamlijst ...." pag. 328.

2) Cf. „Album Studiosorum ...." pag. 957.

3) Deze beschrijving komt voor in de „Opdragt", voor het „A. B. C. des Geloofs" (pag. IV en V.) Comrie richt het woord tot zijne moeder, de Wed. de Heijde, en zijnen broeder, Jan de Heijde.

eene Liefde syn konde; dit was U: Ed: tot groote blydschap te sien, dat wy niet alleen door den *Echt*, maar vooral in *Liefde* één waren: Sag ik op haare *sorge* om *my wel te doen* en van alles te *besorgen;* dat my eenige verquikking konde toebrengen; het was sonder weêrgae, sy soude haare oogen byna uitgerukt hebben: Sag ik op de *soete hulpe* in myne *Studien*, en *haare geoeffendheit* in de Goddelyke Waarheit; Sy was *magtig in de Schriften*, haar toeleg was om my geduurig aan te setten, om te prediken niet dingen, die boven het begrip van eenen gemeenen Toehoorder gingen, sy seide dikwerf, *gij kunt niet genoeg gelooven, hoe onvatbaar de menschen syn;* was ik nedergebogen over de vruchteloosheid van de middelen, wat sprak my myne allerliefste Vrouw moedt in 't harte? Sulk eene stille kalmte gaf my Godt met *myne lieve Vrouwe*, en hoe aangenaam dit was voor my, kan elk nagaan, die weet, dat ik een Vreemdeling verkeere in een vreemdt Landt, en dat ik door so veele tegenheden ben geleidt geworden van de jeugdt af aan; is ruste aangenaam voor eenen vermoeiden, troosteloosen en voortgedrevenen, immers dat genoegen, dat ik hadde, kan ik niet uitdrukken."

Slechts korten tijd mocht Comrie echter zijne „hartgeliefde" Johanna bezitten. Nadat zij op den 17den October 1738 voorspoedig was bevallen van eene dochter en nadat de Heere haar in die dagen bijzonderlijk „van haar aandeel" in Christus had verzekerd, werd zij kort daarop aangegrepen door zware koortsen en reeds op den 29sten dezer maand 1) weggescheurd van den echtgenoot, aan wien zij zoo nauw verbonden en

1) „Register.... Esselikerwoude"; „1738; 1 nov: Ds. Alexander Comrie voor 't begraven van zyne vrouw Jufr. Johanna de heijde, aangegeven onder de classis van vijftien gulden.... 15 : 0 : —". De data 17 en 29 October ontleen ik aan eene „acte van vertigtinge en bewys van Ds. Alexander Comrie...., wegens het moederlijk goet van syn kind...." (opgemaakt 7 April 1741) opgenomen in het „Weesboek van Esselickerwoude", begonnen A° 1716.

met wien zij zoo gelukkig vereenigd was geweest. Hare laatste woorden waren woorden van vertroosting tot haren man, die zij door droefheid overstelpt zag: „Godt sal voor u sorgen, soek Hem en dien Hem, Hy sal der weesen Vader en Richter zyn, en der Weduwen Man" 1). Bittere smart vervulde Comrie's hart bij zoo zwaar verlies, eene smart, die hij eenige maanden later aldus vertolkte: „Maar *my* 2) was het *bitter, seer bitter*, ja onuitsprekelyk smertelyk; als ik er aan gedenke, myn harte wordt overstelpt, ik moet *myn aangesicht* met *Hiskias* dikwerf *naar den wandt keeren*, en myn bitter bedroefdt harte in traanen loosen, terwyl myne ziele weghdruipt van treurigheit, en myne smerte in geene schaale kan gewogen worden, deese smerte doet myne siele quynen, en verandert myne kracht in somerdroogte: Veele smerten hebbe ik ondervonden, maar deese gaat boven alle; se krenkt het harte, en doet my doorgaans *piepen* als eene *swaluwe* en *kirren* als eene *duive*" 3). Maar de Heere liet het hem ook niet aan Zijne vertroostingen ontbreken. Hoe diep het lijden hem ook neerboog, God hield hem staande. Zelfs wekte hij de moeder en den broeder zijner gade, ja zich zelf op, in de „*bitterheit niet al te veel te versinken*" 4) en toonde daardoor, hoe hij als een goed Christen zich aan alle sentimentaliteit wilde spenen.

Algemeen verkeert men, zelfs in Woubrugge, in de meening, dat Comrie na den dood dezer gade altoos ongehuwd gebleven is. Zoo schreef ook Dr. A. Kuyper „he never married again" 5). Toch is dit onjuist. Comrie is, gelijk thans uit de nieuw gevonden bescheiden bleek, nà dien tijd nog zelfs tweemaal gehuwd geweest.

---

1) t. a. pl., pag. VI. Een verkeerd aangehaalde Bijbeltekst. Het moet zijn: Der weduwen Rechter.

2) Toespeling op Jes. 38 : 17, met welken tekst Comrie zijne „Opdragt" inleidt.

3) t. a. pl., pag. VI.

4) t. a. pl., pag. VII.

5) „The Catholic Presbyterian", pag. 27.

Op den 25[sten] April 1741 werd het huwelijk bevestigd tusschen hem en Mejuffrouw Maria van der Pijll, dochter van Pieter van der Pijll en Gloritje Jans, woonachtig te Lexmond 1). Haar vader was schout van die plaats, gelijk haar grootvader Nicolaas die van Lakerveld was.

Hoe oud Maria van der Pijll in 1741 was, heb ik niet te weten kunnen komen, evenmin hoeveel broeders en zusters zij gehad heeft 2). Alleen zooveel is zeker, dat zij minstens twee broers, Nicolaas en Pieter, en ééne zuster, Anna Dorothea, gehad heeft, van welke broeders echter de eerste reeds op jeugdigen leeftijd moet zijn overleden.

Met geen enkel woord spreekt Comrie van haar, maar ik durf aannemen, dat zij behoord heeft tot die „maagden", die „zeer kuis zijn, en in woorden, gelaat en gedrag eene zoete eerbaarheid vertoonen, die zich verzelt met innige kleine gedagten van haar zelve, en eene blooheit, die zeer lieffelijk is". Want wanneer een meisje dat

---

1) Blijkens het „Trouwboek" van Lexmond; „Alexander Comrie philos. docter, Predikant tot Woubrugge, weduwenaar van Johanna de Heyde en Maria van der Pyll j. d. hebben haere 3 huwelyksvoorstellingen alhier gehad ende zyn alhier getrouwd op den 25 April 1741". De burgerlijke ondertrouw had plaats op 3 April; „Register .... Ess", „April 3 d° Ds. Alexander Comrie, Predicant alhier, Wedr van Juffr Johanna de heyde, met Maria van der Pijl, J: d:, wonende tot Lexmond, aangegeven onder de classis van vijftien gulden .... 15: 0: —"; de kerkelijke op 9 April blijkens het „Trouwboek. Esselickerwoude. Begonnen met het Jaar 1735 Eindigende met het Jaar 1840" — „Anno 1741. April den 9. syn in wettelyken ondertrouw opgenomen Alexander Comrie Wedr van Johanna de Heyde en Maria van der Pyll J: d: van Lexmondt. In dit „Trouwboek" vond ik niets omtrent Comrie's eerste huwelijk. Het wordt bewaard in het kerkelijk archief. Het „Register" berust natuurlijk op de Secretarie.

2) In de zeer slecht geconserveerde Doopboeken van Lexmond komt alleen deze aanteekening voor: „1714; September; 23 dito is gedoopt Nicolaas het kind van Pieter van der Pijll, Schout van Lexmond, de moeder Gloritje Jans, van Lakerveld, de getuige Anna van der Pijl". Vermoedelijk zijn enkele bladzijden uit het boek weggeraakt.

miste, vond hij het „een afschouwelyk gezichte, strekkende om de Liefde uit te blusschen in plaatze van die aan te kweken" 1), en zulk eene maagd zal hij stellig niet voor zich hebben begeerd. In het bezit van deze echtgenoote mocht de predikant van Woubrugge zich langer verheugen. Zij deelde de vreugde en de zorgen des levens met hem tot in den aanvang van het jaar 1764 2). Toen nam God haar weg.

En zoo was de vreemdeling dan weer alleen. En dat, terwijl de gebreken van den ouden dag zich reeds deden gevoelen en hij vervuld was met droefheid over den al treuriger wordenden toestand van Neerlands kerken. Het scheen alsof aan de reeks beproevingen, die over hem gekomen waren, nog maar geen einde kwam. Edoch, weer werd de donkerheid door een lichtstraal gebroken. Want na bijna drie jaren eenzaam te hebben voortgeleefd, voerde hij ten derden male eene vrouw zijne woning binnen. Thans was het Catharina de Reus, wonende te Beverwijk. 3)

---

1) „Leerredenen"; I, pag. 211.

2) „Register.... Esselickerwoude"; „1764, 9 Januarij Heeft Cornelis Hendriksz. Valk aangebragt 't lijk van Mejuffr. Marija van der Pijll gehoorende onder 't classis van .... f 30 : 0 : —". Op den 4[en] is zij overleden.

3) „Trouwboek.... Esselickerwoude"; „Anno 1766, Nov. den 10, zyn in de Beverwijk om hier ok haer Houwelijksproclamatien te moeten hebben De WelEerw. Heer A. Comrie Last Wedr van Maria van der Pijll A. L. M. Philosophiae Doct. Predicant alhier en Mejuf: Catherina de Reus J: d: wonende in de Beverwijk. Dit Houwelyk is voltrokken en ingezegent den 2 Dec. 1766 (Blijkbaar is in den aanhef iets vergeten) — „Register, Esselickerwoude"; 1766, 14 Novemb[r] Heeft Alexander Comrie A. L. M. Philosophie Doctor en Predikant alhier, laast weduwenaar van Mejuffrouw Marya van der Pyll woonende alhier, zig aangegeven met Catharina de Reus j. d. wonende in de steede Beverwijk voor de bruidegom onder 't classis van .... f 30 : 0 : —". „Trouwboek te Beverwijk; 1766. 8 nov. Den Weleerwaarden Heer Alexander Comrie predikant te Woubrugge, laatst weduwnaar van mejuffrouw Maria van der Pijl met mejuffrouw Catharina de Reus jongedochter wonende alhier".

Omtrent deze „jonge dochter" en hare familie kan ik bijna niets meedeelen. Alleen kan medegedeeld dat zij in het jaar 1721 of 1722 geboren is. 1)

Of Comrie's hart dan wel zijn hoofd hem tot dezen stap bracht, vertelt hij niet. Wel volgt uit eene opmerking, in 't jaar 1753 door hem gemaakt, dat hij ook op lateren leeftijd voor de soms overweldigende macht eener innige liefde nog een geopend oog had 2), en zoo veronderstel ik liefst, dat de „gepastheid" van deze jonkvrouw het hart van den eenzamen pastor nog eens in gloed heeft gezet.

Evenals over Maria van der Pijll, bewaart Comrie ook over Catharina de Reus het stilzwijgen. Zelfs liet hij toe, dat de uitgever van het „A. B. C. des Geloofs" voor elken herdruk de „Opdragt" opnieuw plaatste en dit heeft, naar ik vermoed, zoovelen doen denken, dat Johanna de Heyde zijne eenige liefde geweest is.

De weelde van vadervreugde heeft Comrie slechts eenmaal gesmaakt. Het dochtertje, van hetwelk ik reeds melding

---

1) Een onderzoek in de Doopregisters te Beverwijk was vruchteloos. Misschien is zij dus elders geboren De genoemde jaren zijn op te maken uit het „Register der aangegeven lijken te Gouda". Wat daarin staat, vermeld ik in § 9.

2) „Catechismus"; pag. 475 en 476; „Ziet dit in een huwelyk: een jongman oordeelt, dat het volstrekt noodtzakelyk voor hem is, te trouwen, maar dat laat hem, schoon hy van die noodtzakelykheid overreedt is, onbepaalt en ongedetermineert in het hondert schermen; dan wil hy, dan wil hy niet, dan die, dan een andere: maar zoo dra hem iemant voorkomt in alle opzichten voor hem gepast, die gepastheid is een pyle, die hem treft, en in zyne ziele diep indringt, en is van zulk een gewicht, dat die de schale van zyne onbepaalde genegentheden met zulk een overwigt tot dat gepaste voorwerp overhaalt, dat hem niets, zoo lang hy het voorwerp voor hem gepast oordeelt, van dat voorwerp verzetten of aftrekken kan; al was het om tweemaal zeven jaaren als een slaaf daarvoor te dienen, die zouden hem maar als zeven dagen zyn, wegens de hope van op het einde het voorwerp eens te hebben."

maakte, is het eenige kind geweest, dat hij het zijne heeft kunnen noemen. Tot dusver wist niemand iets van haar levensloop 1). Mij is 't echter gelukt het een en ander te weten te komen. Op den 19den October 1738 ontving zij den Heiligen Doop, bij welke plechtigheid Rachel Yance en Cornelia Berdenis als getuigen optraden 2). Naar hare beide grootmoeders werd zij Rachel Cornelia genoemd. Een jaar na het overlijden harer moeder werden haar vader en haar oom Johannes Wilhelmus de Heyde, predikant te Purmerland, tot voogden over haar benoemd 3). Ik vermoed dat zij als meisje het ouderlijk huis verlaten en bij haar oom 4) haar intrek genomen heeft. Voor deze veronderstelling pleit ten eerste, dat zij niet te Woubrugge 5) maar te Rotterdam in het huwelijk is getreden, en ten andere dat haar naam niet voorkomt op het „Ledematen-Boek der Kerke te Woubrugge" 6),

---

1) Prof. A. Kuyper, t. a. pl., pag 27; „He had but one daughter, of whom we know absolutely nothing."

2) „Doopboek. Esselickerwoude. Begonnen met den Jaare 1735." „1738. Oct. 19: Een kindt gedoopt genaemt Rachel Cornelia De Vader Alexander Comrie predicant van de plaatse De Moeder Johanna de Heyde De Getuygen Rachel Yance en Cornelia Berdenis Weduwe Jan de Heyde". Wie deze Rachel Yance was, is mij onbekend.

3) Blijkens eene acte van 5 Nov. 1739, opgenomen in het bovengenoemde „Weesboek."

4) Ds. de Heyde was predikant te Purmerland van 1738 tot 1743; daarna diende hij tot 1751 de kerk van Zierikzee en tot 1787 die van Rotterdam.

5) Noch in het „Register" noch in het „Trouwboek" komt iets omdit huwelijk voor.

6) Wanneer dit „Ledematen-Boek" door Comrie is aangelegd staat niet op den titel. Maar het is geweest voor 't midden van 1749, daar Cornelis van Schellingerhout er ook nog in wordt genoemd. Onder „Ledematen" moeten hier verstaan „membra completa", tot het Avondmaal toegelaten leden. Dit blijkt uit het zeer kleine getal personen in ieder gezin. — Comrie heeft bovendien nog een lijst opgemaakt van hen, die tijdens zijn verblijf te W. tot het Avondmaal zijn toegelaten en

en nu is het toch haast niet te denken, dat zij voor haar huwelijk nog geen belijdenis des geloofs zou hebben afgelegd. Hoe dit zij, een feit is het, dat zij den heer Gerhardus Boufy, woonachtig te Schiedam, tot vrouw is geworden en dat deze echt op den 16 Junij 1757 in de Rottestad is gesloten 1). Aan hen werden twee kinderen geboren: Johanna Maria 2) en Cornelia Petronella 3); bij den doop der eerste traden de grootouders van moederszijde als getuigen op. Niet lang heeft echter de moeder aan hare beide dochtertjes hare zorgen kunnen wijden, wijl zij reeds in 4) October 1774 is overleden 5).

---

die lijst geplaatst in het Notulenboek van den kerkeraad. Maar dit boek is verloren gegaan. Van het bestaan dezer lijst dragen wij kennis door Ds. Ouboter, die in het boek, waarin hij de namen van hen, die belijdenis gedaan hadden, opteekende, schreef: „de lyst der Leedematen, welke gedurende den dienst van D. Alexander Comrie zyn aangenomen kan men vinden in het oude Actaboek des Kerkenraads."

1) Blijkens het Trouwboek van Rotterdam.

2) Doopregister der „Gereformeerde Kerke" te Schiedam; „gedoopt den 27 November 1761 Johanna Maria kind van Gerardus Boefy en Rachel Cornelia Comrie de getuijgen Alexander Comrie waardig predikant te Woubrugge, en Maria van der Pijl."

3) „Registre des baptemes et mariages de l'Eglise Wallonne." „1765. Dimanche 18 Aout 1765. Aujourd' hui à été baptizee Cornelia Petronella née le 11e Aout 1765. Fille de Mr Gerard Bouffy et de Mlle Rachel Cornelia Comrie. Elle à été presentée au Bapteme par son Pere et baptizee par M[r] A Clarion Pasteur te Delft."

4) „Begrafenisregister". „Begraven 11 October 1774: Rachel Cornelia Comrie, gewt. op 't Nieuwerk laat kinderen na."

5) Het zij mij vergund reeds hier te vermelden, hetgeen ik verder nog aangaande de familie Boufy weet. Het komt hierop neer. „Den 19 October 1777 is Gerard Boufy hertrouwd met Jaqueline van Holst"; terwijl hij in December 1808 is overleden. [„Begrafenisregister"; 29 Dec. 1808; „begraven de Heer Gerard Boufij, oud 71 jaaren en 9 maanden, gew[t] in den Tuinlaan, overleden 26 December 1808."] Zijne oudste dochter trad in 1780 in den echt met den heer Nicolaas Wouter Schermer; wiens zuster Theodora Francina gehuwd geweest is met Dr. W.

Geldelijke zorgen heeft Comrie als predikant niet gekend.

M. Keuchenins. [„Register van ondertrouw, ten overstaan van H. H. Commissarissen"; „Nicolaas Wouter Schermer J. M. geb. te Rotterdam, gead^st met Nicolaas Smithof zijn neef en Johanna Maria Boufij J. D. geboren te Schiedam, beide woonende alhier, gead^st met haar vader Gerard Boufij; beide aang. cl. a 30 gld; in huis aangeteekend"; „Registre des baptemes et mariages de l'Eglise Wallonne"; „Le 18 Juin. Promesse de mariage entre Mons. Nicolas Wouter Schermer J. H. natif de Rotterdam et Jeanne Marie Boufy J. F. native dici, tous deux demeurant ici. Les 3 annonces ont été publiees saus empechement. Et ce mariage a été béni dans notre Eglise le 2 Juillet 1780 D. J. Lewis, past.] Aan hen werd in Meij 1782 eene dochter geboren. [Doopregister der „Her-. vormde kerke te Schiedam"; „gedoopt 9 Mey 1782. Wilhelmina Lucretia Theodora dochter van de heer Nicolaas Wouter Schermer en Mejuffrouw Johanna Maria Boufij getuigen den WelEd. Gestr. Heer Dr. Keuchenius en vrouwe Theodora Francina Schermer.] Spoedig hierop hebben zij Schiedam verlaten, maar waar zij zich hebben gevestigd, is onbekend. Cornelia Petronella Boufy huwde in 1784 met Cornelis Leonardus Kolff, zoon van Ds. Lambertus Kolff. [„Register van ondertrouw" ....; „11 Junij 1784; Cornelis Leonardus Kolff, J. M. woonende te Amsterdam, vertonende consent van desselfs Moeder Hermina Johanna Methorst, wed^e Lambertus Kolff, woonende te Amersfoort en Cornelia Petronella Boufy, J. D. gead^st met haare Vader Gerardus Boufy, geb. en woonende alhier; bruid aangeg. Cl. f 30; in huis aangeteekend."] In het „Stam en Wapenboek van Aanzienlijke Nederlandsche Familiën" door A. A. Vorsterman van Oyen (Tweede Deel, pag. 166 en 167), vond ik omtrent dezen Kolff, nog het volgende: „Cornelis Leonardus Kolff, geb. te Amersfoort 24 Juni 1759, woonde te Amsterdam, aldaar overl. 20 Jan. 1815, gehuwd te Baarn 1 Juli 1784 met Cornelia Petronella Bouffy, geboren te Schiedam 11 Aug. 1766, overleden te Amsterdam 20 Maart 1825, dochter van Gerard en van Cornelia Rachel Comerie; zij verwekten vier kinderen, o. a.: a) Gerardina Cornelia Kolff, geb. te Amst. 17 Mei 1785, aldaar overl. 31 Aug. 1849, er gehuwd 16 Mei 1809 met Jan Jacob de Groot, geb. in 1784, overl. te Wageningen 27 Nov. 1846: b) Johanna Wilhelmina Maria Kolff, geb. 17 April 1788; c) Cornelis Leonard Kolff, geb. 11 Mei 1792 overl. te Paramaribo 3 Aug. 1820."

Ten slotte. Al de genoemde bijzonderheden heb ik te danken aan de H. H. Secretarissen der gemeenten Woubrugge, Middelburg, Lexmond, Beverwijk, Rotterdam en Schiedam.

Reeds zijne eerste vrouw bracht bij het huwelijk eenig kapitaal mee, en aangezien zij zonder huwelijksche voorwaarden getrouwd waren, trad haar man nà haren dood als erfgenaam op 1). Zijne tweede gade was bepaald vermogend. Zij bezat verschillende landerijen onder Lakerveld, Achthoven en Meerkerk, en bovendien nog een bedrag van f 14.000 aan effecten 2). Bij het maken van haar testament op den 28sten Augustus 1743 bepaalde zij, dat, wanneer haar echtgenoot haar overleefde, hij tot aan zijnen dood de rente van hare goederen zou genieten, maar dat daarna hare bezittingen moesten verdeeld worden tusschen haren broeder Pieter of zijne wettige erfgenamen en de kinderen van wijlen hare zuster 3). Aangezien echter Pieter van der Pijl geene nakomelingen naliet, zoo kwam diens erfdeel aan de twee kleindochters van Comrie.

Toen de predikant van Woubrugge voor de derde maal in 't huwelijk trad, kwam hij met zijne bruid overeen, dat zij, als hij voor haar kwam te overlijden, „tot een Douarie een geregtelijk kindsgedeelte" ontvangen zou. Of Catharina de Reus zelve ook gefortuneerd was, weet ik niet; zonder middelen was zij in geen geval, daar vóór de voltrekking van den echt ook een lijst harer goederen werd opgemaakt. Zoo is 't niet te verwonderen, dat Comrie bij zijn dood behalve

1) Volgens de reeds genoemde „acte van vertigtinge....", opgemaakt vóór Comries's tweedel huwelijk. Hij verbond zich hierbij niet alleen aan zijne dochter eene behoorlijke opvoeding te geven maar haar ook bij haar huwelijk of op haar vijf en twintigste jaar de som van f 1800 uit te keeren.

2) De hier volgende bijzonderheden zijn geput uit het testament van Comrie, „gepasseert" 3 November 1774; „inventaris van den Boedel nagelaten bij.... Comrie", opgegeven 17 Meij 1775; „scheiding van de goederen".... 17 Juni 1777; „reeckening van den Ontfang en Uytgaaff", 25 Augustus 1777. Van deze stukken bezorgde notaris 't Hooft, te Rotterdam, mij een afschrift. Ik putte er ook uit de reeds meegedeelde bijzonderheden omtrent Maria van der Pijll en hare familie.

3) Anna Dorothea van der Pijll was dus reeds overleden.

een keurigen inboedel (waaronder tamelijk veel zilver en porselein) nog een goede 10.000 gulden aan effecten en contanten achterliet, waarvan de helft een aandeel was in een „hypotheek op de plantagie Maria en Germania in de colonie de Berbice." Toch schijnt Comrie eenvoudig te hebben geleefd, althans slechts ééne dienstbode diende hem 1).

Meer particuliara uit Comrie's leven heb ik niet kunnen opsporen. Alleen blijkt uit het feit, dat in zijn inboedel „drie rottingen" voorkwamen, dat hij van wandelen niet afkeerig was 2), terwijl voorts uit de omstandigheid, dat hij ook eene „papegaays-kooy met twee papegaayen" naliet, volgt, dat hij ook zijne liefhebberijen had. Ook vertelt men nog te Woubrugge, — men duide mij de meedeeling niet euvel! — dat Comrie veel hield van het zoogenaamde Uierboord en dat de slager, die dit wist, altoos zorgde, dat de dominee er flink van voorzien was. Eens toen Comrie dacht het weer te krijgen, was het echter — o bittere teleurstelling! — mis, daar het geslachte dier niet eene koe, maar een os geweest was.

Ook heb ik nergens eenig spoor van een portret van Comrie kunnen ontdekken. Te Woubrugge heeft dan ook niemand er ooit van gehoord; in de bekende catalogi, door Fred. Muller en den heer van Someren vervaardigd, vond ik het evenmin; terwijl het volgens de heeren Dr. Vorstman en Bertelman noch in de Librye 3), noch in het Stedelijk Museum te Gouda voorkomt. Toch was hij niet bepaald een vijand van

1) In het „Ledematen-Boek" staat ten minste onder den naam van Comrie en die zijner tweede en derde gade alleen nog maar die van Cornelia Menting, blijkbaar zijne dienstbode.

2) Het ontbrak trouwens Comrie niet aan een oog voor natuurschoon. Men leze zijne beschrijving van het toenmalige Oudshoorn, door het bestel des Heeren haast „tot een Eden" gemaakt. „Lyk-reden", pag. 17.

3) Deze Librye bezit ook geen enkel manuscript van Comrie.

portretten, want blijkens zijn inboedel bezat hij er verscheidene; maar misschien had hij er toch een gemoedsbezwaar tegen, het zoo al niet voor zijne familie dan toch voor hen, die hem als dienaar des Woords of als schrijver lief hadden, te doen vervaardigen.

De overgang van Comrie en de zijnen op zijne vrienden is stellig niet te stout. Zoo besluit ik deze paragraaf met de vermelding hunner namen. En dan behoef ik niet op zijne Schotsche bekenden terug te komen, aangezien niets het vermoeden wettigt, dat hij met hen in correspondentie gebleven is. Wel is dit jammer, daar eene briefwisseling tusschen zulke mannen — stel zij ware bewaard gebleven — uiteraard hoogst belangrijk zou geweest zijn, maar de zaak is nu eenmaal zoo. Ook verhaalde ik reeds hetgeen betrekking heeft op Comrie's verhouding tot de professoren Driessen en van Velzen, en liet ik den lezer met enkele andere vrienden van Comrie, die ik nu niet weer noem, kennis maken. Daarom kom ik thans tot Albertus Schultens. Hij vooral betoonde aan zijnen ouden leerling steeds hartelijke vriendschap en was altoos bereid, met raad en daad hem ter zijde te staan. En hoezeer Comrie dit waardeerde en hoe hoog hij hem vereerde, spreekt het sterkst in den gloed, waarmede hij de beschuldiging van den jongen Schultens van zich afwierp, als zou hij in zijn „Catechismus" ook diens vader hebben aangerand. Ik neem zijne woorden letterlijk over. „Myne Conscientie gaf my een goed getuigenisse, dat ik nooit met gedachten, woorden ofte werken, iets gedacht, gesprooken ofte gedaan had, 't geen strekken konde tot verdonkeringe van den wel dubbel waardigen lof der gedachtenisse van zynen *Zaligen Vader*, mynen in der tydt hooggeachten *Meester:* in tegendeel zyn myne getuygen niet alleen in den Hemel, maar ook op de Aarde in menigten, met hoe veel veneratie die gedachtenis by my geweest zy, en nogh is; zoo dat ik

my verbeelde, dat de eige Zoon zynen eigen Vader nooit hooger zal noch kan estimeren, dan ik, een Discipel, hem geëstimeert heb, en noch estimere. Ik hadde daar reeden toe. Want in zyn hoog Eerw: Leeven had ik tot Hem den vryen toegang, om alle myne gedachten en swarigheden by Hem uit te boezemen; en dikwerf by anderen, welker schriften ik bezat of konde machtig worden, vergeefs myne ontlastinge gezogt hebbende, wiste Hy, als ik by Hem quam, over alle gedeeltens der Wetenschappen in welke ik my bevlytigde, met verwonderlyke naukeurigheid en klaarheidt, my te onderrichten, wat daar over gezegd was en hoe die zaake te verstaan was, zoo dat ik altyd gesticht en voldaan afscheid nam, onder verzeekeringe van zyn Hoog Eerw. dat ik altyd de vryheid mochte gebruiken, om my met alle myne swarigheden by Hem te vervoegen. In des Mans Leeven nu denzelven tot zulken liefhebbenden Meester en getrouwen Leidsman myner jeugd gehad hebbende".... 1)

Prof. J. J. Schultens, de zoon, heeft dan ook niet durven weerspreken, dat er zulk eene hechte vriendschap tusschen deze mannen bestond, maar wel merkt hij op, dat zijn vader een vriend was, die Comrie zijne feilen durfde toonen. Wat hiervan zij, is moeielijk te beslissen, aangezien Comrie op het geschrift, waarin dit voorkomt niet heeft geantwoord — gelijk hij te voren reeds had aangekondigd. Niet onmogelijk dat er eenige waarheid in deze woorden ligt: „Comrie is getuige van het geen ik zeg. Myn Vader had hem lief: dog niet als een malle vader, die hem zijn gebreken niet dorst zeggen, uit vreeze van *zoontjen* te vertoornen. *Comrie* weet immers wel, dat mijn Vader hem dikwils heeft gewaarschuuwd, voor het al te *Pauslijke*, dat in zijne schriften te met eens kwam uitkijken. Hij weet immers nog wel 's mans spreekwijze: „*Comrie, Comrie*, dit is weêr naar het *paslood* van uw *eige*

---

1) „Berigt", pag. 4; zie verder nog pag. 3 en 10.

bevindingen". Hij weet ook wel, dat mijn vader hem zijne stijve *eigenzinnigheid* op zijn *geliefkoosde bevattingen* dikwils onder het ooge gebracht heeft" 1). Maar aangezien heel dit geschrift in elk opzicht blijken draagt van met grooten hartstocht en ongeëvenaarde bitterheid te zijn geschreven, zal ook deze confidentie wel sterk overdreven zijn.

In het huis van den jongen professor zelf was Comrie in den aanvang ook geen onbekende. Met buitengewoon genoegen had de predikant van Woubrugge met den zoon van zijnen vriend, nadat deze het hoogleeraarsambt te Leiden had aanvaard, kennis gemaakt en over enkele theologische onderwerpen met hem gesproken. Maar al spoedig verkoelde deze vriendschap door het verschillend standpunt, dat zij naar aanleiding van de Zwolsche geschillen innamen en was het einde eene algeheele verwijdering 2).

Met uitzondering van Cornelis van Schellingerhout 3) en Holtius, spreekt Comrie over zijne andere nog niet genoemde vrienden en bekenden slechts vluchtig. Hij noemt onder hen met name slechts Prof. Wesselius 4), Prof. Hollebeek 5), Prof. Ravius 6),

1) „Omstandige Brief aan den Heere Nikolaas Holtius", pag. CLXIX.

2) Zie over deze verstandhouding Comrie in zijn „Berigt" en Schultens in zijnen „Omstandige brief".

3) Over hem en Comrie's andere vrienden in Woubrugge handel ik in de volgende paragraaf.

4) In zijn „Berigt", pag. 10—12, deelt Comrie een gesprek mede dat hij met Prof. Wesselius, Ds. den Bandt en Ds. Ryser hield na afloop van een classicalen maaltijd; uit welk gesprek blijkt dat de verhouding tusschen hem en zijn leermeester zeer vriendschappelijk was.

5) „Berigt". pag. 63 en 64 „die Heer, welke doe nog geen Professor was, weet, hoe teeder, en met welken liefde, ik nu en dan met zyn Hoog Eerw. gesproken hebbe, wanneer hy student was, en daar naa in Zeeland, als ik hem ontmoette naby *Brouwershaven*; en wanneer ik hem heb onderhouden over de noodzakelykheydt van hartveranderende Genade, en over het bevindelyke werk des Geestes, heb ik Zyn Hoog Eerw. daar omtrent zoo tederhartig gevonden . . . "

6) „Berigt", pag. 11, „welke om domestique zaaken in myn Dorp

Prof. van de Wynpersse 1), Prof. Chevallier 2), Ds. Hugh Kennedy 3), Ds. Segaar 4), Ds. Kaan 5), Ds. Lette 6),

---

zynde, my de eere aandeed van eene korte visite, welke ik nog met blydschap gedenke, wijl Hy in ons gesprek zulke beginselen van oprechte hoogachtinge voor Hem in myn herte gedrukt heeft, dat ik van dien tydt af zyner met blydschap voor den Throon gedacht hebbe, en tot God gezucht, dat Hy zyne Bedieninge in den Heere met vrucht moge waarnemen, en veele tot zyne onderwyzingen mogen toevloeijen".

1) „Berigt", pag. 60, „Maar de *Heer van de Wynpersse*, thans Professor in de Philosophie, en de *Heer Segaar*, nu Predikant, te Groningen, my dikwerf de eere doende onder myn gehoor te komen, en my eene visite te geeven, en voor welke ik, als voor twee Godvrugtige jongelingen, beneffens anderen van dien tydt, welke nu met roem en zegen Gods eeuwig Euangelium te *Dort ter Goes* en *Wissekerke* verkondigen, zeer groote achtinge hadde; zoo hebben voornamentlyke de twee eerste by my zeer gepresen de distincte en klaare maniere van doceren van den Heer *Alberti*".

2) „Berigt", pag. 63, „*Professor Chevallier* heb ik, zoo veel ik weete, met kennisse maar eens gezien, aan het huis van den *Ed. Groot Agtb. Heer* Burgermeester van Teilingen te Rotterdam, op den 12. October 1751. daar ik doe de eer hadde met denzelven, in gezelschap van den *Heer Schultens*, mitsgaders den *Heer van der Kemp*, den *Heer Bailliuw Boers* van Voorschoten, en myn Broeder *de Heide*, ter maaltyd te zyn, en groot genoegen in den *Heer Chevallier* vond".

3) Eigenlijk noemt Comrie hem niet; maar uit een brief van Kennedy aan Comrie (opgenomen in de vertaling van Boston's werk over 't Genade-verbond) blijkt overtuigend dat zij vrienden waren. Zie over dezen Rotterdamschen predikant, Steven, t. a. pl., pag. 170, 201, 202 en 227.

4) Zie noot 1.

5) „Berigt", pag. 61, „*D. Kaan*, voor wien ik, wegens deszelfs goeden inborst en beleeftheid, groote achtinge hebbe".

6) „Berigt", pag. 61, „Maar kort daar naa te *Zierikzee* zynde, om myne Familie te bezoeken, en, gelyk ik boven gezegt hebbe, *D. Lette* my in zyne Boekerye brengende, zag ik daar de *Dictata* van den *Heer Alberti*, waar van zyn Eerw. niet veel werks scheen te maken: waarom ik, begeerig zynde die te hebben, daar naa door briefwisselinge ben overeengekomen, om die te verruilen tegen *Caryls deelen over Job*, die ik tweemaal hadde, en zoo ben ik ze machtig geworden, en heb 'er uit gezien, dat de *Heer Alberti* veele fraaije zaaken heeft, maar ook zoo niet leert in veele opzichten als zyn Discipel *van der Os* gedaan heeft",

Ds. den Bandt en Ds. Ryser 1), den heer van Teilingen 2) en Corn: Brem 3); maar uit verschillende aanwijzingen blijkt, dat hij nog met vele andere predikanten en gemeenteleden bekend was 4). Onder de met name genoemden waren geen mannen uit den adellijken stand. Trouwens van den adel had Comrie geen zeer hooge gedachten. 5) Toch telde hij ook in die kringen enkelen, die hem toegenegenheid toedroegen. Ik heb het oog op gravin Johanna Sidonia „geboore gravinne van Hornes", douariere van den heer Statius Philip, „graaf van Bentheim, Tecklenburg, Steinfort en Limburg en heer tot Lingen, Rheda, Hoya, Wevelinkhoven, Alpen en Helfenstein" en op haren schoonzoon en hare dochter, den graaf en de gravin „van Gronsfeld, Rees,

---

Over Ds. Lette spreekt ook J. J. Schultens; „Omstandige brief", pag. XCVII en XCVIII.

1) Zie noot 4, pag. 73.

2) Zie noot 2, pag. 74. en Vorsterman van Oyen, t. a. pl., Deel II, pag. 219.

3) Comrie's „Voorreden" voor de vertaling van Owens „De Inwonende zonde", pag. VII.

4) „Catechismus", pag. 44, „In het beloop van myn Predikdienst, hebbe ik het aan Studenten niet alleen, maar ook by Leraars gevonden, de eene lange ›de andere korter in de bedieninge, hoe zy, niet tegenstaande hunne letterwysheit, waardoor zy in staat waren om anderen op waaragtige gronden te onderwyzen, voor zig zelven waren als een nieuwgebooren kindt". „Berigt", pag. 18, „bericht van anderen, in veele steden daar het werk van de *Heer Schultens* gelezen wierd, ontfangen hebbende"; pag. 26, „Alle de Godvrugtige Leeraars onser Kerke, en de verstandigste onder de Ledematen, met welke ik eenige conversatie gehad hebbe of nog hebbe, betoonden my sedert een geruimen tydt hunne groote bekommeringe over den staat der Gemeinte, in welke de veroordeelde dwalingen der Remonstranten dagelyks veld winnen....". Voorts spreekt Comrie nog van zijne „Leidsche vrienden" „Lyk-reden", pag. 20 en „Berigt", pag. 9.

5) „Lyk-reden", pag. 17 en 18, „Zijne ouders (n. l van C. van Schellingerhout) waren juist niet uit adelyk bloet gesproten, gelyk 'er zulke zelden in de Republyken gevonden worden, daar koningryken onder hun getal menigmaal zuchten wegens hunne hoogmoedigheit, laatdunkentheit, ondeugentheid en armoede".

Diepenbroek, enz. enz. en Heere en Vrouwe van Werkendam, de Werken en Endegeest". 1) Aan de eerste droeg hij het tweede deel zijner „Leerredenen", aan de laatsten 2) zijn „Catechismus" op. Hoe hij deze personen heeft leeren kennen zegt hij niet 3), maar aangezien zij het kasteel Endegeest nabij Leiden bezaten en daar nu en dan hun verblijf hadden, zoo kan het op eene zeer eenvoudige wijze zijn geschied. Vooral de gravin van Gronsfeld schijnt eene vrouw van zeldzame Godsvrucht te zijn geweest 4).

Omdat ik over Comrie's betrekking tot de meeste zijner

1) „Jeanne Sidonie de Hornes, morte au château d'Endegeest, près de Leyde, le 16 Mars 1752, âgée de 82 ans.... Elle était veuve, depuis le 22 mars 1749, de Statius-Philippe comte de Bentheim-Steinfurt, général de la cavalerie des Provinces-Unies, colonel des gardes à cheval et gouverneur de Heusden, né le 27 April 1668,...., fils d'Ernest-Guillaume comte de Bentheim, Steinfurt, Tecklenburg et Limburg, mort le 26 août 1693, et de Gertrude van Zelst, morte le 29 mars 1679." („Nobiliaire des Pays-bas et du Comté de Bourgogne"; par M. De Vegiano, Sr. D'Hovel; Gand, F. et E. Gyselynck 1865; Vol. I; pag. 1067).

2) Over het geslacht „Van Gronsfeld-Diepenbroick-Impel" — zie „Wapenboek van den Nederlandschen Adel met Genealogische en Heraldische Aanteekeningen", door J. B. Rietstap"; Eerste deel, pag. 143 en 144; Groningen, J. B. Wolters, 1883.

3) Aan de eerste opdracht voegt hij niets toe en in de tweede spreekt hij alleen van „de blyken van liefde" en van „gunstbewyzen" door hen aan hem bewezen.

4) Blijkens de opdrachten geplaatst voor „het Formulier des Heiligen Nagtmaals verklaart en praktikaal uitgebreit" (Leiden, J. Hasebroek en Zoon, 1761) en voor eene „Korte Verhandeling van den Aart en Natuur des Geestelijken Leevens" (Utrecht, W. D. Grommé, 2e druk, 1769) beide door Jacobus van Houte „Lidmaat der Hervormde Gemeente te Valkenburg". Ook is aan haar opgedragen de Lijkrede uitgesproken door Ds. J. Claessen bij het overlijden van Ds. Joh. Groenewegen (Utrecht, J. C. ten Bosch, 1764). De Boekzaal van Febr. 1764, p. 236, meldt, dat hare dochter Carolina Sidonia Louisa Frederica, na drie uren lang door Ds. Joh. Groenewegen openlijk in de kerk ondervraagd te zijn, op zestienjarigen leeftijd tot het H. Avondmaal werd toegelaten.

vrienden zoo weinig gevonden heb, daarom verheugt het mij te meer, dat althans over zijne verhouding tot zijnen medestrijder Holtius meer bewaard gebleven is, ook al moet ik tegen elk te sterk spannen van de verwachting al aanstonds waarschuwen.

Gewoonlijk meent men dat Comrie reeds in 1735 met hem bevriend was 1). Dit is echter niet zoo. Holtius heeft Comrie wel bevestigd, maar dit deed hij niet als vriend, maar in zijne qualiteit van consulent. Schultens zegt zelfs in zijnen reeds herhaaldelijk geciteerden „Omstandige Brief" dat zij vóór 1752 herhaaldelijk kwade vrienden waren 2), en al is ook hier ongetwijfeld overdrijving in het spel, kras weg gelogen heeft hij zeker niet. Om de volgende redenen. Ten eerste, de botsing tusschen de Classis, als wier tolk Holtius herhaaldelijk optrad, en de Vrijheeren van Woubrugge, heeft nadere aaneensluiting geruimen tijd belet. Herhaaldelijk laakte Holtius

1) Zoo ook „the Catholic Presbyterian," pag. 26.

2) T. a. pl., pag. CLVII, „*Comrie* en *Holtius* weeten immers wel, dat zij voor de opkoomst der *Zwolse* troebelen zulke groote maats niet waren, en al dikwijls met elkander over hoop lagen: wijl *Holtius Comrie* verachtte als eenen fijmelaar, en *Comrie Holtius* wederom gering schattede, als een' *onbegenaadigden Leeraar*, ten minsten als een' Leeraar van zeer weinig genade, in vergelijking van het *verkreegen licht*, dat *Comrie* zich verbeeldde te bezitten. Zijn dan de *loftuitingen* van *Holtius* op *Comries Kategismus* niet met reden aan te merken, als vruchten van een eigenbaatzoekende faksiedrift? En is wederom *Comries* gestaadige bazuining van *Holtius* Heldendaaden niet een blijk van *Comries* bendezuchtig gemoed, dat, in het midden der opvijzeling van *Holtius*, hoopte door hem meer dan iemand anders ondersteund te worden in den zwaaren arbeid, dien hij ondernam? Mij kan het zeer weinig scheelen, wie van hun beiden den grond der *Ligue* tegen onze *Fakulteit* geleid hebbe, en wanneer ze die *Ligue* begonden. Vast gaat, dat ze beiden naa *Januarij* 1752 elkander in hunne schriften gecajoleerd hebben, als ofze van kindsbeen af als *David* en *Jonathan* met elkander geleefd hadden, en 'er geen grooter, geleerder, wijzer, getrouwer, en onversaagder *Standhouders* der *Rechtzinnigheid* in de *Republiek* te vinden waren.

met scherpe bewoordigingen de houding, die Comrie in dezen strijd aannam. Ten tweede spreekt Comrie in zijne geschriften, vóór het jaar 1750 uitgegeven, nergens van hem en ten derde schrijft hij in zijn „Berigt", dat hij niets wist van het voornemen van Holtius om een open brief aan Prof. de Moor te richten, en tevens, dat hij Holtius onkundig liet van zijn voornemen om eene verklaring van den Catechismus uit te geven 1). Medunkt zoo doen intieme vrienden, vooral als men zoo dicht bij elkander woont, toch niet.

Wanneer de nauwere aaneensluiting begonnen is, is niet precies na te gaan. Maar in het jaar 1744 nam het genoemde conflict voorloopig een einde en misschien is niet lang daarna de verhouding tusschen deze twee mannen reeds gewijzigd. In elk geval was dit zoo in 1750 2), terwijl na Januari 1752 de toen

1) „Berigt", pag. 65 en 66, „ik hebbe, zoo veel ik my erinneren kan, met den *Heer Holtius* nooit eenig particulier gesprek of briefwisseling over de Zwolse geschillen, rakende *van der Os*, met den aankleve derzelve, gehad voor de Maand *January* 1752. naa dat syn Eerw. zynen *Brief* aan den *Heer Professor de Moor* had uitgegeven, welke my zeer onverwagt voorkwam, alzoo ik van zyn Eerw. oogmerk, nog doen, niets het minste geweeten had: gelyk ik ook niet weete, dat de *Heer Holtius* iets wiste van myn voorneemen, om eene *verklaringe* over den *Catechismus* uit te geven, nochte van de wyze van schryven, welke ik daar omtrent gehouden had, tot naa dat dit myn werk reeds tot den Druk was overgegeven, en ik het hem zeide in het laatste van *January* 1752, van Leiden komende; doe ik zyn Eerw. daar by te kennen gaf, dat ik voor het tegenwoordige van een bequaam oog beroofd was, om de laatste proef naa te zien. Dat ik wel myne spellinge had laaten verbeeteren door mynen Landsman *Monsieur Ros*, maar dat ik verlegen was omtrent de correctie van de proef: welk werk zyn Wel Eerw. die toen wegens een ongemak op de borst, ofte aan de spraakdeelen, eenigen tyd door my en andere zyner Nabuuren moeste geholpen worden, gelyk als om zyne bereidwilligheidt tot eenigen aangenamen wederdienst te betoonen, blymoedig op zig nam, en ook zonder jota of tittel in het Werk te veranderen, getrouwelyk volvoert heeft, daar voor ik zyn Wel Eerw. nog dankbaar ben".

2) In de toespraak „aan den Leezer", geplaatst vóór den tweeden

nog vrij koele vriendschap een steeds hechter en vertrouwelijker karakter aannam. En dit is zoo gebleven tot den dood van Holtius, een man door Comrie wegens zijn „diepe doorzigt in de zaaken" geroemd. Uit den eenigen nog (in copie) 1) bewaard gebleven brief van Holtius aan Comrie „Amicus non e multis", uit het jaar 1771, blijkt hoe hartelijk en vertrouwelijk zij met elkander omgingen. Vooral de passage, waarin de reden vervat is, waarom de brief in het Latijn geschreven werd, roept nog een glimlach om de lippen.

Hoe spaarzaamlijk over 't algemeen deze berichten ook zijn, toch bewijzen zij genoegzaam, dat Comrie de namen zijner vrienden ongaarne verborgen hield. Maar zij toonen tevens, dat, hoeveel tijd hij ook in de studeerkamer moge hebben doorgebracht, hij daarom geenszins als een kluizenaar leefde. En dat het bij voortduring in contact komen met zoovele personen, en daaronder mannen van naam, op zijnen geest invloed heeft geoefend, spreekt wel van zelf.

---

§ 6. *Comrie als dienaar des Woords.*

Op den eersten Mei 1735 aanvaardde Comrie dan den herderstaf over de gemeente van Woubrugge en stond het van dat oogenblik af aan hem te toonen, hoe hij zijne taak opvatte en hoe hij haar zou uitvoeren. Alvorens ik evenwel opsom hetgeen mij hiervan bekend is, wijd ik eerst een kort

---

druk (1750) van het eerste stuk zijner „Leerredenen", deelt Comrie mede, dat Holtius twee tractaten staat uit te geven. Hieruit volgt, dat er toen reeds eenig mondeling of schriftelijk verkeer tusschen hen was.

1) Hierachter als Bijlage B opgenomen. Den brief ontving ik ter leen van kolonel G. Holtius te 's Gravenhage, die mij bereidvaardig toestond hem af te drukken.

woord aan het dorp zelf en aan den toestand, waarin de kerk des Heeren aldaar zich bij Comrie's komst bevond. 1)

De tegenwoordige kom van het dorp was oorspronkelijk niet het centrum der gemeente. Dat was de heerlijkheid Jacobswoude. Deze heerlijkheid ontving haar naam van de Heeren van Woude, die tot 1344 2) allen Jacob heetten; zoodat Jacobswoude (later Heer Jacobswoude) eenvoudig is samengesteld uit Jacob en Woude. De naam „Woude" was op zijn beurt weer ontleend aan de wouden, die zich in oude dagen in die omgeving bevonden. Bij Jacobswoude bevond zich Esselijkerwoude en zoo werd de heerlijkheid langen tijd genoemd „Esselijkerwoude en Heer Jacobswoude". Maar toen omstreeks 1500 de venen bij Jacobswoude waren uitgeveend, verhuisde de bevolking allengs vandaar naar het gehucht aan de beide oevers van de Woudwatering en naarmate de oorspronkelijke kom verviel, nam Woubrugge, voorheen Woutbroeke geheeten, in omvang toe. Vooral de drukke scheepvaart droeg hier het hare toe bij 3); zij was van zooveel belang, dat de inwoners zich om harentwille tot ongeveer 30 jaren geleden het bezit van een brug over de Woudwatering ontzegden, en dus het verkeer tusschen de beide oevers alleen door schuitjes en door een pont geschieden kon. Tusschen

---

1) Ik las het hier volgende samen uit: S. van Leeuwen „Batavia Illustrata", pag. 1184-1186 (1685); Halma „Tooneel der Ver. Nederl.", Deel II, pag. 368 (1725); Plemper „Oudheeden van de Heerlykheid en het Dorp Alphen aan den Ryn", pag. 121-123 (2e druk, 1728); A. J. van der Aa „Aardrijkskundig Woordenboek", Deel IV, pag. 261 en 262 (1843) en Deel XII, pag. 627—629 (1849); en P. M. Witkamp „Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland", pag, 347, 1403 en 1404. (Tiel; D. Mijs; 1877).

2) Toen was de veertiende Jacob heer van de plaats.

3) Dit vermeldt ook W. A. Bachiene, „Kerkelijke Geographie", (Amsterdam, 1768—1773), tweede stuk, pag. 80; „Het *Dorp* is ook zeer Neering- en Volkryk, wegens de doorvaart van groote schepen, uit en naar de *Haarlemmer-Meer*.

1650 en 1660 werd dan ook, toen de oude kerk te Jacobswoude bouwvallig was geworden, aan den rechter oever eene nieuwe gebouwd en daarmede was de zaak beslist. Men sprak niet meer van Jacobswoude maar van Woubrugge of van Esselijkerwoude. — De bevolking leefde, nadat de plassen — het overblijfsel van de venen — waren droog gemalen 1) vooral van den landbouw en de veeteelt. De huizen liggen veelal op door water omringde erven met veel doch laag geboomte.

De in de zeventiende eeuw gestichte kerk — „een fraai, eenigermate langwerpig, doch ruim gebouw, hetwelk geheel op zijn eigen muren rust, zonder door eenig pilaarwerk ondersteund te worden; naar men wil het eenige in ons koningrijk van die bouworde of grootte, en in dat opzigt de nieuwe kerk te 's Gravenhage evenaardende" 2) — staat er nog, maar in 1841 is eene nieuwe pastorie gebouwd.

Hoeveel inwoners Woubrugge in het midden der vorige eeuw telde, kan ik niet opgeven; maar aangezien in 1820 het getal 1209 was en de bevolking steeds toenam, kan het in Comrie's dagen veilig op 8 á 900 geschat worden 3).

Reeds zeer vroeg schijnt de Reformatie der kerken ook tot Woubrugge te zijn doorgedrongen. Volgens de overlevering zou een van de eerste predikers, die de Hervorming toe gedaan waren, reeds te Jacobswoude zijn opgetreden. 4) Anderen

1) Een der grootste plassen werd tusschen 1736 en 1746 drooggemalen. Dit stuk land heet thans de Vier Ambachtspolder.

2) Van der Aa, t. a. pl., Deel XII, pag. 629.

3) Tegenwoordig is Hoogmade met Woubrugge vereenigd. De gezamenlijke bevolking bedroeg op 31 Dec. j. l. 2049 inwoners.

4) Comrie zelf deelt deze traditie aldus mee: „.... al zeer vroeg in 't begin van de *Reformatie* heeft de Heer het Licht van de Goddelyke waarheden aan u laten bekent maaken, zo zommige meenen, door Jan Arentszoon Mandemaaker van *Alkmaar*, of door Petrus Gabriel een *Vlaming*, die, na dat de *eerste Predikaatsie buiten Amsterdam by de Haarlemmerpoort door* Jan Arentszoon gedaan was·

voegen daar bij, dat de bekende Pistorius eenigen tijd hier pastoor is geweest. 1)

Vasten grond onder de voeten krijgen wij pas in het jaar 1577, toen Nikolaas Simonszoon de bediening des Woords aanvaardde. 2) Hij was vroeger priester, maar waar hij dit geweest is, kon ik niet ontdekken: Misschien wel te Jacobswoude zelf en als dit het geval geweest is, dan had ik zoo even moeten zeggen, dat hij in dat jaar zijn ambt naar den Woorde Gods ging bedienen. Na zijn vertrek is de kerk van Woubrugge tamelijk geregeld in het bezit geweest van predikanten, die meerendeels lange jaren aldaar hebben vertoefd; van 1577 tot 1734 zijn er ten minste slechts 11 geweest. Onder dit elftal — waaronder volgens Comrie „veele brave mannen" 3) waren — zijn geen personen van naam; alleen is van Molanus bekend, dat hij in 1619 uit den dienst des Woords is ontzet. Deze onvermaardheid geldt ook ten opzichte van Carolus Blom. De opwekking, die te Woubrugge gedurende zijnen dienst plaats greep, is dan ook meer tijdens hem dan wel door hem geschied; bovendien verkreeg zij niet die vermaardheid als de latere „Nijkerksche beweging", èn omdat zij niet met zulke eigenaardige verschijnselen gepaard ging èn omdat zij niet zulke groote afmetingen aannam. Toch vergunne men mij over

---

van die van *Delft* begeert wierde, om hun de *zuivere Leere des Euangeliums* te verkondigen, op zynen wegh van *Amsterdam* naar *Delft* door *Jakobswoude*, van eenige van de inwoonders verzogt zynde, ook aldaar gepredikt heeft: van welken tydt af altoos eenige zyn geweest, die de *zuivere Leere* hebben omhelst en beleden." („Opdragt" vóór de „Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs", pag. I en II.) Plemper zegt er van: „men pleeg te Jakobswoude een kerk te hebben waarin, gelyk op 't huis Keubel by Leiden de eerste preeke hier te lande geschiede."

1) Zoo van der Aa, t. a. pl., Deel XII, pag. 627, en in 't Biographisch Woordenboek", in voce „Jan de Bakker."

2) Blijkens de „Naamlijst der predikanten van Heer Jakobswoude, Esselijkerwoude en Woubrugge", hier achter als Bijlage C afgedrukt.

3) Zie de zooeven genoemde „Opdragt", pag. II.

deze voor den kleinen kring van dit dorp zoo merkwaardige gebeurtenis eene kleine uitweiding; men maakt dan tevens kennis met Comrie's „Voorganger in 't werk des Heeren". Bij den aanvang van de achttiende eeuw was te Woubrugge 1) „het volk zeer stil en gerust. De menschen waren wel uiterlyk borgerlyk en Godtsdienstig, geloofden door een Historisch geloove dat Christus hunne Zaligmaker was, en ze hadden geen banden tot de doodt toe, daar was geen beweginge over de zaken van den Godtsdienst en de behoudenisse van de onsterfelijke Ziel, als alleen door eenige van de zoogenaamde Hebreeuwers, die een Leer mede brachten voor het vleesch aangenaam, en van welker nazaten helaas nog eenige, zonder zich te willen laten overtuigen van hunne dwalinge, overgebleven zijn.

Maar Godt in zyne eeuwige liefde eenige hier ten leven uitverkooren hebbende, en willende die tot zyne gemeinschap in Christus roepen, baant daar een weg toe om den rykdom zyner heerlykheit in Christus te openbaren.

Het Veenen te *Benthuizen* gedaan zynde, ten minste voor het grootste gedeelte, en dat werk, daar veele zich mede geneeren, hier in fleur en op zyn best zynde, zoo wierden eenige van die plaatze belust, tot voortzettinge van hun tijdelijk beroep, hier over te komen, schoon ze wisten dat ze de zalige *van Noordens* en andere tot Leeraars niet zouden hebben 2). Onder deze was een Man, zoo ik het wel hebbe, onder den dienst van den nu zaligen *van Noorden* bekeert, met name *Klaas Janze Poldervaart*, een man van de uiterste eenvoudigheit, maar uitermaten stigtelijk en Godtzalig en lief-

1) „Lyk-reden", pag. 25 en 26.

2) Comrie heeft hier het oog op Ds. Johannes van Noorden geb. te Pijnakker 1688, predikant te Benthuizen A° 1696, te Sommelsdijk A° 1702, te Utrecht A° 1706, aldaar overleden 9 April 1748. Zie „de Boekzaal," April 1748, pag. 471 en 472. De zoon van van Noorden was ook predikant (van 1738 tot 1787); insgelijks zijn kleinzoon (van 1776 tot 1822). Zie van der Aa, B. W., in voce.

dragende in zijn wandel. Deze komt hier ter plaatze met ter woon in 't jaar 1706. Hy bezach het Volk, dat ze stil en gerust waren, zich voedende met asche en een leugen in de rechterhand hebbende.

Hy quelde 'er menigmaal zijne ziele over, en deede menigen aanslag by de oudste en gecivilizeerste om van de zaken van Godts Koningrijk te spreecken, maar langen tyt te vergeefs Ja acht achter een volgende jaren, dat is tot het jaar 1714. in 't welke hy na lang gebeden, en gebukt gegaan te hebben over de blindtheit van het Volk, eindelijk resolveerde, eenige aan zijn huis te verzoeken en eenige pointen uit Brakel en van der Kemp haar voor te leezen, zijnde zelfs niet zeer bequaam om van de Waarheden uit zijn geheugen te spreken. Den arbeidt van dezen Vader liet Godt niet altoos ongezegent blijven. Verscheiden begaven zich tot zijn gezelschap, de eene uit deze, de andere uit geene inzichten, gelijk wel op te maaken is. En dus omtrent het jaar 1716. wierden eenige menschen waarlijk getroffen en verlegen over hunne zonde, en zyn tot Christus over gebracht. De mare hier van zich verspreidende, zoo quamen der bequaame mannen van alle oorden des landts, om op dat zelve aanbeelt te slaan en het werk Godts als Aquila's en Priscilla's bescheidentlyk uit te leggen. De Predicant *Carolus Blom*, meenende in 't eerste niet anders als dat 'er zaden van ketterye gezaait wierden, dacht het van zyn plicht te zyn dat verbeelde quaadt in zyne beginzelen te stuiten. Maar Godt, als hy in 't grootste van zyn yver tegen dit werk was, raakte zyn herte aan door den H. Geest, dat hy ook dit zelve jaar te kennen gaf, toen hy over den Stokwaarder predikte tot verbazinge van veele van u, en waar van veele noch met het uiterste genoegen spreken.

Gods werk was zoo krachtig op het gemoet van myn waarden en zaligen Voorzaat, na het schynt, en zyne gedachte van zich zelven zoo klein, dat hy nimmer daar na konde als

leezende Prediken, waar toe onze Overleedene hem brachte met zeer veel moeite, en waar in de Gemeinte hem met liefde en gedult gedragen heeft, niet zonder zegen en groote stichtinge, tot den dag zynes doodts in July 1734" 1). Onderwijl „ging Godts werk in deze plaatze zijn gang" en bekeerden zich steeds meerderen tot den Heere. Het opmerkelijke in deze beweging was „dat alle die te recht gekomen zyn, hebben leeren werkzaam zyn met en omtrent den Perzoon des Middelaars zelfs, en al wat de Borg zelfs niet en was leeren verwerpen: en dit was niet alleen by dezen en genen, maar algemeen, daar menig waar Christen, die veel handleidinge hebben, omtrent donker blijven. Doe hadt deze Gemeinte dan ook rust en vrede en het werk Godts wierdt van zyne knechten gezien. Daar was een gulle verkeering en gemeinschap, zonder meesterachtigheit, liefdeloosheit, nydigheit en achterdenken" 2).

Tot hen, die met argwaan dit alles gadesloegen, behoorde in den beginne ook Cornelis van Schellingerhout, (1685-1749). Hij was een zoon van Nicolaus van Schellingerhout, die schout en secretaris van Oudshoorn, regent en secretaris van Aarlanderveen was, en van Barbara van der Aar. 3) Zijne ouders

---

1) Dit moet zijn „Mei 1734". Zie noot 2 pag. 51 en de opgave in de „Lijst der Predikanten".

2) T. a. pl., pag. 27 en 28. Veel beknopter had Comrie zich vroeger reeds over deze ontwaking uitgelaten in de „Opdragt" voor de „Eigenschappen des Geloofs", pag. II; „Ondertusschen, gelyk gy weet, is het *werk* van *kracktdaadige Bekeeringe* op een' *byzondere wyze doorgebroken* onder u, door den Dienst van wylen uwen *Geliefden Leeraar* den *Eerwaarden, Geleerden* en nu *Zaligen Dom. Carolus Blom*, mynen waarden Voorganger in 't werk des Heeren onder ulieden".

3) Comrie beschrijft zijn uiterlijk aldus: „Hy was van Lichaams-gestalte zeer wel gemaakt, nog te kort, nog te lang, nog te tenger, nog

hadden hem eene uitstekende opvoedig gegeven, terwijl bovendien zijn vader hem zelf had onderwezen „in de zaken, die een ambacht betreffen". Door toedoen van zijnen oom van der Aar, was hij dezen in 1709 als baljuw van de heerlijkheid van Esselijkerwoude en Heer Jacobswoude opgevolgd. Het goede zaad door zijne moeder in zijn hart gestrooid, had niet aanstonds vrucht gedragen en zoo kwam het, dat hij in 1716 wel geen „vyandelykheit" betoonde, maar toch het gezelschap der vromen meed en zelfs „elders te kerke ging". Maar heel lang duurde dit niet, want reeds in 1717 of 1718 ontdekte de Heere hem „aan zyn verlooren staat", maar toonde Hij hem ook, „de volkomene bereidtwilligheidt van Christus, om niet alleen andere, maar ook hem te willen zaligen". Was dit voor zijne ouders reeds eene niet geringe vreugde, deze werd nog ten zeerste vermeerderd toen aan hunne vijf andere, „tot hunne jaren gekomen", kinderen 2), ongeveer in dienzelfden tijd, mede dat onschatbare voorrecht ten deel viel. En van dit oogenblik zijner bekeering af, was van Schellingerhout een vriend en metgezel van hen, die den Heere vreesden. „Tot bescherminge van Godtszaak en volk" kocht hij daarom met zijnen neef de Sterke in 't jaar 1728 de heerlijkheid, die „doe te koop geveilt wierde". Toch deed dit hem zijn ijver voor de eere Gods zijne zaken niet verwaarloozen; integendeel „uitgezondert den tijt, dien hy tot het dienen van Godt besteedde", was hij „altoos in zyn comptoir, of het moest eens in een jaar zyn op zyn hoogste, dat hy eene of op zijn meeste twee weeken van uitspanninge nam". Allengs won

---

te zwaarlyvig, dat tot een last strekt. Zyne oogen waren als Arents ooghen, waar uit ieder kon bemerken wat een groote geest hy bezat. Zyn wezen was mannelyk, ernsthaftig; der lag een glans op hem, om hem ontzaghelijk en gelieft te maaken" .... „Lyk-reden", pag. 34.

1) Twee zoontjes en een dochtertje waren op zeer jeugdigen leeftijd gestorven.

hij dan ook aller liefde en hoogachting en uitbundig in loftuitingen is Comrie, als deze hem teekent 1).

Welke houding Mr. Arnoldus de Sterke aannam tegenover deze krachtdadige bekeering van zoovelen, schuilt in het verborgene. Zijn beeld wordt ons niet in zoo breede trekken geteekend 2). Vermoedelijk heeft hij zich er aanstonds over verheugd en de goede zaak, voor zooveel hij vermocht, bevorderd. Want hij was een vroom man en zijne gade, Anna van der Aar, dochter van den boven vermelden Baljuw van dien naam, was een sieraad van „Godtvrucht, bevalligheit en liefderykheit". Tot 1728 leefden deze echtelieden gelukkig samen voort, maar toen ontviel de gade aan haren echtgenoot en hare kinderen Theodorus en Cornelia.

Het zullen ongetwijfeld zeldzaam goede jaren geweest zijn, die de kerk van Woubrugge van 1716 tot ongeveer 1726 doorleefde. Een prediker, diep doordrongen van de waarheid, dat alleen in Christus het heil en het leven te vinden is; eene gemeente, die telkens al meerderen uit haar midden tot God bekeerd zag; en twee Vrijheeren, waarvan de een bovendien baljuw was, niet alleen professie doende van de gereformeerde

1) Comrie's „Lyk-reden" bood mij de stof voor deze beschrijving en voor die van Arnoldus de Sterke.

2) Comrie „zoude ook zyne gedachtenisse geviert hebben", was hij „niet ziek geweest". („Lyk-reden", pag. 24). Hij was ongetwijfeld een liefhebber van de Theologische Wetenschap; althans in „de Boekzaal" van Febr. 1737 (pag. 217) zag ik deze boekaankondiging: „Anthonius Driessen, Verdediging der plaatsen in het Euangelium na de beschryvinge van Johannes, de Natuurlyke Geboorte des Zoons Godts uit den Vader, en de Natuurlyke Uitgang des H. Geestes van den Vader en den Zone Directelijk lerende: tegen de Uitleggingen, welke de zeer vermaarde Man Frederik Adolf Lampe, in zijne Commentarius over het Euangelium van Johannes, en in zijne Disputen van den H. Geest daar over gegeven heeft, in het Nederduitsch Vertaalt door *Mr. Arnoldus de Sterke*, Rechtsgeleerde."

religie, maar ook van ganscher harte die relegie omhelzende en voorstaande. Welk een opgewekt geestelijk leven zal er toen hebben geheerscht en hoe zal het ruischen van den Geest des Heeren zijn vernomen.

Maar helaas! zoo bleef het niet. De twisten over het geloof, die heel ons vaderland in beroering brachten 1), drongen ook door tot Woubrugge en hoe ernstig o. a. Cornelis van Schellingerhout ook vermaande alle ijdele disputen te staken, het mocht hem niet baten.

Hierdoor was de toestand der gemeente op het oogenblik, dat Comrie als dienaar werd geroepen, reeds eene geheel andere geworden. Van de heerlijke hoogte, waarop de kerke Christi eene wijle had vertoefd, was zij langzamerhand afgedaald en veel reeds had zij van haren glans en hare schoonheid verloren 2).

Deze bedroevende omstandigheid vorderde natuurlijk veel tact van hem, die voortaan de kudde des Heeren zou moeten weiden. En aan dien tact ontbrak het Comrie niet. Maar voor ik dit aantoon, dien ik eerst te bespreken, welke bronnen mij bij mijn onderzoek naar Comrie's herderlijk leven ten dienste stonden.

Treurig genoeg beginnen de nog bestaande notulen van den kerkeraad pas met het jaar 1795 3); terwijl bovendien evenmin in het archief der diakenen als in dat der kerkvoogdij, 4) iets uit den tijd van Comrie is te vinden. Wij

---

1) Zie hierover Hoofdstuk II.

2) Ik wees hierop reeds in § 3, pag. 25.

3) Van het Acta-boek uit den tijd van Comrie is alleen de perkamenten band bewaard gebleven met dit opschrift: „A. Kerkeboek Esselickerwoude Begonnen met den Jare 1739 tot 1794." Een woord van bijzonderen dank breng ik hier aan Ds. H. J. Sanders die mij steeds met alle bereidvaardigheid toegang tot het archief der gemeente verleende.

4) Hoe groot het tractement van den predikant van Woubrugge was, weten wij dus niet. Het eenige wat hierop betrekking heeft, vond ik

bezitten alleen het Doop- en Ledematenboek, de beide Trouwboeken en eenige bladzijden schrifts van Ds. Ouboter, handelende over enkele gebruiken, bij zijne aanvaarding van den dienst des Woords, te Woubrugge in zwang zijnde of later door hem ingevoerd.

Ieder gevoelt hoe groot dit gemis is of althans kan zijn 1). Maar daarom is het te aangenamer dat Comrie zelf zoowel verschillende leerredenen naar de pers zond als ook enkele aanwijzingen gaf over de manier, waarop hij de andere functiën van zijn ambt waarnam. Aangezien het gewichtigste deel van zijn taak uiteraard de dienst des Woords was, zoo begin ik met zijne predicatiën.

Een tweetal opmerkingen laat ik voorafgaan. In den kring

---

in het „Kerkelijk Placaatboek", (2e Deel, pag. 161 en 162) „Requeste van het Classis van Leiden om subsidie tot onderhoud van een Kerkendienaar tot Jacobswoude of Woubrugge. Den 20 Febr. 1604.

Op de Requeste van de Dienaaren des Woords Gods in de Leidsche Classis voor de Ingeseetenen van Jacobswoude, of Woubrugge, om te hebben subsidie van honderd ponden tot onderhoud van de Dienaar des Woords aldaar, mits de Inkoomen van de Pastorye Goederen aldaar maar drie honderd ponden konnen inbrengen, en daar van niet wel een goed Dienaar daar op kan gehouden worden; is mits consideratie genoomen, dat de Pastorye Goederen van Jacobswoude by den Heere, en niet by den Ontfanger Coolwijk worden ontfangen en gedaan administreeren, geresolveert:

De Gecommitteerde Raaden van de Staaten van Holland en West-Vriesland, verstaan en verklaaren, dat in gevalle die van Heer Jacobswoude t'haaren laste willen neemen de eene helft van de honderd ponden van veertig grooten het pond, die te kort komt, en daar van blyke van weegen het gemeene Land de wederhelft van deselve honderd ponden sal worden gedraagen, en dit alles by provisie en tot anders sal weesen geordonneert."

Later kunnen echter nog vele veranderingen hierin gekomen zijn.

1) Voor de hoofdbron — de notulen — hangt alles af van de vraag of Comrie uitvoerig of beknopt het verhandelde weergaf en of hij geregeld kerkeraadsvergadering hield. Zijn latere vriend Holtius b. v. deed het laatste niet, het eerste kort.

zijner eigen gemeente en rondom in ons vaderland zag de predikant van Woubrugge, hoe verkeerd het verschil tusschen de vromen onderling over het geloof werkte en hoe daarbij zoowel in als buiten de gereformeerde kerken het Antinomianisme veldwon en het Neonomianisme insloop. Deze verschijnselen bepaalden het groote doel, dat Comrie zich van meet af voor oogen stelde en dit bewijst ons hoe scherp zijn blik was. Met kracht richtte hij zijne pijlen tegen de Wetsbestrijders en tegen de leeraars eener nieuwe Wet, maar met omzichtigheid en zachtheid deed hij al wat in zijn vermogen was om de uiteengegane Calvinisten weer bij elkander te brengen. Hoe hij dit deed en met welk succes bespreek ik later; maar voor eene juiste beoordeeling van hem als prediker was deze korte aanduiding van zijn levensprogramma noodzakelijk.

Op de vraag: Wat moet bij de prediking de eerste plaats innemen: het doen hooren van den donder der Wet of het uitroepen van de Vrije Genade? antwoordde Comrie met beslistheid: „het laatste." Ik acht de redenen, waarop hij zijn besluit grondt, van zooveel gewicht, dat ik hier zijn betoog letterlijk weer geef. „Laten de *Leeraars* en ook de *Hoorders* hieruit weten, wat ze voornamentlyk bedoelen moeten in alle hunne behandelingen van zielen; het is niet het voornaamste einde om *terrificatie* of verschrikkingen in de conscientien te veroorzaaken; de Aarde in een Hel te veranderen, en dan de menschen te laaten leggen: neen, slaan wy, het moet met een oogmerk zyn om te genezen en wy moeten als Dienaren Christi, alderovervloedigst zyn om de Troost-leere voor te houden. Ik hebbe in het beloop van myn Leven en ook van myne Bedieninge ondervonden dat het prediken *van de Vrye Genade, van de heerlykheid van den Perzoon des Middelaars, van het aanbodt van zaligheit, van de gewilligheit van Christus om te zaligen, en van de Voorrechten van de zulke die in hem zyn*, het meest te wege brengt, om de herten onder

lieffelyke aandoeninge te brengen; ende in tegendeel, dat uit alle de donderen der Wet niet anders als een *Caïns* berouw en een *Judas* bekeeringe voortkomt, en dat de harten door benaauwtheid als tusschen twee schroeven worden gestelt, zoo dat er niets van de Leere des Troosts in dezelve kan in gaan, nog eenige waaragtige zugtingen konnen uitgaan. Godts barmhertigheid, in Christus, doet het harte smelten, maar Godts rechtveerdigheid, in de Wet, doet het herte inkrimpen. Ik weet dat veele anders gevoelen; ik zegge maar het myne. My geheugt dat 'er een Leeraar geweest is in een voornaame stadt, die een grooten ernst, en een Wonderlyke allegorische wyze van voorstel hadt, dewelke op de Stoel zynde, na wat gepredikt te hebben, begon uit te roepen met een vehemente of heftige stemme, en hands beweginge, als of hy zulks by hem hadde, *nu zal ik de vonken van de Hel onder u werpen! Groot* was de ziels-killende en koudt makende benaauwtheit, maar daar was geen smeltinge van het herte. *Sinai* droogt de Springbron van ziele traanen op, maar *Zion* doet ze ongeforceert of ongedwongen druipen; de *Zonne der gerechtigheid* ontdooit, maar *Moses* is als de koude uit het noorden, die alles *conglaciëert* en *consolideert* of bevriest en verstyft. *Hoe hebt gy den Geest ontfangen*, vraagt *Paulus*, Gal. III : 2, *uit de Wet, of uit de predikinge des Geloofs?* De wet is een *Tuchtmeester tot Christus:* Wy moeten daar op uit zyn, dat de Wet het haare krygt, maar zorg draagen, zoo veel mogelyk is, dat haar meesterlyk gezag niet te groot worde in de conscientie boven en tegen den Heere zelfs. Want hoe meer de Wet met zyn vloek in de conscentie op den Throon gezet wordt,hoe meer wy Christus uit de ziele bannen, en het Koninkryke van den Duivel met alle zyne helsche anxten, oprichten, en stabilieeren; want al zyn macht heeft hy van de Wet van het verbroken werkverbondt, en nu is het de Wet onmogelyk, na dat de zonde in de Waereld gekomen is, het leven te geven: zoo dra die in de conscientie

komt, komt ook de duivel en de helle daar in. *Luther* zegt ergens in zyne verklaaringe over de *Galaten* dat *de wet in de conscientie erger is als de Duivel.* O! myne Vrienden, dat Godt wysheid mogt geven om van het beste en alder heiligste ding, naast Godt, geen misbruik te maaken; en dat ieder regt leeren mogt, niet alleen hoe Wet en Euangelium ondergeschikt zyn aan elkanderen, maar ook hoe ze tegen malkanderen stryden, als vuur en water, ligt en duisternisse, hemel en hel; na dat de Wet door de zonde kragteloos is geworden om het leven te geven. Wierdt tog alles wat wy zeggen wel opgemerkt, wy zouden nooit wettische beroeringen, op zig zelven aangemerkt, op geven als zaligmaakende werkingen, maar daar op uit zyn om het Euangelium tot troost en bemoediging te openen, op dat het *Geloove* komende, de *Tuchtmeester*, als *Hagar* en haare *kinderen*, mogt buiten geworpen worden. Godt doe een ieder myne regte meningen, in deze, regt verstaan!" 1)

En nu het oordeel over zijne predicatiën 2)? Natuurlijk toetste ik die niet aan de eischen, die in onzen tijd aan een Dienaar des Woords mogen, ja moeten gesteld. Ik beschouw hem als een kind van zijnen tijd en heb dan de vraag te beantwoorden: Behoorde Comrie tot de goede of tot de slechte predikers? En dan durf ik met het oog op hetgeen Dr. J. Hartog in zijne 3) „Geschiedenis van de Predikkunde in de Protestantsche kerk van Nederland" schreef, gerust zeggen dat Comrie tot de beste soort moet geteld 4), dewijl hij zich

---

1) „Catechismus"; pag. 48 en 49.

2) Bijna alle eigen werken van Comrie [zie § 8] zijn leerredenen. Voorts verwijst hij nog naar predicaties, door hem gehouden, over de volgende teksten: Ps. 50 : 15; Hos. 2 : 18 en 19; Joh. 16 : 24; Zach. 9 : 15; Joh. 17 : 14; Ps. 73 : 25 en 2 Cor. 5 : 21."

3) Utrecht, Kemink en Zoon, 1887; „Derde Tijdvak"; pag. 73—142. Waarom Comrie niet wordt genoemd, begrijp ik niet.

4) Uiteraard beoordeel ik alleen de gedrukte preeken. Over zijne

blijkbaar beijverd heeft de lessen te volgen van hen, die, van welke richting ook, tegen de gewone fouten der toenmalige predikers waarschuwden. Zoo hebben zijne Leerredenen de verdienste, dat de inleidingen en de toepassingen 1) over het algemeen kort en bij den tekst passende zijn; dat hij alle dorre schoolgeleerdheid heeft vermeden 2); en dat niet tallooze

---

uiterlijke welsprekendheid vond ik nergens gehandeld. Alleen is zeker dat, wanneer hij zijne geschreven stukken niet liet nazien vóór hij ze uitsprak, er heel wat gebrekkige uitdrukkingen in voorgekomen zullen zijn.

1) Het zijn gulden woorden, die Comrie bezigt, als hij uiteenzet, wat naar zijn oordeel de toepassing is. „Wenschelyk was het, dat elk *Leraar* tot *byzonderheden* quam, als hy in de *toepassinge* met de *conscientien* der menschen handelt. Want alle gemeene zaken voor te stellen, en die quaadt zyn, zal niet baten, elk kan 'er uit, en vooral, als 'er op een' aansprake, *geliefde uitverkoorene*, *geroepene heilige*, *waarde Broeders en Susters in den Heere*, volgt na de bestraffinge van zulke, die doorgaans in Godts huis niet komen; maar, *Geliefde, wy hopen van u betere dingen, met de zaligheit gepaart:* alhoewel wy *zo spreken*. Myne Geliefde, zo men begrypen konde, hoe dra een *mensche*, onder het voorstel van waarheit, alles, dat hem eeniger mate *dient* tot zyn' *gerust-stellinge* aangrypt, of hy 'er grondt toe heeft, of niet; en hoe *vrome menschen* geërgert worden als zulke dingen, tot walgens toe, by herhalinge voorkomen: men zou zich meer *in het byzonder* uitlaten, om de *conscientien*, die onder zyn gehoor zyn, met een byzonder *vertoog* en overtuiginge bezig te houden, op dat wy ze onder de voorstellinge tot *overtuiginge* en *bestraffinge* zouden brengen en noodtzaken om te zeggen; (voor zo verre het haar aangaat) ik ben de man. Ik hebbe van den Heere *Suirendonk* een voortreffelyke Man in de Rechten, en ook een zeer Godtzalig Lidtmaat der Kerke, een' gelykenisse, met opzicht op de *predikinge* en *toepassinge*, hooren gebruiken: hy zeide de *verklaringe* moet gy aanmerken als *Letter zetten* in de *Druk konst*, maar de *toepassinge* als het *drukken* zelfs van die (niet van andere) *gezette Letteren* op het papier. Zo dit wel in acht genomen wierdt, de toepassingen zouden zo *algemeen* niet zyn, en ook zo *langwylig* niet, en men zoude zich niet bedienen van een' en dezelve *toepassinge* over alle texten." („Leerredenen", I, pag. 67 en 68.) Zijn afkeer van lange toepassingen spreekt hij ook uit op pag. 98 van het tweede stuk zijner „Leerredenen."

2) Zelfs in zijn „Catechismus" gaat dit door, ja soms gaat hij zoover,

verklaringen van den tekst ter sprake gebracht om daarna één voor één bestreden te worden 1). Voeg daarbij dat de redenaar van elk vertoon van geleerdheid, van het bezigen van vreemde woorden, en van vergeestelijken 2) een bepaalden afkeer had; dat hij alle platheid van taal 3) vermeed; dat hij het zich tot plicht rekende geene technische uitdrukkingen te gebruiken die hij zelf niet verstond 4); dat hij onomwonden zijne

---

dat hij een punt der leer, dat eigenlijk moest behandeld, onbesproken laat en eenvoudig verwijst naar de „Samenstelsels van de Godtgeleerdheid"; zie b.v. pag. 327; 334, 335; 339.

1) De reden hiervan (en wie beaamt die niet?) geeft hij aan in zijne „Leerredenen", II, pag. 142b, „alle [n.l. „gedachten der Uitleggers"] voor te stellen, laat ons de tyt niet toe, en het zou u weinig stichtinge toebrengen."

2) Slechts eene enkele maal maakt hij zich schuldig aan ongeoorloofde allegorie; zoo b.v. „Leerredenen", II, pag. 105. „Jerusalem is een woordt eigentlyk in 't twevoudige getal, om aan te wyzen dat 'er een gedeelte van het geestelyke Jeruzalem zegepralende is, dat is het Jeruzalem daar boven, welk vrij is; en een gedeelte strydende, dat is hier beneden heigende na de volmaaktheit en strydende tegen alle vyanden."

3) Slechts enkele uitdrukkingen die wat al te familiaar zijn, trof ik aan; „Catechismus," pag. 94. zij „loochenen het met styve kaaken"; pag. 95, „iemant daar hy een pik op heeft". Maar overigens vermijdt Comrie alle platheid en gemeenheid. Toch is hij daarom niet stijf en onnatuurlijk; zoo is een zijner geliefkoosde uitdrukkingen „Span u wat in", of „Span uwe aandacht maar in"; b.v. „Leerredenen" II, pag. 2, 45, 139; „Catechismus", pag. 142, 232, 480. Elders zegt hij weer „Och laat ik een geheiligde attentie hebben, myne alderliefste vrienden", „Leerredenen", II, pag. 24.

4) Voorrede „aan den Leezer" vóór zijne vertaling van Chauncy's „Leere der Waarheid", pag. XIV; .... „men zal hier doorgaans vinden eene duidelyke omschryvinge van alle de Woorden, daar het op aan komt, en van de zaaken, door deze woorden te verstaan gegeven; het welke de manier van onderwyzen was van die Doctor, en gelyk myne Gemeente weet, mede van my, die van oordeel ben, dat het veeltyds hier hapert, dat men Woorden gebruikt, welker beduidenis door de gebruikers niet verstaan wordt: ...."

meening uitsprak 1); dat hij toonde het menschelijk hart door en door te kennen; en dat hij in het bestraffen van de zonde scherp als 2) Lodenstein, bij het vertroosten liefelijk en voor opbouwing in het geloof leerzaam is, bovenal dat hij Luthers woord „bene orasse est bene studuisse" 3) en Paulus' vermaning „Houd aan in het lezen" en „Bedenk deze dingen" niet vergat — en mijns inziens heb ik mijne meening genoegzaam gestaafd. Hiermede wil ik volstrekt niet zeggen, dat daarom zijne predicatieën onberispelijk zijn. Preeken van 40 tot 100 pagina's in druk zijn, wat den vorm betreft, stellig af te keuren, hoe schoon en aangrijpend de inhoud soms ook moge wezen 4); evenmin verdedig ik het toepassen van de analytische methode op elken tekst, noch zou ik altoos in bescherming willen nemen de wijze van analyseeren 5); ja ik geef toe, dat hij als prediker wel eens in herhalingen verviel en niet altoos stipt bij zijnen tekst bleef — maar deze schaduwen mogen het licht niet verdonkeren. Op hem is van toepassing het woord van den zoo even geciteerden

1) „Catechismus", pag. 426. „Dit past elk Leeraar, gevraagt zynde, hoe hy een stuk begrypt, om het, zoo 'er bedenkinge is, te openbaaren; en zich niet met zieltroubleerende gedachten, achter deze en gene uitdrukkinge, als achter een scherm, opdat men hem niet vatten zou, te verschuilen en te verbergen. Ik voor my openbaare myne gedachten . . ."

2) Comrie hield veel van Lodenstein; met voorliefde haalt hij zijne gedichten aan. Zie § 8.

3) Dit woord van Luther citeer Dr. Hartog, t. a. pl., pag. 86.

4) Neem b. v. de eerste predicatie uit het eerste stuk zijner „Leerredenen"; wanneer de inhoud in een tractaat was saamgevat zou het geheel een uitmuntenden indruk maken; nu staat de vorm aan de waardeering van den inhoud in den weg.

5) In de zooeven genoemde leerrede somt Comrie de redenen op van de „dodigheit" van de gemeente des Heeren; en dan zegt hij ten slotte, dat hij maar niet meer oorzaken zal noemen „terwijl het getal letteren in 't Grieksche A. B. C. ten einde is"; zulk eene opeenstapeling van punten is toch wat al te kras.

Utrechtschen leeraar 1) „de schriftuurlijkheid van *Coccejus* verdreef de Scholastiek van Voetius; het practikale en gemoedelijke van *Voetius* bezielde de Coccejaansche koelheid; het psychologische der Lampeanen, dat ook bij sommige Voetianen is op te merken, binnen redelijke perken teruggebracht, gaf aan de prediking nadruk en afwisseling, en kon haar regt geschikt maken voor het leven".

Dit gunstige oordeel over zijne predicatien bevreemdt te minder, als men leest hoeveel moeite en studie hij er aan besteedde 2). Comrie maakt er geen geheim van, dat hij „door drie weekelykse Predicatien 3) en twee Catechizatien" 4) in den wintertijd nauwelijks zich aan eenige andere bezigheid wijden kon 5), vooral niet aan het einde van de week 6).

Velerlei onderwerpen behandelt Comrie in zijne leerredenen niet. De meesten handelen over het geloof; de overigen over

---

1) T. a. pl., pag. 142.

2) Alleen bij de verklaring van den Heidelberger gaf hij zich tot 1750 minder moeite. Want zelf zegt hij, dat hij tot dien tijd toe altoos weer de eens gemaakte schetsen gebruikte. Voorrede „Aan den Lezer" vóór den „Catechismus", p. I en II, „Myne schriftelyke verklaaringe van den Catechismus, die ik altoos jaarlyks voor de Gemeinte gedaan hebbe, was zeer klein geschreven, en met bleeken inkt, zoo dat het my zomtyds moejelyk viel om myn eigen Werk te lezen".

3) De weekbeurt gedurende de vier wintermaanden was door Comrie zelf met goedvinden van de Vrijheeren (die hem eene vergoeding van f 150 gaven) ingevoerd. Dit meldt het manuscript van Ds. Ouboter.

4) „Berigt", pag. 13. Zie ook de voorrede „aan den Lezer" vóór zijn „Catechismus", pag. II.

5) „Waarom ik, hoe bekrompen ook in mynen tydt door drie weekelykse Predicatien en twee Catechizatien, my genoodzaakt zag dit groote Boek (n.l. „de Waarschuuwinge" van Schultens) te leezen, daar toe ik eenige myner kostelyke uuren hebbe gespendeert."

6) „Dog zynde het doe in 't laatste van de week, had ik nauwlyks zoo veel tyd, om die bladeren met een vliegend ooge te doorlopen". („Berigt", pag. 13.)

den treurigen toestand, waarin de kerken en de geloovigen zich in die dagen bevonden en over de wijze, waarop betering van dezen mistand was te verkrijgen. Andere punten brengt hij niet ter sprake. Slechts eenmaal gewaagt hij van een tijdpreek, door hem gehouden „toen quaadtaardige koortzen zoo veele" te Woubrugge „uit het leven rukten" 1). Trouwens wat hij aanroerde vereischte stellig het meest de aandacht.

Bij de toepassing 2) verbloemde Comrie niet hoevelen zijner hoorders zich nog niet tot God hadden bekeerd, terwijl hij ernstig was in het bestraffen en vermanen van hen. 3) Van hem, die reeds in 't algemeen een afkeer had van vleien 4)

---

1) „Lyk-reden", voorwoord „aan den Leezer". Voorts spreekt hij nog eens ter loops van eene „*duurte* in de levens *middelen*", van een „verschrikkelyke *overstrominge*" en van de zonde van het Nederlandsche volk door het breken van den eed in 't jaar 1648. („Leerredenen" I, pag. 90 en 91.)

2) Comrie was een voorstander van het, zoo als men toen placht te zeggen, „onderscheidenlijk preeken".

3) „Catechismus", pag. 243. „Zijn de meeste uwer geen *Gallio's*, die zich alle deze dingen niet aantrekken? gij hoort als niet hoorende, en ziet als niet ziende, vermits eene vereeltheid zich zoo over u conscientie uitgespreid heeft, dat schoon gy het licht der Goddelyke waarheid hebt, gy dus echter ziende na een eeuwige verdoemenisse gaat; gelijk iemand onlangs op een doodtbedde zeide, met de uiterste helsche benauwtheid, *ik ga met opene oogen naar de helle!*" Zie voorts, „Eigenschappen des Geloofs", pag. 257; „Leerredenen", I, pag. 132; II, pag 96; „Catechismus", pag. 50, 96 en 315.

4) Slechts eenmaal week hij van zijne goede gewoonte af. In de „Lyk-reden" wordt Cornelis van Schellingerhout bovenmatig geprezen en de redenen, die de spreker tot verontschuldiging aanvoert, bevredigen ons niet. Zoo is de scherpe critiek op deze toespraak in „De Kansel-Ontluistering" (Amsterdam, Diederich, 1853, pag. 128—131) niet geheel ongemotiveerd. Hoeveel liever is ons de prediker, die, toen de heer Theodorus de Sterke met zoo grooten luister in 1753 in zijne heerlijkheid was binnengehaald, tot tekst koos: Spreuken 18: 12 „voor de verbrekinge zal des menschen hert zich verheffen en de nedrigheit gaet voor de eere". [Deze feestviering wordt beschreven in de Mei-aflevering (pag. 391—396) van de „Nederlandsche Jaerboeken" van 1753.]

liet zich wel niet anders verwachten, dan dat hij tegen een vorm zonder wezen met getrouwheid zou waarschuwen. Maar voor een iegelijk, die hongerde en dorstte naar de gerechtigheid was hij liefelijk in vertroostingen en altoos heenwijzende op het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt 1). Geen wonder, dat 's Heeren volk met zeldzaam genoegen zijne predicatiën aanhoorde en velen van elders kwamen om hem te hooren 2).

Het verging echter ook Comrie, gelijk aan de meeste dienaren des Woords, dat veel van het goede zaad, door hem gestrooid, niet in vruchtbare aarde viel en slechts zelden kon hij met dankbaarheid vermelden, dat hij zegen op zijnen arbeid zag 3). Over uitspattingen in goddeloosheid had hij niet te

---

1) „Zo dra wy *eenige verbryzeling* des harten bespeurt hebben, zyn wy altoos 'er op uit geweest, om in de Predikaatsien zulke te *onderscheppen*, hunne *zwaarigheden op te lossen*, en bij hen aan te houden, opdat zy *Jezus* het *Ja-woordt* zouden geeven." .. „Opdragt" voor de „Eigenschappen des Geloofs," (pag. V.)

2) „Hoe zeer ik van veelen, zoo van myne gewoone toehoorders, als van anderen, die uit verscheide steden en plaatsen van Holland nu en dan quamen, om my over sommige materien te hooren, wierde aangesocht".... (n. l. om zijn Catechismus-preeken uit te geven) („Berigt", pag. 3.) Te Woubrugge vertelt men, dat vooral uit Leiden velen Comrie kwamen hooren. Ik vond er geen sporen van, of Comrie elders ook nog al eens optrad. Behalve van de gewone vacatuurbeurten, weet ik van slechts vier beurten buiten Woubrugge. In 1738 bevestigde hij zijnen zwager de Heyde te Purmerlandt (tekst Jes. 3 : 10, 11), en in 1751 Cand. Oosterbaan te Benthuizen (tekst 2 Tim. 4 : 2). (In de notulen van den kerkeraad van Benthuizen, die ik door bemiddeling van Ds. Keers mocht inzien, staat, dat het eene »zeer gepaste, zeer geleerde en doorwrogte predikatie" was). Voorts deed hij in 1762 de Lijkrede over het afsterven van Ds. Koning te Hoogmade (tekst Ps. 89 : 49), en ten laatste zegt Comrie ergens dat hij eens voor eene groote schare te Leiden gepreekt heeft.

3) In de zooeven geciteerde „Opdragt" schrijft hij nog „En hoewel wy over veelen reden van *klagen* hebben, dat zy onze predikinge *niet* hebben gelooft; zoo moeten wy, tot roem van Gods genade, bekennen, dat *onze Arbeidt niet geheel ydel* geweest is, maar dat de Heer enigen

klagen 1), maar wel over de onbekeerlijkheid der harten en over verachtering in de genade bij de vromen 2).

Of Comrie zijne leerredenen met even aangrijpende gebeden kon inleiden en besluiten, weten wij niet met zekerheid. De overlevering zegt, dat het alzoo was 3).

---

tyt herwaarts de Harten van zommige hier, en die ook van elders opkomen, geopent heeft" (pag. V). Van goede vruchten spreekt hij ook op pag. 137 van het 1e deel der „Leerredenen."

1) Als een bewijs hoe hoog het peil van het zedelijk leven der dorpenaren was, voer ik aan dat van 1749 tot 1766 slechts twee onechte kinderen werden gedoopt, terwijl het bedrag der doopelingen jaarlijks ongeveer 35 bedroeg. Van 1735 tot 1773 las ik slecht van drie misdadigers. Zelf verhaalt Comrie dat iemand ter dood veroordeeld was geworden. Dan heeft iemand herhaaldelijk door brandstichten de inwoners verontrust. (Zie noot 3). En ten laatste werd in 1750 uit „de Sekretarykassen op de Rechtkamer de somme van f 2261: 18: 8—: gestolen" (Nederl. Jaerboeken; 6e Deel; 1752; pag. 471/2).

2) „Catechismus", pag. 244, „is 'er eenige bekommeringe by dezen en genen, is die niet als een morgenwolke en vroegkomende dauw? Hebben wy niet deze en gene onder u gezien, die beefden als een bladt, wegens de benaauwtheid van hunne overtuigde conscientie, die nu tot de vorige uitgietinge van hunne ongerechtigheid zyn wedergekeert, niet tegenstaande het handen gewring, en het uitroepen, ô Godt, laat my liever sterven, als tot de zonde wederkeeren? En nochtans leggen zy nu als *de gewasschene zeuge te wentelen in den slyk en modder der zonde, en zyn met den hondt tot hun uitbraakzel wedergekeert.*" „Leerredenen," II., pag. 100. „Nu weet gy, hoe droevig het by deze en die onder u gestelt is. Het is als of eenige vrome menschen den Duivel in haar binnekamers gezien hadden; ze konnen der niet in blyven. Het is al praaten; gezelschappen houden; zoo lang by malkanderen te blyven, dat 'er weinig tyt is om eens zonder bekrompentheit Godt te zoeken en gemeinschap met hem te houden; alles geraakt in ongeregeltheit in de huisgezinnen; de tyt van afzonderinge is verloopen, men is vadzig, leedig en uitgepraat."

3) „The Catholic Presbyterian"; afl. Jan., pag. 27, „Comrie was specially powerful in his prayers; and as his first prayer in the grange had been the means of touching the farmer's conscience, so it is related,

Eene nog grootere onbekendheid heerscht er ten opzichte van de manier, waarop Comrie zich kweet van den dienst der sacramenten 1) en van zijne denkbeelden over het werk der barmhartigheid. Ook over zijne catechisatiën 2), over het huisbezoek 3)

---

hat a great deal of the spiritual direction he gave to his congregation was due to the unction and the depth of his public prayers. As a specially remarkable fact, we are told that at one time the quiet village was suddenly alarmed by five or six successive cases of incendiarism; next Sunday the incendiary himself being at church, was brought to public confession and full repentance by the fascinating and touching tone in which Comrie pled before the Lord, not *against* him, but *for* the salvation of his soul.'' Dit laatste is onjuist. Ik las de vier nog in manuscript bestaande brieven van dezen brandstichter (welke hij in den avond neerlegde voor het huis van Comrie en anderen) en daaruit blijkt dat Comrie weigerde te bidden, dat God en de menschen hem mochten vergeven, zoolang hij zich niet eerst bekend maakte. Tot dien tijd kon hij alleen God vragen hem daartoe te brengen. De brandstichter, de straf vreezende, antwoordde, dat deze eisch onredelijk was, want „wie heeft ooit zijn eigen vleesch gehaat?"

1) Uit de Doopregisters blijkt, dat Comrie begeerde, dat de ouders den doop hunner kinderen zoo spoedig mogelijk vroegen. Zoo doopte hij in Mei 1752 op den 6den, 13den, 20sten, 27sten en 31sten en in December van datzelfde jaar op den 6den, 9den, 13den en 23sten. De leden gingen blijkbaar ook nog al trouw ten Avondmaal, want Ds. Oubotèr verhaalt dat minstens 5 flesschen wijn gewoonlijk bij den Heiligen Disch benoodigd waren.

2) Of het zou moeten zijn dit ééne, dat hij „den kinderen het Morgen- en Avond-Gebed" deed leeren („Leerredenen", II, „aan den Lezer", pag. III. Over Comrie's afkeer van de vele „Catechiseer-Boekjes" spreek ik bij de behandeling van zijne vertaling van Chauncy's „Leere der Waarheit."

3) Aan Prof. Kuijper schreef men „his mode of visiting his parishioners at their homes was quite different from that of others. He hated that superficial, almost mechanical, habit of running through the village several times a-year and stepping into house after house, and walking out in a minute. Comrie's visits were rarer; but when he came it was for hours, and with the clear intention and real purpose to do *a work* in that house, for the spiritual benefit of all its occupants, parents,

en over de school 1) spreekt hij niet. Evenmin bericht hij iets over het verkeer met de leden der gemeente; zelfs noemt hij, behalve de namen zijner Vrijheeren, alleen nog maar zijne vriendin Maria van Geestdorp 2). Wel zegt hij zelf, dat hij weinig uitging en dat hierover in de gemeente werd geklaagd 3).

---

children, and servants; and in such a case he never bade his people adieu before he had brought about quite a change in their mutual relations, and felt sure that he had lift behind him the peace and the consolation of his heavenly Master". (t. a. pl., pag. 27 en 28.) In het manuscript-Ouboter staat in art. 4 „hier word 3 maal des jaars tegen het avondmaal van Paasschen, Juli en October Huisbezoeking gedaan, doch niet des winters tegen het avondmaal in Januarie met eenen ouderling volgens toerbeurten". De Acta van de classicale vergaderingen van 1 Julij 1737 (art. 48) en 3 Augustus 1739 (art. 8) spreken voorts nog van eene kleine moeielijkheid, die Comrie ondervond bij het huisbezoek bij enkele leden, die feitelijk tot Oudshoorn behoorden, maar die door de predikanten van Woubrugge altoos werden bezocht. De oplossing er van wordt niet vermeld. Uit het reeds genoemde „Ledematen-Boek" kan geconcludeerd, dat Comrie ongeveer 125 huisgezinnen te bezoeken had, omdat hij voor ieder gezin eene afzonderlijke pagina nam. De volgorde is genomen naar de woonplaatsen. Voorts klaagt Comrie nog over eenige „Hebreeuwers" die zich maar niet door hem wilde laten overtuigen.

1) Blijkens het boek „Onder-teekeningen van de Schoolmeesters" (in het archief der classe bewaard) waren te Woubrugge Schoolmeesters van 1723 tot 1732 J. V. Ruijten; van 1732 tot 1762 Samuel Moonen; en later Teunis Alblas. De beide laatste schreven eene bijzonder fraaie hand. Kenmerkend voor de 18de eeuw is de in 1783 door den Vrijheer opgestelde „Instructie en Reglement op het Schoolmeester, Voorzanger, Koster en Doodgraversampten, binnen de Hooge, Vrij en Ambachts Heerlykheid Esselickerwoude, en Heer Jakobswoude".

2) „Lyk-reden", pag. 21.

3) „Eigenschappen des Geloofs", pag. VII: ik draag dit boek ook hierom aan u op, om dus eenige hun *klaagen*, dat wy zo *weinig uitgaan*, *te doen staken*. Dat wy *zo weinig uitgaan*, hopen wy, dat gylieden *ten besten* zult neemen; wy hebben het nooit tot eene gewoonte gehadt, gelijk zommige, die dat doen tot veele stichtinge .... Ik ben voor het verborgen Eenzaam".

Zoo ontbreken vele dingen, die alleen in staat konden stellen heel het pastorale optreden van Comrie te beoordeelen. Wij kennen hem eigenlijk alleen als een uitnemend prediker en als een vijand van alle clericalistische hoogheid 1). Maar dit is dan ook genoeg om te verklaren dat zijn dienst ook door andere kerken werd begeerd.

Achtereenvolgens ontving Comrie het beroep naar Kralingen (November 1735, 2). naar Naarden (Augustus 1740, 3), naar Schoonhoven (Junij 1741, 4), naar den Bommel (Junij 1748, 5), naar Steenwijk (Februari 1752, 6), naar 's Gravendeel (Maart 1752, 7), en naar Oude Tonge (Junij 1753, 8). Voorts komt zijn naam nog voor op een viertal te Arnemuiden (September 1737, 9), op een drietal te Oostzaan (Januari 1740, 10), tweemaal op een vijftal te Oude Tonge (September 1741, 11) en Januari 1742, 12), tweemaal op een twaalftal te Aalsmeer (Februari en Maart 1742, 13), op een acht- en

1) Ten bewijze hiervan strekt, dat de kerkeraad aan den heer van Schellingerhout en zijnen opvolger eene schriftelijke acte gaf waarbij hem werd toegestaan „oeffeningen" te houden. („Lyk-reden", pag. 33 en 34. Prof. Kuyper vermeldt dit ook reeds: t. a. pl., pag. 27.) Ook wekte Comrie zijne hoorders op te voren over den Zondag, die aan de orde was, saam te oefenen, opdat zij zijne prediking te beter konden verstaan; „Catechismus" pag. 14. Met nadruk verklaart Comrie dan ook dat hij niet over de gewetens zijner gemeenteleden wil heerschen; „Catechismus", pag. 96.

2) „De Boekzaal"; Nov. 1735; pag. 645. 3) T.. a. pl.; October 1740; pag. 552. 4) T. a. pl.; Junij 1741; pag. 687 en 688. 5) T. a. pl.; Junij 1748; pag. 736 en 737. 6) T. a. pl.; Febr. 1751; pag. 220. In September van het vorige jaar stond hij ook reeds op 't tweetal, maar toen werd Ds. Hillens beroepen. 7) T. a. pl.; Maart 1752; pag. 339/40. 8) T. a. pl.; Junij 1753; pag. 680-681. Dr. Kuijper vermeldt deze beroepen 't meest volledig; slechts die naar 's Gravendeel en naar Oude Tonge noemt deze schrijver niet. 9) T. a. pl.; Oct. 1737; pag. 485. 10) T. a. pl. Jan. 1740; pag. 102. 11) T. a. pl. Sept. 1741; pag. 366 en 367. 12) T. a. pl.; Jan. 1742; pag. 99. 13) T. a. pl.; Febr. 1742; pag. 211/12;

viertal te Oud-Beyerland (Augustus 1746, 1), op een zes- en drietal te Aalsmeer (Maart 1749, 2), op een zestal te Zierikzee (April 1749, 3), op een viertal te Alblasserdam (December 1749, 4), op een twaalf- zes- en drietal te Steenbergen (September 1750, 5), op een twaalf- zes- en drietal te Rijswijk (Junij 1752, 6), op een tweetal te Steenwijk (Julij 1752, 7) op een twaalftal te Voorburg (Mei 1755, 8), op een twaalftal te Vlaardingen (October 1755, 9), en op een grostal (van 35 personen) te Oud-Beyerland (September 1759, 10).

Ook de Schotsche en Engelsche kerken in Holland zetten hem meer dan eens op eene nominatie, maar tot een beroep kwam het niet 11).

Eene persona grata is Comrie echter bij vele overheidspersonen niet geweest. Althans de roeping naar Kralingen improbeerden „de Heren Burgemeesteren van Rotterdam als Ambachtsheren van deze plaats", terwijl ook de beroepen naar Naarden en Schoonhoven door „de Burgemeesteren werden geëxcuseert." Wat de Burgemeesters van Kralingen en Naarden hiertoe bewoog, kan ik niet opgeven; omdat in het archief der gemeente van de eerste plaats hieromtrent niets, in dat der tweede slechts iets, doch van geen belang 12), te vinden is, en de kerkelijke archieven niets uit dien tijd bezitten.

---

en Maart pag. 13 147/48. 1) T. a. pl.; Sept. 1746; pag. 356/57. 2) T. a. pl.; Maart 1749; pag. 372. 3) T. a. pl.; April 1749; pag. 469/70. 4) T. a. pl.; Dec. 1749; pag. 721. 5) T. a. pl.; Sept. 1751; pag. 376 en 377. 6) T. a. pl.; Junij 1752; pag. 709—711. 7) T. a. pl.; Aug. 1752; pag. 267. 8) T. a. pl.; Mei 1755; pag. 623 en 624. 9) T. a. pl.; Nov. 1755; pag. 635. 10) T. a. pl., Sept. 1759; pag. 416—418.

11) Steven, t. a. pl., 197/98 (noot : Mr. Alexander Comrie, whose name was repeatedly on the short leet during the vacancies in this (Rotterdam) and the other British Churches...." In Januari 1736 (t. a. pl.; pag. 161) stond hij b.v. met Henry Kindsay en John Campell op het drietal te Rotterdam.

12) Resolutieboek van Burgemeesteren te Naarden (Vr. no. 19, bl. 21). „Op den 20e October 1740 is door de Heeren Burgemeesteren der stad

Te Schoonhoven vond het beroep geen instemming omdat Comrie een Voetiaan was en de Ed. Gr. Achtb. in 1740 uitdrukkelijk hadden bepaald, dat de Nominatie moest bestaan uit „drie Weerdige Godvrugtige Predikanten van de Coccejaensche studie" 1).

Het beroep naar den Bommel bracht Comrie een korten tijd in hevigen strijd 2), terwijl hij aan Steenwijk drie weken 3) en aan Oude Tonge acht dagen beraad vroeg 4). Maar het slot was altoos, dat hij geen vrijmoedigheid vond om Woubrugge te verlaten. Toch moet uit het feit, dat hij deze beroepingen in beraad hield, afgeleid, dat hij niet beloofde, dat

---

Naarden de beroepinge door de E.E. kerkenraad van de Nederduytse gereformeerde Kerk op Alexander Comrie predikant te Woubrugge gedaan, geimprobeert."

1) Over dit beroep zie men de notulen van den kerkeraad van 21 Dec. 1740; 23 en 24 Junij, 4 Aug. en 4 Oct. 1741. Het conflict tusschen den Kerkeraad en den Magistraat eindigde pas in Maart 1743, toen Dr. W. Geisweit (een Coccejaan) het beroep aannam.

2) „... In het voorleeden jaar, doen ons een beroep van de Gemeinte te Bommel opgedragen wierdt, en ik in het eerste niet anders om veele reedenen dachte, als om het zelve te accepteeren; doe drongen eenige, die ik de beste van u achtede, zoo sterk aan, met zoo veel klemmende redenen, die ik zwyge, dat schoon my eenigen tydt van de Kerkenraadt van Bommel gegeeven was om my, die dat niet begeerde, te beraaden; Ik evenwel, my zelven, door uwe Liefde en Redenen, van myne voorige meeninge overgehaalt vindende, hebbe per expresse daar van in alle Liefde aan de voornoemde Gemeente kennisse gegeeven,... en dus hebbe ik my naderhandt, zoo lang de Heere wil, aan u verbonden. („Opdragt" voor het eerste stuk der „Leerredenen") Volgens de Acta van 14 Junij 1748 van den kerkeraad van Bommel vroeg echter Comrie zelf acht dagen uitstel om te „resolveren." Zoo vermeldt ook „de Boekzaal" het.

3) De notulen van 1739 tot 1757 van den kerkeraad te Steenwijk ontbreken. Daarom kan ik over dit beroep niets naders meedeelen. Drie weken beraad was echter toen nog bijzonder lang.

4) Noch uit „de Boekzaal" noch uit de acta van den kerkeraad kan opgemaakt of Comrie het beroep naar 's Gravendeel terstond afwees. In de notulen staat alleen, dat hij „voor de beroeping bedankt heeft

„he would remain at the disposal of the Woubruggian Church as long as the Lord granted him life and strength" 1).

Zoo heeft de kleine kerk van Woubrugge alleen het voorrecht gehad dezen zeldzamen prediker te bezitten. En waar het reeds in 't algemeen voor de schapen zoowel als voor den herder goed is dat zij lang bijeen blijven, omdat zij elkander wederzijds beter leeren kennen en vertrouwen, — hoeveel te meer geldt dit dan niet in die gevallen, waarin aan den leidsman zulke uitnemende gaven geschonken zijn. Met ieder jaar wordt niet slechts de band der liefde nauwer, maar ook wordt de arbeid van den Dienaar aangenamer, omdat hij telkens beter weet, wat van noode is en hij voor de leden der gemeente gemakkelijker verstaanbaar is 2).

en zegen gewenscht over een tweede beroepinge." In de notulen van den kerkeraad van O. Tonge wordt ook geene reden voor het bedanken opgegeven.

1) Ik sprak van deze belofte reeds op pag. 25. Dr. Kuyper merkte reeds op. dat het bericht omtrent deze belofte berustte „on mere tradition." (T. a. pl., pag. 25.)

2) Ik dank, wat ik mededeelde over de beroepen van Comrie aan de H. H. Archiv. Unger en Fabius en aan de H. H. Predik. van Selms, Steenbakker Morilyon Loysen, Bruining, van Dolder, Eykman, en van Walsem. Comrie zou nog meer beroepen hebben ontvangen als men niet den laster verspreid had, dat hij zoo „stijfkoppig" was. „Berigt," pag. 24. „styfkoppig ben ik nooit geweest. Lasteraars, die my niet kennen, hebben dit wel verspreidt, om my telkens van den Dienst in verscheide Gemeintens te weeren: dat ik geduldig gedragen hebbe, zonder my daar over te quellen, alzoo ik naa geen verandering haake . . . ."

§ 7. *Comrie's houding bij 't Conflict tusschen de Vrijheeren van Woubrugge en de Classis. Zijne kerkrechterlijke beschouwingen. Zijn kerkelijk optreden buiten zijn eigen kerk.*

Als Dienaar des Woords bij de kerk te Woubrugge had Comrie zitting in de classe van „Leyden en Neder Rhijnland 1)" en was hij verplicht zoo wel de vergaderingen der classe bij te wonen als de werkzaamheden uit het kerkverband voortvloeiende op zich te nemen. En dan kan zonder overdrijving gezegd, dat weinig jeugdige predikanten op dit terrein terstond met zulke moeilijkheden te worstelen gehad hebben als hij.

Reeds van het jaar 1631 af was er een verschil tusschen de classe van Leiden en den kerkeraad van Woubrugge eenerzijds en de Vrijheeren van Esselijkerwoude anderzijds over de wijze van beroeping van den predikant. Zoo is 't volkomen begrijpelijk, dat na het overlijden van Ds. Blom beide partijen begeerden deze zaak eindelijk eens tot eene beslissing

1) De bronnen zijn: 1. Acta v. d. Classis v. Leiden en Neder Rhijnland van 2 Mei (art. 2); 24 Mei (art. 2); 27 Junij (art. 3); 1 Aug. (art. 1); 5 Oct. (art. 2); 7 Nov. 1735 (art. 7); 6 Febr. (art. 5); 7 Mei (art. 3); 25 Junij (art. 46); 26 Junij (art. 2 ; 6 Aug. (art. 2); 5 Nov. 1736 (art. 7); 4 Febr. (art. 2); 5 Mei (art. 4); 1 Julij (art. 47); 5 Aug. 1737 (art. 3); 3 Febr. (art. 6); 24 Febr. (art. 2); 5 Mei 1738 (art. 6); 1 Febr. (art. 11); 28 Junij art. 5); 1 Aug. (art. 3); 7 Nov. 1740 (art. 6); 6 Febr. (art. 3); 1 Mei (art. 5); 26 Junij (art. 6); 7 Aug. (art. 6); 6 Nov. 1741 (art. 4); 5 Febr. (art. 6): 20 Maart (art. 3); 7 Mei (art. 7); 25 Junij (art. 3); 6 Aug. (art. 3); 5 Nov. 1742 (art. 3); 4 Febr. (art. 4); 5 Febr. (art. 2); 6 Mei (a t. 4); 1 Julij (art. 9); 5 Aug. (art. 3); 4 Nov. 1743 art. 3); 3 Febr. (art. 2); 1 Mei (art. 6); 29 Junij 1744 (art. 10); 2. eenige gedrukte geschriften nader te noemen; 3. Acta v. d. Synodi van Zuid-Holland te Ysselstein, Julij 1740 (art. 6); te Breda, Julij 1741 (art. 6); te Dordrecht, Julij 1742 (art. 8); te Delft, Julij 1743 (art. 8); te Leyden, Julij 1744 (art. 8); te Gouda, Julij 1745 (art. 8 ; 4. P. Scheltus, „Kerkelijk Placaatboek", 2e deel, pag. 326, 360 en 421.

te brengen. De kerkeraad oordeelde, dat hij bij eene vacature „handopening" aan de Vrijheeren moest vragen; dat hij daarna een drietal kon formeeren; en dat de Vrijheeren dan daaruit konden kiezen den persoon, die hun 't meest geschikt scheen. De Vrijheeren daarentegen hielden vol, dat zij als patronen het recht hadden, geheel buiten den kerkeraad om, iemand aan te wijzen. Omdat èn zij èn de Deputaten van de Classe. — Ds, Holtius, Ds. Hollebeek en Ds. Koning 1) — echter inzagen dat zij het niet spoedig eens zouden worden, besloten zij, met het oog op de gemeente, eerst de vacature op de wijze, door den kerkeraad begeerd, te vervullen en dan het geschil, hetzij in der minne hetzij door een proces te beëindigen 2)

En zoo was Comrie van stonde aan in een kerkrechterlijken strijd gewikkeld. Eenerzijds ijverde de Classe sterk voor de vrijheid der kerk en anderzijds waren de Vrijheeren niet bereid iets van hun vermeend recht te laten glippen 3). Uitteraard was dit voor Comrie een moeilijk geval. Hij had zeer groote verplichtingen aan deze Heeren, en tevens achtte hij hen hoog om hunne vroomheid en hunne liefde voor de kerk des Heeren. Maar daar stond tegenover, dat de Classe unaniem verklaarde, dat door de Vrijheeren het recht der gemeente werd geschonden. Hoe zeer het mij ook om een man als Comrie leed doet, toch moet ik zeggen dat de lezing

1) Art. 2 v. d. Not. der Cl. van 14 Febr. 1735. „N: Holtius... die meest het woort voerde"; „Memorie" van de Vrijheeren, pag. 12.

2) Het drietal was toen: M. Westerhout, Pred. te Bodegraven, A. Comrie en S. Barovius, Pred. te Renswoude. „Memorie" van de Vrijheeren, pag. 34, Art. 2.

3) Althans zoo stelde de classe dit laatste voor. De Vrijheeren daarentegen beweerden, dat zij wel van hun recht (althans in hoofdzaak) wilden afstand doen, maar niet gedwongen. Ik geef in 't vervolg steeds de meening van de classe in den tekst weer; in de noten die der Vrijheeren. Zelf kies ik geen partij. Het is mij alleen te doen om te laten zien, hoe Comrie in dezen handelde.

van de Acta der Classe mij dwingt te oordeelen, dat Comrie's houding in dezen strijd geen goeden indruk maakt. Hij stond voor twee keuzen. Hij had, afgezien van de beginselen, alleen kunnen vragen, wat hier het formeele recht eischte of hij had naar de principia van het gereformeerde kerkrecht kunnen handelen. Maar hij deed geen van beide, en helde nu eens meer naar de zijde van de Classe, dan weer meer naar die der Vrijheeren over; vandaar dat zijn gedrag iets weifelends, iets onmannelijks heeft.

De quaestie op zich zelve is uiteraard voor onzen tijd van te weinig gewicht om haar in den breede te beschrijven. Daarom stip ik alleen de hoofdpunten aan. Van Mei 1735 tot Mei 1736 werden verscheidene conferenties gehouden tusschen de Deputaten der classe, den kerkeraad en de Vrijheeren, die niet zonder resultaat schenen te zullen zijn 1). Hierbij schaarde zich Comrie bescheidenlijk aan de zijde van de classe. Maar plotseling zwenkte hij om en deelde op de Classicale vergadering van den 25sten Junij mede, dat de kerkeraad zonder medeweten van de deputaten reeds een provisioneel accoord 2) met de Vrijheeren had getroffen, hetwelk evenwel om definitief te zijn de goedkeuring der classe behoefde. Natuurlijk kon deze eigenmachtige handeling de classe niet behagen en zoo werden Comrie en de ouderlingen bestraft.

Daar echter overigens de classe hare eischen verkreeg, besloot zij het accoord te bekrachtigen, mits de Vrijheeren vooraf aan hare goedkeuring onderwierpen het formulier, volgens hetwelk zij de approbatie op een uitgebracht beroep zouden verleenen. Hiertegen scheen bij hen geen bezwaar te zijn en daarom schreef de Scriba met voldoening in de notulen van 5 Augustus 1737 dat deze zaak was afgedaan. Wel

---

1) De Vrijheeren daarentegen kregen den indruk, dat men zoo niets vorderde.

2) Dit accoord wordt nog in handschrift bewaard in 't Archief van de voormalige classe van Leiden en Neder Rhijnland.

opperde Comrie (die inmiddels weer de zijde van de classe had gekozen) op last van de Vrijheeren op 3 Februari 1738 nog een klein bezwaar, maar na eenig overleg, ook met den heer Pensionaris Marcus, kon op 5 Mei herhaald, dat de langdurige moeilijkheden thans uit den weg waren geruimd.

Maar zie, daar vraagt Comrie (nogmaals van partij veranderend 1) geheel onverwacht op de vergadering van den eersten Febr. 1740, dat de classe haren eisch van een formulier van approbatie zou opgeven. Dit was te vreemder, omdat een der Vrijheeren reeds een met potlood geschreven formulier door den heer Marcus aan de classe had doen toekomen, hetwelk was opgenomen in het „Register van de Brieven van de Beroepingen der predikanten" 2). Blijkbaar had de heer de Sterke — want hij was de schrijver — berouw van zijnen stap 3). Maar de classe stoorde zich hieraan niet en zoo gaf zij op

1) „.... den voorn: Praedt. en Ouderlingen zyn eyndelyk (doch veel te laet) de oogen opengegaen" — zeggen de Vrijheeren; „Memorie", pag. 17.

2) Dit register van de brieven bestaat nog; het is een tamelijk dikke foliant. Behalve dit formulier komen er onder „Woubrugge" nog eenige „brieven van beroepinge" in voor.

3) De Vrijheeren stellen de zaak aldus voor. Zij troffen in Junij 1736 het genoemde accoord met den Kerkeraad volstrekt niet, omdat zij inzagen, dat zij dwaalden, maar omdat zij wel vrijwillig van hun recht wilden afstand doen. Met de Conditie, waarop de classe het accoord approbeerde waren zij echter volstrekt niet ingenomen, omdat hier uit bleek, dat de classe vermoedde, dat zij gelijk had gehad. Om evenwel toch nog tot een gunstig resultaat te komen, hadden zij toen den heer Marcus meegedeeld, dat, wanneer de classe eerst, zonder eenige conditie, het accoord goedkeurde, hij alsdan aan de classe mocht vertoonen het formulier van approbatie. Maar de heer Marcus kweet zich niet goed van zijne taak, door het formulier te overhandigen vóór dat de approbatie was verleend. Vandaar lieten de Vrijheeren hun verzoek door Ds. Comrie op 3 Febr. 1738 herhalen en wel verre van met het kort daarop uitgesproken oordeel der classe, dat het geschil beslecht was in te stemmen, meenden zij dat alle onderhandeling voor goed was afgebroken en beschouwden het accoord als vernietigd.

de vraag van den predikant een weigerend antwoord. Deze appelleerde toen op de synode. Van den 5den tot den 16den Julij van dat jaar hield die „binnen IJselstein" hare zittingen. Deze nam de volgende resolutie: „De Christ: Synod: gehoort hebbende, door het rapport van de Gecomm: tot deeze zake het declaratoir, dat Ds. Comrie, Praedicant te Woubrugge, in de tussentydt van deeze Chr. Synod: nader gesproken hebbende met de Heeren van Esselickerwoude van wegens de zelven heeft gedaen: dat de zelve Heeren nogh wilden houden de gemaekte conventie tussen de zelve Heeren ter eenre, en den Praedicant en verdre k. k. raadts Leeden ter andere zyde aangegaan op den 23 Juny 1736, en dat de zelve Heeren hadden aangenomen, om tot bekraghtigingh van die conventie zigh by de eerste vergaderingh van de Heeren Staten van Holl: en West Friesl: te zullen addresseeren aen haer Ed: Gr: Mog: om te verzoeken approbatie op de zelve conventie, en dat de zelve Heeren daarenboven ook wel wilden overgeeven, dat de wyze van approbatie van een beroepene Praedicant in cas van vacature van de zelve Kerk gereguleert zoude worden by Haer Ed: Gr: Mog: heeft geoordeelt, dat de E. classis van Leyden en Neder-Rhynl: zigh daer meede zouw kunnen gerust stellen, en de voorschr. conventie naa voorgaende afspraak met den Hr Pensionaris Marcus, als de eerste in de Commissie van haar Ed: Gr: Mog: in voorschr. zaak, classicaliter zouw behooren te approbeeren" 1).

Na het advies ingewonnen te hebben van den Pensionaris Marcus, besloot de classe den 7den Nov. 1740, overeenkomstig de synodale resolutie te handelen, terwijl zij Ds. Comrie opdroeg dit aan de Vrijheeren mee te deelen. Het laat zich begrijpen, dat op de eerstvolgende gewone vergadering terstond de vraag rees: Wat hebben de heeren van Esselijkerwoude geantwoord?, maar de eenige, die inlichtingen geven

1) Zie art. 6.

kon — de predikant van Woubrugge — was afwezig. Daarom sommeerde de Classe Comrie om op de volgende bijeenkomst tegenwoordig te zijn. Maar hij verscheen niet en zoo restte de classe niets anders, dan hem nogmaals te sommeeren. Thans met beteren afloop, want op den 26[sten] Julij 1741 was hij tegenwoordig en deelde hij mede, dat de geheele zaak reeds in orde was. Maar zie, op de vergadering van 7 Augustus komt de zaak reeds weer ter tafel. Er wordt meegedeeld, dat door de Vrijheeren en den kerkeraad aan hunne Ed: Groot Mog: eene „acte van Donatie en Acceptatie" was gezonden en dat daarbij was gevoegd eene Memorie van toelichting. 1) In deze Memorie betoogden de Vrijheeren na een breed historisch overzicht allereerst, dat zij als patronen het recht hadden, buiten den kerkeraad om, eenen predikant aan te wijzen; ten tweede gaven zij een kort verhaal van het gebeurde sinds Mei 1735; ten derde verzekerden zij, dat Comrie's mededeeling op de synode van IJsselstein onjuist was geweest; ten vierde verhaalden zij, dat de kerkeraad reeds in Febr. 1740 hun recht erkend, maar tevens beleefd gevraagd had toch het accoord van 1736 te handhaven, terwijl zij besloten met de verklaring, dat zij dit verzoek niet konden inwilligen — vooral omdat zij anders den schijn niet zouden ontgaan van toch te hebben gedwaald, — maar dat zij, uit liefde voor de kerk van Woubrugge, thans aan den kerkeraad een nieuw stuk, in wezen gelijk aan dat van 1736, hadden aangeboden, dat door hem dankbaar was aanvaard en dat dit de „Acte van Donatie" was. De verontwaardiging der classe over deze daad was groot en terstond benoemde zij eene commissie van 6 leden (o. a. Holtius) om deze Memorie te weerleggen. Op den 6[den] Nov. dienden deze Heeren eene Contra-Memorie in, waarin zij in ietwat hartstochtelijke taal het goed recht der

1) De Acte en de Memorie zijn bewaard gebleven, de eerste in manuscript, de tweede in druk.

classe bepleitten, de bewijzen der Vrijheeren trachtten te ontzenuwen, het verzoek van den kerkeraad (van Febr. 1740) „een veragtelijk en walchelijk instrument" noemden, en het gedrag van Ds. Comrie scherp laakten. De classe gaf met algemeene stemmen op éene na (die van Prof. Wesselius) hare adhaesie aan dit stuk, besloot het te laten drukken en aan Hunne Edel Groot Mogenden toe te zenden 1).

Comrie zelf was wegens ongesteldheid afwezig en zoo kon hij zich eerst op de volgende vergadering verdedigen. Hij voerde toen tot zijne verontschuldiging aan, dat het declaratoir op de synode door hem afgelegd juist niet namens de Vrijheeren was, maar dat hij „moraliter gepersuadeert was, dat de Heren niets anders beoogden als de bevestiging van de conventie van 23 Juny 1736, en dat hy dus, wegens die morale persuasie, had gemeend dat declaratoir als uit haar naam te kunnen doen", en dat hij wel degelijk de boodschap van de classe van November 1740 had overgebracht. Voorts verklaarde hij zich bereid, zich te zullen beijveren om de Vrijheeren te bewegen de zaak naar het genoegen van de classe te doen afloopen. Dit kalmeerde de vergaderden, die zich nu nog maar alleen met krasse woorden tot de aanwezige ouderlingen van Woubrugge richtten, wijl deze, boos geworden zijnde, gezegd hadden, dat zij met de classe over dit geschil niet meer van doen wilden hebben. Pas op den 7den Mei deed Comrie verslag van zijn bezoek bij de Vrijheeren. Zij hadden kortweg geantwoord, dat zij „van soodanig een versoek niet meer wilden hooren". En dat dit zeggen hun ernst was, bleek aan de classe overtuigend door de „Ampliatie van hunne Memorie", die zij aan de Ed. Groot Mog. hadden toegezonden en waarin zij de Memorie der classe refuteerden 2). De

1) Behalve in de notulen dezer vergadering is deze Memorie ook in druk in het archief der classe te vinden.

2) Ook dit stuk verscheen in druk en vond mede een plaats in het archief der classe.

vergadering benoemde dezelfde broeders als vroeger om ook dit stuk te bestrijden. Deze kweten zich bereidvaardig van hunne taak en hun verdedigings-schrift verwierf 6 Augustus, even groote sympathie als hunne Contra-Memorie 1).

Wegens herhaalde afwezigheid van Comrie rustte toen de zaak tot 5 Februari 1743. Op dien dag vroeg hij de classe toch een resolutie te nemen, waardoor aan de verwijdering tusschen den kerkeraad en de classe een einde kwam; maar op de vraag of hij dit alzoo bedoelde, dat de kerkeraad zich nu voortaan weer aan het advies van de classe zou houden, gaf hij een ontwijkend en op den zesden Mei een beslist ontkennend antwoord. Hij sprak toen rondweg uit, dat de kerkeraad begeerde, dat de classe „de acte van Donatie" zou approbeeren. Natuurlijk weigerde deze. Eenige maanden later ontving de classe het bericht dat de Ed. Groot Mog. de stukken van beide partijen „in deliberatie genomen hadden". Daarom besloot zij den uitslag der beraadslagingen af te wachten, intusschen pogende „den Kerkeraad van Woubrugge tot vredelievende gedachten te brengen" 2). De Staten maakten niet veel haast en daar in Mei of Junij 1744 de heer de Sterke overleed en zijne kinderen nog minderjarig waren, moest de strijd voorloopig gestaakt. En zoo kreeg Comrie, die, wellicht ten einde raad, op den vierden November des vorigen jaars aan de classe had meegedeeld, „dat hy zich deze gantsche zaak onttrokken had" eindelijk rust, wel niet voor altoos, maar toch voor langen tijd.

Want de zoon van den heer de Sterke — Theodorus geheeten — zette de procedure niet terstond voort, nadat hij meerderjarig was geworden, maar hij wachtte tot Comrie ontslag vroeg uit het ambt. Toen ontbrandde de strijd op-

1) Het is in zijn geheel opgenomen in de Acta. Weer wordt het gedrag van Comrie zeer gegispt.

2) Ik schrijf deze gematigdheid toe aan den invloed der Synoden van Zuid-Holland, die zich heel wat kalmer uitspraken dan de classe.

nieuw. Het zij mij geoorloofd hier al aanstonds het beloop en den uitslag er van, met de woorden der „Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-Oefeningen" 1), weer te geven. „Men (n. l. de kerkeraad en de classe) betwistte zijn Ed. (n. l. den Vrijheer) het bekende „Regt van Collatie en presentatie" niet, maar men beweerde, dat hij geene bevoegdheid had, „om het Recht van Patroonschap te exerceeren verder of anders, dan dat, by de kerkeraed, na voorgaende handopeninge, 2 of 3 Predikanten of Proponenten genomineert, en aen hem voorgestelt zynde, hy uit die alzoo genomineerde en voorgestelde Predikanten of Proponenten een Persoon kome te verkiezen, en aen gemelde Kerkeraed by schriftelyke acte te presenteeren". Uit dien hoofde had de kerkeraad van *Esselickerwoude*, toen zyn Ed. op den 24 November des jaars 1771, overeenkomstig met zyn wettig Regt van Patroonschap, zyne Acte van Collatie op Ds. B. Ouboter aan gemelden Kerkenraad deed presenteeren, die Acte, (oningezien, ja zelfs onaangeroerd,) door de Kerkendienaar terug gezonden. — Dan de zaak ten Processe gebragt zynde heeft het Hof van Holland den 27 Nov. 1772. den Kerkenraad gecondemneerd tot het aanneemen van opgenoemde Acte; en denzelven gelast, „nopens den inhoude van dien te doen volgens zodanig gebruik, als in de Classis van *Leyden* en *Neder-Rhynland*, tot den 19 July 1624, is gevolgt, met onderhoud van het *Recht van Patroonschap*, als aan den *Impetrant* wettiglyk is competerende, ten einde met den eersten volgens het zelve gebruik tot de Bevestiging van *Bartholomeus Ouboter*, Predikant te *Giesen-Ouderkerk*, onder het Classis van *Dordrecht*, by de voorgemelde Acte van *Collatie* genoemt, sal konnen worden voort geprocedeert. Zynde voorts de *Gedaagdens* in de kosten van deesen Processe gecondemneert, ter Tauxatie en Moderatie van den voorsz. Hove". — En nadien de Kerkenraad te raade geworden is,

1) Tweede Deels, Eerste stuk; 1773; pag. 395 en 396.

om in deeze Sententie te berusten, zo is dit verschil hier mede eindelyk getermineerd, en voor altoos afgedaan geworden" 1).

Ik kan met dit résumé volstaan, omdat Comrie zich geheel buiten dit geding hield 2). Alleen verdient het nog vermelding, dat aan den grijzen Nicolaus Holtius weer de leiding van deze hoogste ingewikkeld quaestie werd toevertrouwd 3).

Het lijdt m. i. geen twijfel of ieder zal mij toestemmen, dat ik niet te veel zeide, toen ik boven schreef, dat de houding van Comrie in dezen strijd geen goeden indruk maakt. Want wel is 't begrijpelijk, dat hij zijne weldoeners liefst zoo veel mogelijk ontzag, maar toch kan hieruit zijn gedrag niet

1) Nog niet voor altoos. Want wel zwichtte de classe, maar zij poogde aan het formulier, waarmede zij het beroep van Ds. Ouboter approbeerde, een vorm te geven, die het recht van den Vrijheer toch nog eenigermate verdonkerde. Hier kwam deze terstond tegen op, terwijl hij de hulp inriep van den rechter. Toen zag de classe ook van deze poging af.

Voorts ontstond er nog eene kleine moeielijkheid tusschen de classe en den Kerkeraad over het betalen der proceskosten.

2) Alleen drong hij er terstond bij Holtius op aan, na de gevallen beslissing niet in hooger beroep te gaan

3) De bronnen voor deze periode zijn behalve de „Letter-Oefeningen") 1. Acta van de classis van Leiden en Neder-Rhynland van: 4 Nov. (art. 1) 1771; 3 Febr. (art. 2); 4 Mei (art. 2); 3 Aug. (art. 5); 2 Nov. (art. 2) 1772; 1 Febr.; 3 Mei (art. 1 en 2); 28 Junij (art. 3); 3 Aug. (art. 1 en 2); 1 Nov. (art. 1) 1773; 7 Febr. (art. 9 en 10); 2 Mei (art. 7) 1774; 2. eenige geschreven stukken (waaronder de uitspraak van het hof) berustende in het archief van de classe. 3. De Heer de Sterke gaf na afloop van den strijd eene brochure uit, getiteld „Het Proces voor den Hove van Holland, ondernomen door den Heere van *Esselickerwoude* en Heer *Jacobswoude*, op ende jegens den Kerkeraad van *Esselickerwoude* en de Classis van *Leyden en Neder-Rhynland*, met de opgevolgde Sententie van voorgemelden Hove, in dato 27 Nov. 1772. En eenige bygevoegde Aanteekeningen. (Te Leyden bij S. en J. Luchtmans 1773. Behalven het Voorberigt 49 bladz. in groot quarto)." Dit boekje is niet in het Classicaal archief; ik ontleende den titel aan de „Letter-Oefeningen." Volgens de Boekzaal (May 1774. pag. 583) liet de Vrijheer hier nog op volgen een „Vervolg of Aanhangsel."

geheel verklaard. Dit ware nog wel zoo, wanneer hij van den beginne aan hunne zijde had gekozen. Daarom denk ik behalve aan zijnen afkeer van twist nog aan twee andere redenen. Ten eerste aan de treurige herinnering, die hij moet gehad hebben van den strijd over het patronaat in zijn vaderland — waar die instelling in volle fleur was — in zijn jeugd gestreden 1), en aan het voorbeeld van Schotland, waar men zoo weinig gewicht aan de classis hechtte. Ten andere aan zijne kerkrechterlijke beschouwingen. Bij deze laatste moet ik even stilstaan, daar zij evenzeer om billijk te zijn, in aanmerking moeten genomen worden.

Volgens Comrie wordt „geen form van regeringe en bestier der Kerke duidelyk in Godts Woordt geleert" 2). Vandaar dat hij „in 't geen Kerkelyke gewoontens en de wyze van het Kerkbestier aangaat" zeer tolerant was 3). Als men slechts in „de Leere der Rechtvaerdigmakinge" overeenstemde, moest men elkander in „andere pointen" en in „kerkgebruiken" dragen 4). Ieder kenner van het kerkrecht gevoelt terstond,

1) Zie hierover Köstlin, t. a. pl., pag. 262—274.

2) „Berigt," pag. 8.

3) „Voor welke (n. l. tolerantie) ik zoo veel als iemandt ben in 't stuk van Broederverschillen, en in 't geen Kerkelyke gewoontens en de wyze van het Kerkbestier aangaat; maar daar ik mede zoo zeer als iemandt tegen ben, als het op de afwykinge van de Leere van Gods Woordt, en van onze Kerke, aangaande de eeuwige Praedestinatie Gods, en den aankleeve derzelve, aankomt": „Berigt", pag. 14.

4) „Want ik betuyge uit grond van myn hert, dat ik alle, die in de „Leere der Rechtvaerdigmakinge recht staan, voor myne Geloofsgenoten „en waarde Broeders en Susters in den Heere houde: en in opzicht van „andere pointen en kerkgebruiken de Tolerantste Man ter waereld ben, „weetende, dat wy elkanderen daar in dragen en dulden moeten, tot dat Godt het onse Broederen openbaare: en ook, dat geen form van „regeringe en bestier der Kerke duidelyk in Godts Woordt geleert word"; „Berigt", pag. 8. Hiermee stemt overeen een uitspraak op pag. 35en 36 van zijn „Catechismus." „Die deze (n.l. de drie stukken v. d. Catech.) waarachtig kent, en bevindelyk gelooft, en de kracht van dezelve aan zyn harte gevoelt, die is een waar Christen; onzen Broeder en Zuster, in onzen

hoezeer Comrie met deze zienswijze afweek van het aloude gevoelen der gereformeerden. Zoo ver was het verval in de kerken reeds toegenomen, dat zelfs deze kloeke kampioen voor de zuivere leer, schier alle gevoel voor de noodzakelijkheid eener goede kerkregeering miste. Zoo kan het ons ook niet verwonderen, dat hij in de periode van 1750 tot 1760 tegen het saamkomen eener nationale synode was 1). Maar deze theorie verklaart ook, hoe Comrie een geschil over 't recht van beroeping van geen beteekenis moest achten en hoe 't hem onverschillig was, wie hierin de overwinning behaalde.

Van iemand, die zulk eene kerkrechterlijke overtuiging koesterde; die daarbij negen jaren achtereen met de classe, waaronder hij ressorteerde, moeilijkheden had, en die bovendien — zooals wij in de volgende paragraaf zullen zien — ook door de Visitatores Librorum nog al eens op de vingers werd getikt, van zoo iemand laat zich niet verwachten, dat hij op de classicale vergaderingen veel invloed zocht te oefenen. En die verwachting wordt door de Acta niet beschaamd. — Wegens ongenoegzame kennis van de Nederlandsche taal vroeg hij, toen het zijn beurt was het scribaat waar te nemen 2),

---

lieven Heilandt en Zaligmaker, schoon men in eenige andere pointen van elkanderen mocht verschillen, gelijk als in de verklaaringe van een Text, of het stellen van deze of gene wyze van Kerk-bestuur boven een andere, of dat men uit zwakheid deze of gene dingen niet durft doen."

1) „Dat de zulke, die thans zoo veel praaten van de noodzakelykheidt eener *nieuwe Nationale Synode*, daarop [n. l. om *scheuringe* in Gods Kerke te veroorzaken] uit zyn, konde wel weezen. Maar die het met de Kerke wel meenen, verlangen na zulken kerkvergaderinge niet, en zoeken de oude bepaalingen der Leere, in die van *Dordrecht* naa den Woorde Gods gemaakt, maar vast te houden. „Berigt", pag. 25.

2) Omtrent de bepalingen toen in zwang bij de classis Leiden lichten ons in: 1° Bachiene „Kerkelijke Geographie", 2e stuk, pag. 67—81; 2° het classicale Handboekje. Dit Handboekje was tot dusver onbekend. Ik vond het in het Archief van de classis. Uit de notulen blijkt dat

hem daarvan te ontheffen. Dit werd hem toegestaan, maar alleen op voorwaarde, dat hij nu ook nooit praeses of assessor kon zijn 1). Die eisch was zeker niet te hard, want men moet hier wel meer aan onwil dan aan onmacht denken. Immers vertoefde Comrie toen reeds een twintigtal jaren in Nederland en was hij reeds elf jaren predikant. Daarbij waren verscheidene classis broeders ook alles behalve goede stylisten.

Belangrijke zaken werden nooit aan zijne leiding toevertrouwd en evenmin bracht hij gewichtige punten ter sprake 2).

Alles wat hij dan ook voor de classe verrichtte was van

---

het is gedrukt in het einde van 1754. Vroeger moet er ook reeds een hebben bestaan; want de reden van deze uitgave was dat alle exemplaren van het vroegere waren rondgedeeld. Blijkbaar kwam het niet in den handel. De drukker en het jaartal worden niet vermeld. Toch lijdt het geen twijfel of het boekje, voorkomende in het archief met den titel „Wetten van de classis van Leiden en Neder-Rhynland, soo uit de Vorige Wetten, als uit de Tegenwoordige Gebruiken opgesteld, vernieuwt, vermeerderd en vastgesteld, volgens Classicale resolutie" is het. Dit blijkt uit een tweetal fouten, waarvan de Acta melding maken en die ook in dit boekje worden gevonden. Omtrent dit boekje zie men de Acta van 7 Mei (art. 11) en 6 Aug. (art. 9) 1753; 5 Aug. (art. 11) 1754; 4 Aug. (art. 8) 1755; 27 Junij (art. 6) 1763.

1) „De Vergaderinge met den Gebede ingezegent, en de namen opgelesen zynde, heeft Ds. Comrie welke was aangetekent om in dese Classis te fungeren als Scriba, by monde versogt om van desen last te worden geexuiseert, voor reden gevende dat Hy de Nederduytsche taale niet genoeg machtig was waar over omvrage zynde gedaan, soo heeft de Vergadering in dat versoek wel bewilligt, doch onder conditie dat Ds. Comrie dan mede voor nu en altoos van alle de deelen der directie gelyk het Presidium en Assessorschap soude disisteren: welke conditie door Ds. Comrie aangenomen zynde, soo is syn Eerw. Opvolger in den Ring in het Scriba's ampt gesuccedeert, en dit op goedvinden der Vergadering ter gedachtenis aangetekent." (Acta der Classis van 2 Mei 1746, art. 1).

2) Behalve zijn voorstel in den strijd over het patronaat deed hij nog slechts één vraag aan de classe en wel aangaande die leden der kerk van Oudshoorn die hij gewoon was te bezoeken. Zie hierover pag. 101.

zeer gewonen aard. Eenmaal heeft hij een praeparatoir 1), driemaal een peremptoir 2) examen afgenomen; van Junij 1761 tot Junij 1762 heeft hij als Visitator Librorum et Ecclesiarum de kerken gediend 3), en viermaal werd hij (naar toerbeurt) afgevaardigd naar eene synode van Zuid-Holland 4).

Ook op deze synoden heeft hij geene rol van beteekenis vervuld. In het moderamen werd hij nimmer gekozen; tot Deputatus Synodi of tot „correspondent" naar eene andere synode werd hij nooit benoemd 5); tot het houden eener Leerrede bij de opening of bij de sluiting werd hij niet aangezocht.

Uit dit alles blijkt genoegzaam dat hij in dit opzicht een gansch ander man was dan Holtius. Zoo weinig beduidend als Comrie's invloed was, zoo groot was die van Holtius. Geen zaak van gewicht kwam op de classicale vergaderingen aan de orde, of bijna altoos werd op Holtius het oog gericht. En dit was niet alleen in den aanvang zoo, maar het bleef voortduren tot het

1) Op den 8sten Mei 1736.

2) 2 Maart 1736: 18 October 1740 en 20 April 1751. In 1740 zegt de Scriba, dat hij een „geleerd examen" afnam, in 1751 dat hij examineerde „op eene zeer verstandige en geleerde wijze."

3) Classis van 29 Junij 1761 (art. 3) „tot visitatores voor dit jaar zyn aengestelt D. D. Clemens Streso, Adrianus Oudemans en Alexander Comrie: predikanten te Leyden. Noordwyk binnen en Woubrugge."

In 1753 verontschuldigde hij zich (art. 4 van de acta van 25 Junij) . . . „en in derzelver plaetsen voor het volgende jaer aengestelt Daniel Serrurier. Nicol. Holtius loco Comrie, om dat zyn E. zyne uytlegging over den Heydelbergse Catechism: ter visitatie en approbatie had overgegegeven en Georgius van Donner Loco Vergenst, die verzogt had van deze commissie ontslagen te zyn, 't geen, zyn E. is geaccordeert.

4) Hij woonde als deputaat bij de prov. synode te Rotterdam (Julij 1746), te Dordrecht (Julij 1753), te Schiedam (Julij 1757) en te Gouda. (Julij 1767).

5) Wel tweemaal tot secundus: de eerste maal (in 1753) van Ds. Ryser, die als Correspondent naar Gelderland en de tweede maal (in 1757) van Ds. van Gilst, die als correspondent naar Friesland werd benoemd.

einde toe, dus ook toen Comrie reeds een der oudste leden van de classe was geworden. Slechts in de bange dagen van 1755 tot 1758 kwam hij uit zijn schuilhoek naar voren. Wel ging hij ook toen niet voorop, maar zich eenmaal bij Holtius aangesloten hebbende, wist hij toch ook van geen wijken 1). Maar dit optreden stond dan ook op zichzelf. Nauw was van den Honert overleden en daarmede deze quaestie van de baan, of van Comrie merkte men bijna niets meer.

En wat nog donkerder schaduw op hem werpt — niet alleen deed hij voor de gezamenlijke kerken zeer weinig, maar bovendien kwam hij ook aldoor zeer ongeregeld ter vergadering, zoodat hij telkens werd beboet 2).

Natuurlijk is zulk eene verwaarloozing van zijne roeping in Comrie af te keuren. Het eenige wat ik — behoudens het onaangename van de eerste kennismaking — tot zijne verontschuldiging kan aanvoeren is dit, dat van een heilige geestdrift en het jagen naar een schoon ideaal op deze bijeenkomsten niet veel uitkwam. Een warm hart had men voor de noodlijdende kerken in het buitenland, maar voor de worsteling der geesten onder 't eigen volk en voor de inzinking der kerken sloot men de oogen. Nooit kwam dit helderder uit, dan bij het zooven genoemde geschil naar aanleiding van de geschriften van Comrie en Holtius. Tot iederen prijs wilde de classe verzoenen en zoo loofde men de beide partijen om beurten, maar aan een beslist ingaan op de zaak was geen denken. Toch pleit dit Comrie niet vrij. Integendeel; naarmate de toon lager daalde, moest hij zich beijverd hebben, ijveriger te waarschuwen en vuriger te strijden.

1) Ik bespreek dit punt uitvoerig in het derde hoofdstuk.

2) De Classe hield 6 maal per jaar eene gewone vergadering. Wanneer men niet verscheen werd men met 6 stuivers (§ 10 van het Handboekje) beboet. De boeten werden aangeteekend in de Acta. Uit die aanteekening blijkt dat Comrie van de ruim 220 gewone vergaderingen er niet minder dan over de 100 verzuimde.

§ 8. *Comrie als schrijver.*

Welk een goede herder Comrie ook voor de hem toebetrouwde kudde geweest moge zijn, toch heeft hij zich niet daardoor die groote populariteit verworven, waarop hij bogen kan. Goede predikanten hebben de gereformeerde kerken gelukkig wel zoovelen gehad, dat iets meer dan ik tot dusver van Comrie verhaalde, noodig was om te verklaren hoe zijn naam tot in verre geslachten voortgeleefd is. En dat meerdere heeft Comrie ontvangen. Voor schrijver schonk God hem meer dan één talent en juist door zijne geschriften is hij geworden en gebleven een lieveling van het gereformeerde volk.

Thans is het oogenblik gekomen om die werken te noemen. Eerst geef ik ze in chronologische volgorde tevens de verschillende uitgaven vermeldende, daarna deel ik ze in en bespreek ze kortelijk 1).

(1) Dissertatio Philosophica Inauguralis *de Moralitatis Fundamento et Natura Virtutis* quam duce et auspice Deo ter opt. max. ex auctoritate Magnifici Rectoris D. Hermanni Oosterdijk Schacht A. L. M. Phil. et Med. Doctoris hujusque theor. et practicae Professoris: nec non Amplissimi Senatus Academici Consensu et Subtilissimae Facultatis Philosophicae Decreto, pro liberalium artium magisterio et in philosophia Gradu Doctoratus Summisque Honoribus et Privilegiis ac Praerogativis, rite ac legitime consequendis Publico Eruditorum Examini submittit Alexander Comrie, scotus. Ad diem 8 Octobris 1734 hora locoque solitis. Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Kallewier MDCCXXXIV. (IX en 17 pag., 4°.)

---

(2) *Het A. B. C. des Geloofs* of Verhandeling van de

---

1 Dr. A. Kuyper gaf tot nu toe de meest volledige opgave van Comrie's werken. „The Catholic Presbyterian", afl. v. Maart, pag. 193. De schrijver noemt van de hier volgende geschriften alle, waar niet bij staat aangeteekend „dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld".

benaamingen des Saligmaakenden Geloofs volgens de letteren van het alphabet door Alexander Comrie, Scoto Brittannus, A. L. M. Philosophiae Doctor, en Predikant te Woubrugge. Te Leiden by Johannes Hasebroek 1739. (XI en 326 pag., 8°, f 1.40.) 1)

Tweede druk, 1739, 8°.
Derde druk, 1743, 4°., f 0.80.
Vierde druk, 1745, 4°.
Vijfde druk, 1746, 4°.
Zesde druk, 1751, 4°., f 0.80.
Zevende druk, 1754, 4°.
Achtste druk, 1761, 4°., f 0.80.
Negende druk, 1777, 4°., met eene voorrede van Ds. J. W. de Heyde.
Tiende druk, 1833, 8°., te Minnertsga bij J. Bloemsma.
Elfde druk, 1840, 8°.
Twaalfde druk, 2).
Dertiende druk. 1850, 8°.
Veertiende druk, 1856, 8°., f 1.25.
Vijftiende druk, 1860, 8°., te Sneek bij F. Holtkamp.
Zestiende druk, 1863, 4°., te Nieuwpoort bij A. Oskam 3).
Zeventiende druk, 1871, kl. 8°., f 0,80, te Utrecht bij A. Fisscher.
Achttiende druk, 1875, kl. 8°., f 0.80.

---

1) Ik ontleende de prijzen aan „de Boekzaal" en aan de bekende „Naamregisters van Nederduytsche Boeken", door Joh. van Abkoude, R. Arrenberg, J. de Jong, Brinkman, R. van der Meulen en C. L. Brinkman. Wanneer een herdruk bij een anderen uitgever verscheen, vermeld ik diens naam. Ik geef het aan, wanneer ik eene uitgave niet heb gezien. Na 1800 zijn op de titelbladen de drukken niet meer of onjuist genoteerd. Comrie heeft nimmer in den tekst veranderingen aangebracht.

2) Door mij niet gezien.

3) In 1864 werd de heer Malga te Nijkerk eigenaar van deze uitgave. Hij veranderde het titelblad, maar de druk is dezelfde.

Negentiende druk, 1884, kl. 8o., f 0.80, te Leiden bij D. Donner. Twintigste druk, 1888, kl. 8o., f 0.80 1).

---

(3) De *Verborgentheit* van de *Euangelische Heiligmaking*, verklaart in eenige Praktikale Bestieringen *door* den getrouwen Leeraar *Walter Marshal*, in 't Engels beschreeven en Seventien maal gedrukt, en nu *in het Nederduyts uitgegeeven door Alexander Comrie*, Scoto-Brittannus, A. L. M. Philosophiae Doctor, en Predikant te Woubrugge. Te Leiden by Johannes Hasebroek, 1739 (XX en 374 pag., 8o., f 1.60).

Uittreksel uit de *Verborgenheid* van de *Evangelische Heiligmaking*. Door den Getrouwen Leeraar Walter Marshal. Naar den zeventienden druk uit het Engelsch vertaald, door A. Comrie, In leven: Predikant te Woubrugge. Nieuwe, en behalve de spelling, onveranderde uitgave. Te Groningen bij O. L. Schildkamp. 8o. 1846. (Met een voorwoord van J. H. M[aatjes]. No. XIX eener Serie Uittreksels door Maatjes uitgegeven.) Prijs: f 0.20; bij inteekening f 0.15.

---

(4) Eene *Beschouwing van het Verbondt der Genade*, uit de Heilige Gedenkschriften: Waar in de onderhandelende Persoonen, die dat Verbondt hebben aangegaan, hoe en wanneer het gemaakt zy, deszelfs Deelen, zoo wel Voorwaardelyk als Beloovende, en de Bestiering van het zelve, ieder afzonderlyk overwoogen worden. Midsgaders eene Beproeving voor byzondere Persoonen wegens hun zalig Inzyn in het zelve, en den Weg om de zondaaren daar in tot hun Eeuwige Zaligheit intelyven. *Door* wylen den Eerwaarden en Geleerden Heer *Thomas Boston*, Bedienaar des Euangeliums te Etrick in Schotlandt. *Uit het Engelsch uitgegeeven door*

1) De heer Donner plaatste geen jaartal op deze uitgaven, daarom zijn zij niet te onderscheiden.

Alexander Comrie, A. L. M. Philosophiae Doctor, en Predikant tot Woubrugge. Waar by de Uitgeever gevoegt heeft eene Verhandeling van het Verbond der Werken. Hier by komt een Voorreden (behelzende een verhaal van den Schrijver, en een Aanprysinge van dit werk) van Hugh Kennedy, Predikant in de Schotsche Gemeente te Rotterdam. Te Leiden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1741 (LXIVen 483 pag., 8o., f 2.10).

Tweede druk, 1868, kl. 8o., f 1.60, te Nijkerk bij J. J. Malga.

---

(5) *De Gelykenis der Tien Maagden* verklaart en toegepast: Zynde den Inhoudt van verscheide Predikaatsien over Matth. XXV: 1—13. Waar in het Onderscheidt tusschen de Oprechte Christen en de Doorsleepenste Geveinsde, de Natuur en de Merktekens der Zaligmakende en Gemeene Genade, de Gevaaren en Onheilen die in de bloeyenste Kerken of onder de Christenen ontstaan, en andere Geestelyke Waarheden van het grootste Gewigt, duidelyk ontdekt, en tot de Oeffening aangedrongen zyn. *Door Thomas Shepard*, In zyn Leeven Eerwaardig en Getrouw Herder van Christus Kerk te Cambridge in Nieuw-Engelandt. In 't Licht gegeeven uit des Schryvers eige Aantekeningen, op het verzoek van veele en ten gemeene beste van het Volk des Heeren. Door Jonathan Mitchell, Predikant te Cambridge, en Thomas Shepard, zoon van den Eerw: Schrijver; beide in Nieuw-Engelandt. Voorzien met een aanpryzende Voorreden van W. Greenhill, E. Calamy, J. Jackson, S. Ash, W. Taylor. Luc. XXI: 36. Waakt tot allertydt, biddende dat gy moogt waardig geacht worden te ontvlieden deeze dingen die geschieden zullen, ende te staan voor den Zoone des Menschen. Herdrukt en zorgvuldig verbeetert, in 't jaar 1695. *Uit het Engelsch uitgegeeven door Alexander Comrie*, A. L. M. Philosophiae Doctor, en Predikant tot Woubrugge. Te Leiden by Johannes Hasebroek te

en te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1843. (Eerste deel, XIV en 767 pag., 8°.; tweede deel, 485 en XXVII pag., 8°.) f 4.20.

Tweede druk, 1884, 8°, te Leiden bij D. Donner.

(6) *Verhandeling van eenige eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs* zynde een' Verklaaring en Toepassing van verscheide uitgekipte texten des O. en N. Testaments, in welke de Zorgeloozen en Tyt-Geloovigen ontdekt, gewaarschouwt en uitgelokt worden, om het Leven buiten zich in een' aangebodenen Jezus te zoeken. De Wegen en Gevallen, in welke Godt zyn Volk brengt, worden voorgestelt, en de Oeffening en kracht des Geloofs daarin verklaart. De Gemoets-Gevallen en Zwarigheden der Klein-Geloovigen worden opgelost, en zij worden volgens de kenmerken vermaant, hunnen staat vast te houden, en naar Vermeerdering des Geloofs te staan. Door Alexander Comrie Scoto-Brittannus. A. L. M. Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Te Leiden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1744. (XIV en 397 en XLVI pag., 4°., f 2.10).

Tweede druk, 1744, 4°.
Derde druk, 1747, 4°.
Vierde druk, 1753, 4°, f 2,10.
Vijfde druk, 1778, 4°, f 2,10.
Zesde druk, 1836 en 1837, 8°, 2 deelen, te Minnertsga bij J. Bloemsma.

Zevende druk, tusschen 1840 en 1850, 8°, te Amsterdam bij F. G. L. Holst 1).

Achtste druk, 1854, 8°, f 8,25, 2 deelen, te Leeuwarden bij J. Bloemsma.

Negende druk, 1864, 4°, te Nieuwpoort bij A. Oskam.

---

1) Het jaartal staat op het titelblad niet vermeld.

Tiende druk, 1875, kl. 8°, f 1,60, te Utrecht bij A. Fisscher. Elfde druk, 1885, kl. 8°. f 1,40, te Leiden bij D. Donner 1).

(7) *Sakelyke en Practicale Verklaringe van de twaalf kleine Propheten; door* den Geleerden en Godtzaligen Heere *Mr. George Hutcheson,* weleer bedienaar des H. Euangeliums te Edenburg in Schotlandt. Derde Deel, behelzende de Prophetien van Haggai, Zacharia, en Maleachi. Getrouwelyk uit het Engelsch vertaalt. *Voor af zyn gevoegt Eenige Omstandigheden van des Autheurs Leven door Alexander Comrie,* Scoto Buthannus, A. L. M. Philosophiae Doctor, en Predikant te Woubrugge. Te Leiden by Abraham Kallewier, 1748. (De voorrede van Comrie is VI pag, 4°, groot).

In den loop van dit jaar verschijnt van dit werk een tweede druk onder toezicht van Dr. E. C. Gravemeijer, bij R. Boerma te Groningen.

(8) *Samuel in zyn Leven zeer gelieft, in zyn Doodt betreurt en hoog-geëert ofte Lyk-Reden* over I Sam. XXV. Vs. 1. By gelegentheit van het zalig afsterven van den Wel-Edelen Gestrengen Heere den Heere Cornelius van Schellingerhout, in zyn Leven Vry-Heere en Bailluw van Esselykerwoude en Heer Jacobswoude. Uitgesproken 27. July 1749. Door Alexander Comrie, Scoto-Brittannus A. L. M. Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Te Leiden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1749 (39 pag, 4°, f 0,30).

Tweede druk, opgenomen in den 4^{den} druk van de „Verzameling van Leerredenen".

Derde druk, opgenomen in den 8sten druk van de „Verzameling van Leerredenen".

1) De eerste leerrede is opgenomen in de zooeven genoemde „Uittreksels" door Maatjes. Het is n°. 10 van deze serie. Wanneer de 1^{e} druk uitkwam, weet ik niet. De 2^{e} verscheen in 1846, de 3^{e} in 1853.

(9) *Verzameling van Leerredenen* waar in vertoont wordt uit verscheide texten de Afgezakte Kranke en kwynende staat der Geloovigen, voornamentlyk in dezen Tydt, tot Overtuiginge en Beschaminge over hunne Ongestalte. Vervolgens de Geloovige, daar over met Smerte aangedaan, en Begerig na Herstellinge, in welke hunne innige begeertens voorgesteldt en de Zwarigheden, die zy ontmoeten en hun dikwerf Onvrymoedig maken, geoppert en opgelost worden. Eindelyk hunne Herstellinge en de Werkzaamheit hunner ziele als Herstelde, en in hun voorig Element gebragte. Verklaart en Toegepast door Alexander Comrie, Scoto Brittannus. A. L. M. et Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Te Leiden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl. (Eerste stuk, 1749, VI en 225 pag., 4°, f 1.10; tweede stuk, 1750, XXVIII en 190 pag., 4°, f 1.—).

Tweede druk, Eerste stuk, 1750, 4o, f 1,10.

Tweede druk, Tweede stuk, 1751, 4°, f 1,—.

Derde druk, Eerste stuk, 1758, 4°.

Derde druk, Tweede stuk, 1780, 4°.

Vierde druk, 1793, 4°, beide stukken in één band met een eenigzins gewijzigden titel, te Amsteldam bij Gerbrand Roos en Hendrik Vermandel.

Vijfde druk, 1838, groot 8°, f 4,—, 2 stukken, te Minnertsga bij J. Bloemsma.

Zesde druk, 1859, groot 8°, 2 stukken, met eene voorrede van Ds. J. Beijer, te Sneek bij F. Holtkamp.

Zevende druk, 1865, 8°, f 3,80, met eene voorrede van Ds. P. Deetman, te Utrecht bij J. J. H. Kemmer.

Achtste druk, 1887, kl. 8°, f 2,50, te Utrecht bij H. Buskes.

---

(10) *Stellige en Praktikale Verklaringe van den Heidelbergschen Catechismus*, volgens de Leere en Gronden der

Reformatie: Waar in de Waarheden van onzen Godsdienst op een klaare en bevindelyke wyze voorgestelt en betoogt worden; de natuurlingen ontdekt; de zoekenden bestiert; de zwakken vertroost; en de sterken tot hunnen plicht volgens eene Euangelische leidinge opgewekt worden door Alexander Comrie, Scoto Brittannus, A. L. M. Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Eerste deel. Te Leiden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl. 1753. (XXXVIII en 496 pag., 4°., f 2.30).

Tweede druk, 1779, 4°, met eene voorrede van Ds. Th. Avinck, te Utrecht bij H. vau Otterloo en G. v. d. Brink Jz.

Derde druk, 1792, 4°, met eene voorrede van Ds. Th. Avinck, te Amsteldam by J. en G. Roos, J. en H. Vermandel.

Vierde druk, 1844, gr. 8°, f 5,—, 2 deelen, met eene voorrede van den uitgever, te Minnertsga bij J. Bloemsma.

Vijfde druk, 1856, 4°, te Nijkerk bij I. J. Malga.

Zesde druk, 1879, 8°, f 3,75, te Amsterdam bij P. van der Sluijs Jr.

---

(11) *Examen van het Ontwerp van Tolerantie*, om de leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619. vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten te Verenigen. Voorgesteld in eenige Samenspraken, door een genootschap van voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid geschreven, tot versterking van de Liefhebbers der Waarheid, om door de vleijende naamen van Liefde en Verdraagzaamheid van de suiverheid des Euangeluims niet afgeleid te worden. Te Amsterdam by Nicolaas Byl. Tien Samenspraken in 9 stukjes (1753—1759).

Tweede druk, 1835, 8°, 2 deelen, verkort, titel eenigszins gewijzigd, met eene voorrede van Johs. Andriessen en J. B. Wielinga, te Sneek bij F. Holtkamp.

Derde druk der Tiende Samenspraak, 1872, gr. 8°, f 1,50,

met eene voorrede van Ds. W. Bekker, te Utrecht bij J. J. H. Kemmer.

In het tijdschrift „Op het fondament der Apostelen en Profeten", I, (door Dr. Ph. J. Hoedemaker, Utrecht, C. v. Bentum, 1886) worden op pag. 36—52, 102—120, 180—193 en 408—424 eenige Samenspraken in het kort weergegeven.

---

(12) *Aanspraak aan D*[r]. *Antonius Van der Os*, Predikant te Zwolle; *Ontworpen door een der Leden van de Oude Calviniaanse Societeit*, Om zyn Wel-Eerw. te dienen ter aanleidinge tot een ernstig onderzoek over zynen weg en Leere die van Godt en de Waarheid afwykt: En in druk uitgegeven ter onderrigtinge der geheele Nederlandse Kerk, wegens het gevaar der Hervormde Leere in deze dagen. Te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1753. (61 pag., 4°.) 1)

---

(13) *Beschermer van de Aanspraak aan D°. Ant. Van Der Os*, Predikant te Zwolle, *Ontworpen door een Lid van de Oude Calviniaanse Societeit;* tegen de Aanmerkingen van D°. Joan Van Den Honert, Professor en Predikant te Leiden. Waar in eenige stukken van groot belang, tot onderregting van D°. van der Os, en de geheele Nederlandse Kerk, nader opgeheldert en aangedrongen worden; En de Sophisticatien van den Heer Joan van den Honert ontdekt en bondig opgelost. Geschreven door een Medelid van dezelve Societeit. Te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1753. (72 pag., 4°.) 2).

---

(14) *Baniere van wegen de Waarheid Opgeregt tegen den Heer Joan van den Honert:* Zynde een Contraremon-

1) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

2) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

strantie ofte Tegenvertoog op het Vertoog het welk die vermaarde Leeraar ter verdediging van den onregtzinnigen Ds. Antonius Van Der Os, Predikant te Zwolle, onlangs heeft uitgegeven: *Geschreven door Leden van de Oude Calviniaansche Societeit*, en uitgegeven tot nodige onderrichtinge van de Nederlandsche Kerk, zoo omtrent andere zaken, als aangaande de Grondwaarheden der zuivere Hervormde Leere, die thans bestreden worden. Te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1753. (108 pag., 4o.) 1).

---

(15) *Berigt nopens de waarschuuwinge van de Heer J. J. Schultens*, Professor en Regent van het Staten Collegie te Leiden; Tegen de Catechismus-Verklaringe van den Heer Alex. Comrie, *gegeven door een Brief van den Weleerw. Heer Alexander Comrie*, wegens het historische deel der Waarschuuwinge van den Heer Prof. J. J. Schultens, Gemeen gemaakt en met eene Voorreede verrykt door een Gezelschap van Liefhebberen der Waarheid die na de Godzaligheid is. Te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1755. (XIV en 69 pag., 4o., f 0,50. 2).

---

(16) *Θεομαξια Αντεξουσιαστικη* ofte een openinge van de Arminianery. Zynde een ontdekkinge van de Oude Pelagiaansche Afgod De Vrye Wil met de nieuwe Godinne de Gevalligheid, verheffende zig stoutelyk tot op den Throon van den Godt des Hemels, ten naadeele van zyne Genade, Voorzienigheid en Hoogste Heerschappye over de Kinderen der Menschen. Waar in de meeste Dwaalingen van de Arminianen worden opengelegt, waar door zy afgevallen zyn van de aangenomene Leere van alle de Hervormde Kerken, met derzelver tegenstrydigheid

---

1) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

2) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

in verscheide byzonderheden tegen de Leere bevestigt in de Kerke van Engeland. Ontdekt uit hunne eige Schriften en Belydenissen, en wederlegt door het Woord van Godt, *door Johannes Owen,* Meester der Konsten van het Koningins Collegie te Oxfort. *Uit het Engels in het Nederduitsch vertaalt, en in het Licht gegeven met een Voorreden door de Uitgevers van het Examen van het Ontwerp van Tolerantie.* Te Amsterdam by Nicolaas Byl, Boekverkoper op den Nieuwendijk, 1756, (XL en 228 pag., 8°., f 1.00) 1).

---

(17) *De Lasterzugt van Cornelius Nozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft* door den zeer Eerw. Heere Nicolaus Holtius, Predikant te Koudekerk, in een Brief van zyn Eerw. aan eenen der Examen-schrijveren: In welke het Boek van Dr. Johan Owen Openinge van de Arminianery, gelyk mede de Examinatores, tegen den Hoon en het Bedrog verdedigt worden. *Uitgegeven door de Examinatores van het Ontwerp van Tolerantie.* Te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1756. (II en 79 pag., 8°., f 0.35) 2).

---

(18) *De Leere der Waarheit die na de Godtzaligheit is, gegrondt op de Heilige Schriftuur, volgens den Leidraat van de kleine Catechismus der Westmunstersche Godtgeleerden,* voorgestelt *door Isaac Chauncy* S. S. Theologiae Doctor. *Nu uit het Engels in het Nederduits overgebracht,* en met eenige Veranderinge, zoo van uitlaatinge als byvoeginge, om als eene Tegengift te strekken tegens de dwaalingen der Antinomiaanen aan de eene zyde, en die der Neonomiaanen aan de andere zyde, uitgegeven *door Alexander Comrie,* Scoto-Brittannus, A. L. M. Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Houdt het voorbeeldt der Gezonde Woorden,

---

1) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

2) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

die gy van my gehoort hebt, in Geloove en Liefde die in Christo Jezu is, 2 Tim. I : 13. Indien iemandt eene andere leere leert, ende niet overeen en komt met de Gezonde Woorden onzes Heeren Jezu Christi, ende met de Leere, die na de Godtzaligheit is, die is opgeblazen, ende weet niets, enz. 1 Tim. VI : 3, 4. Te Leiden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1757. (XVI en 229 pag., 8°.)

Tweede druk, 1856, kl. 8°, f 0,90, te Kampen bij S. van Velzen 1).

Derde druk, 1891, 8°, f 0,90, te Amsterdam bij H. J. Winter.

---

(19) *Godt verzoend, De Wet in haren tweederleyen eisch verheerlykt en van haren Vloek ontwapent;* De dood en die het geweld des Doods hadde, ten niete gedaan in en door den Dood van Christus ons Paascha, zich zelf door den eeuwigen Geest Gode, als eene Offerhande van een welriekenden Reuk, vrywillig Opofferende, om aan de Goddelyke Gerechtigheit te voldoen, en de verbeurde Erffenis der in Hem Uitverkorenen, derwyze te verwerven, dat zy derzelve, ter bekwamer tyd, dadelyk en personeel, deelachtig gemaakt worden. Vertoond in vier uitmuntende Leerredenen, *door Stephen Charnock*, B. D. Uit het Engelsch Vertaald, door Jan Ross. En met een korte Historische Voorrede, ter onderrichting aan de Nederlandsche Hervormde Lezers, wegens de uit het Engelsch vertaalde Godgeleerde Werken, voorzien, *door Alexander Comrie;* Scoto-Brittann. A. L. M. Philosoph. Doctor en Predikant te Woubrugge. Te Amsteldam by Jacobus Haffman, Boekverkoper op het Rusland, 1757 (VIII en 292 pag., 4°., f 1.10) 2).

---

1) Van dezen druk zijn ook exemplaren in den handel met het jaartal 1861. Maar volgens mededeeling van den boekhandelaar Beschoor (firma van Velzen) verscheen in dat jaar geen nieuwe druk, maar werd alleen het titelblad iets veranderd.

2) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

Tweede druk, 1837, 4°, f 4,—, te Leeuwarden bij G. H. Swartte van Loon.

---

(20) *Missive van den Wel Eerw: zeer Geleerden Heere Alexander Comrie,* Ph. Dr. en getrouw Predikant te Woubrugge, *wegens de Regtvaardigmakinge des Zondaars en de toeëigeninge van deze weldaad van Gods Vrye Genade aan hem door het ingewrocht gelove.* Met eenige bygevoegde stukken uyt de Schriften van Doctor Johan Owen en Mr. Johannes Bunjan: Mitsgaders de Consideratien van den zeer Geleerden en Godvrugtigen Heere Wilhelmus Sluiter, zeer Geacht Predikant te Rouveen, Tot de huidendaagze verschillen over deze Stoffe betrekkelyk: tot gemeenen nutte in het licht gegeven door M. P. Te Amsterdam by Nicolaas Byl, Boekverkoper op den Nieuwendijk, 1757 (II en 75 pag., 4°.)

Tweede druk, 1851, 8°, te Bolsward bij H. Bokma.

---

(21) *De inwonende Zonde in de Gelovigen,* vertoont in haar Natuur, verleydinge, Overwinninge en Kragt, mitsgaders de Wegen van desselfs werkinge en de Middelen om haar te krenken, zeer geleerdelyk uitgewrogt *door Johannes Owen,* Th. Doct. *Uit het Engelsch vertaalt,* Tweede druk. *Vermeerdert met een aanpryzende voorreden van Alexander Comrie,* A. L. M. Phil. Doct. en Predikant te Woubrugge. Te Leyden by Johannes Hasebroek en te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1760 (XXXII en 346 pag., kl. 8°., f 0.80) 1).

---

(22) *Brief over de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars door de onmiddelyke Toereekening der Borggerechtigheit van Christus; geschreeven door den Wel-Eerw. Heer Alexander Comrie,* Ph. Doct. en Getrouw Bedienaar des Euangeliums

---

1) Dit werkje wordt niet door Prof. Kuyper vermeld.

te Woubrugge: En met een Voorreede over dezelve Stoffe in het ligt gegeeven door C. M. Te Amsterdam by Nicolaas Byl, 1761. (XII en 152 pag., 4°.)

Tweede druk, 1832, 4°, f 1,25, te Minnertsga bij J. Bloemsma.

Derde druk, 1858, 8°, te Sneek bij F. Holtkamp.

Vierde druk, 1889, 8°, f 1,25, te Utrecht bij A. Fisscher.

---

(23) *Proeve van de Kragt der Godzaligheid,* door wylen den Hoog-eerwaarden Hoog-geleerden Heer *Gysbert Voetius,* (Laast) Hoog-Leeraar der H. Godgeleertheid te Utrecht. Naar een Exemplaar van 't jaar 1627 in Octavo herdrukt, en naar de hedendaagsche Styl zo veel doenlyk was, verbetert. *Voorzien met eenen Voorreden van den Wel-Eerwaarden Heer Alexander Comrie,* A. L. M. Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge. Te Leeuwarden by Pieter Koumans, Stads-Drukker en Boekverkoper in de Peperstraat, in de Jonge Ruyter te Leeuwarden, 1763. (XXII en 620 pag., kl. 8°.)

Het veiligst meen ik te gaan als ik deze werken in twee afdeelingen splits. En dan kom ik eerst tot de

A. *Werken geheel van Comrie zelf.*

Deze afdeeling telt weer vier rubrieken: de philosophische, de dogmatische, de polemische en de praktikale geschriften. De eerste rubriek is:

I. *Een philosophisch werk.*

Dit is Comrie's proefschrift:

„*De Moralitatis Fundamento et Natura Virtutis*",

reeds door mij besproken.

De tweede rubriek vormen:

II. *Zijne dogmatische Geschriften.*

„*Stellige en Praktikale Verklaaringe van den Heidelbergschen Catechismus.*"

„*Missive . . . . . wegens de Regtvaardigmakinge des Zondaars en de toeëigeninge van deze weldaad van Gods Vrye Genade aan hem door het ingewrocht gelove.*"

„*Brief over de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars door de onmiddelyke Toereekening der Borggerechtigheit van Christus.*"

Aan welke oorzaak wij het ontstaan van de „*Verklaring van den Heidelbergsche Catechismus*" (die echter slechts tot den achtsten Zondag loopt) te danken hebben, stipte ik reeds aan. 1) De tot dusver gebruikte preeken, die klein en met bleeken inkt waren geschreven, konden bijna geen dienst meer doen. Zoo gevoelde Comrie zich opgewekt, om nu 2) hij voor de twaalfde of dertiende maal het Leerboek met zijne gemeente zou gaan behandelen, de oude schetsen ter zijde te leggen en nieuwe te vervaardigen. De tijdsomstandigheden brachten hem toen op het denkbeeld, ditmaal aan de verklaring bijzondere zorg te besteden. Zoo kwam het, dat hij, ofschoon in October 1750 reeds begonnen, toch in December 1751 pas zeven Zondagen behandeld had. 3) En diezelfde omstandigheden bewogen hem ook het geschrevene uit te geven. Want zijn boek was geen herhaling van wat anderen vóór hem deden; neen, veel van wat zij bespraken, liet hij met opzet weg. 4) Hij zette vooral de ketterijen, die in het

1) Opgedragen aan den Graaf en Gravin van Gronsveld. (Zie pag. 75). Dan volgt, als gewoonlijk, eene toespraak „Aan den Lezer." Terwijl eindelijk een lofdicht van Holtius „het voorwerk" besluit.

2) „Catechismus," pag. 14, „en dan zouden wy mogelyk uit vrye genade, in deze onze 12. of 13. maalige verklaaringe, meer zegen hebben als ooit te voren."

3) „Berigt", pag. 66. „In 't uitspreeken" was hij „langzaam" geweest, „op dat degene die lust hadden en voornamelyk de Catechisanten iets" konden „opteekenen tot behulp van hun geheugen." („Catechismus", pag. 14).

4) Ik maakte hiervan reeds melding op pag. 93 (noot 2). Over de schrijvers

midden van de achttiende eeuw het meest hadden veld gewonnen of opgekomen waren, uiteen, en weerlegde die met krachtige argumenten. En dit was in zijn oog genoeg om het recht van deze uitgave te vindiceeren. 1) In korte trekken den inhoud van dit zijn hoofdwerk te resumeeren, zou te veel plaats vragen. Bovendien noodig is het niet, omdat het voornaamste toch in het tweede en derde hoofdstuk nader aangeduid of geciteerd wordt. 2)

Den inhoud van het tweede en derde geschrift dezer rubriek roer ik hier evenmin aan. Om herhalingen te vermijden moet ik dit uitstellen tot de volgende hoofdstukken. Ik bepaal er mij toe mee te deelen, wat aanleiding tot hun ontstaan gaf. Eerst kom ik dan tot „de Missive". Een vriend van den predikant van Woubrugge had hem eens een bezoek gebracht en toen met hem gesproken over „het gewichtige Leerstuk" der Rechtvaardigmaking. Met de uiteenzetting, die Comrie hem reeds vroeger en toen bij vernieuwing daarvan gaf, kon zijn ongenoemde gast zich goed vereenigen. Maar twee bezwaren, door vrome menschen ingebracht, kon deze toch nog niet voldoende weerleggen en daarom richtte hij zich op den 16den Maart 1757 nogmaals tot zijnen raadsman om advies. Deze diende hem gaarne van antwoord; maar hij moest kort

---

die hij bezigde, deelt Comrie ons 't volgende mede. „De Auteuren die wy gebruiken zyn, gelyk gy weet, niet veelen in getal. Het Werk van den heer *van der Kemp*, is myns oordeels, voor leergierige een kostelyk Boek. Voor de min geoeffende, die op de praktyk gezet zyn, is de Verklaaringe van *Smytegeld* weergaloos. By deze, om den *Catechismus* te verstaan, zyn voor meer geoeffende de onderwyzinge van *Calvijn*, en de Verklaaringe der Geloofsbelydenisse van *Olevianus* zeer noodig. („Catechismus", pag. 14).

1) „Aan den Lezer", pag. I.

2) In het derde hoofdstuk bespreek ik ook de moeielijkheden, waarmede Comrie te worstelen had, voor het boek geapprobeerd was.

zijn, omdat hij weinig tijd had. Dit schrijven kwam in handen van zekeren M. P., die het zoo belangrijk vond, dat hij den schrijver vroeg het te mogen uitgeven. En daar deze zijne toestemming gaf, zag het 't licht, nog verrijkt met eenige citaten uit de werken van Owen en Bunjan en met de „Consideratiën" van Ds. W. Sluiter te Rouveen. 1)

„*De Brief over de Rechtvaerdigmakinge*" was aan denzelfden vriend gericht. Hij is geschreven vóór „de Missive" — maar ik noem hem toch eerst in de tweede plaats, omdat ik 't beter oordeelde mij te houden aan het tijdstip der uitgave. Comrie was n. l. oorspronkelijk van plan, dit stuk, „mutatis mutandis" te overhandigen aan de classe, „doen Professor J. v. d. Honert" hem „neffens den wel Eerw. Heer *Holtius* van Antinomianery en Machinalisterye beschuldigde" 2) — maar hij liet dit voornemen varen. Nadat hij het eenige jaren bewaard had, zond hij het op den 15[den] September 1760 toe aan zijnen belangstellenden vriend „tot nut in deeze twistzieke eeuwe". Deze gaf het op zijn beurt te lezen aan enkele kennissen en zoo kreeg ook de uitgever der „Missive" het in handen. En deze, zich thans achter de letters (C. M.) 3) verschuilende, oordeelde dat het „in dees tyd van te veel belang was om in het duister te blyven" en gaf het zonder den auteur te raadplegen uit. 4)

---

1) De historie van deze uitgave vindt men op pag. 5, 10, en 15 en in 't woord aan den „Godvrugtige Leezer." Het is natuurlijk mogelijk (en dan geldt dit ook voor no. 7 en no. 8), dat wij hier alleen met eene ietwat romantische inkleeding te doen hebben, maar positieve bewijzen bestaan hiervoor niet.

2) In de classicale vergaderingen maakte Comrie dit plan openbaar, maar deelde hij ook mede dat hij er van afzag. [Acta der Classis van 3 Mei (art. 3) en van 2 Augustus 1756.]

3) Mr. J. I. van Doorninck, „Vermomde en Naamlooze schrijvers," (Leiden, 1883) bespreekt deze letters niet.

4) Zie „Voorreede van den Uitgeever," (pag. XII); pag. 7 en pag. 152.

De zelfde ongenoemde „Heer en veel geagte Broeder" had echter ook vóór „de Missive" reeds eenen belangrijken epistel ontvangen en uitgegeven. 1) Deze vormt het eenige nummer in de derde rubriek.

III. *Comrie's polemische werken.*

De titel luidt:

„*Berigt nopens de waarschuwinge van den Heer J. J. Schultens, Tegen de Catechismus-Verklaringe van den Heer Alexander Comrie.*"

Wij kunnen Comrie niet dankbaar genoeg zijn, dat hij zijne toestemming gaf dit schrijven te publiceeren. Vooreerst om dat wij daaruit veel omtrent zijn persoon vernemen — gelijk de lezer reeds opgemerkt zal hebben — en ten andere omdat het eene belangrijke weerlegging is van het historische deel der „Waarschuuwinge van den Heer Prof. J. J. Schultens." Maar juist omdat ik, wat op het leven van den schrijver betrekking heeft, reeds aanhaalde en het andere tot later moet bewaard, kan ik mij ontslagen rekenen van de taak den inhoud hier nader aan te duiden.

Zoo ga ik aanstonds tot de vierde rubriek over. Zij behelst:

IV. *De praktikale werken.*

Hiertoe breng ik er vier:

„*Het A. B. C. des Geloofs of Verhandeling van de benaamingen des Saligmaakenden Geloofs volgens de letteren van het alphabet.*"

---

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag 74, ondertusschen behalven een Brief, en een gedeelte van een tweede aan UEd. geschreeven, welke gy gemeen gemaakt hebt....

„*Verhandeling van eenige Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs.*"

„*Verzameling van Leerredenen.*"

„*Samuel in zyn Leven zeer gelieft, in zyn Doodt betreurt en hoog-geërt ofte Lyk-reden* over 1 Sam. XXV. Vs. 1.

Het „*A. B. C. des Geloofs*" 1) is een bundel preeken, met dien verstande evenwel dat opzettelijk („opdat het Werkje niet te groot sou worden, en dus boven veeler magt, om het selve te koopen") van iedere leerrede de inleiding, het verband en de toepassing is weggelaten 2). De aanleiding tot het houden dezer predikatien beschrijft Comrie aldus. „Ik moet maar zeggen, dat wy by onze komste onder u, bespeurende, dat veele wanstallige gedachten van het geloove hadden, even als of het alleen in een daadt van aanneemen van Christus bestondt; in het jaar 1736. de benaamingen des geloofs gingen verhandelen, om u te doen zien, dat Gods Geest het het geloove onder veele benaamingen voorstelt, om dat kleinen die het niet onder de eene benaaminge kennen, het onder de andere zouden konnen verstaan" 3). En de gemeente stelde deze goede zorge op prijs, want trouw kwam zij ter

1) Tot verklaring van dezen titel zegt hij (pag. 6) »terwyl wy deese *Benamingen* [des Geloofs] hebben soeken nategaan, waren wy op sekere orden uit; wy dachten dan om deese, dan om die, maar vonden in alle schikkinge, dat, om de kleinen niet te bedroeven noch de verder gevorderden te lang staande te houden by de werksaamheden der suigelingen, een *Alphabetische Orden* de beste syn sou, om dat oogmerk te bereiken: En dus sullen wy de *Benamingen des Geloofs* volgens de letters van het A. B. C. verhandelen, en de Christelyke Gemeente een A. B. C. van het eene ding, dat nodig is, toedienen tot ondersoeking en bemoediging van des Heeren erfdeel."

2) „Aanspraak aan de ... gemeente van Woubrugge", pag. I.

3) „Catechismus", pag. 411.

kerke, terwijl het getal der opgekomenen nog vermeerderde door hoorders van elders 1).

Het was echter geenzins de bedoeling van Comrie deze preeken later uit te geven, en aan den aandrang zijner hoorders om het wel te doen, zou hij dan ook niet hebben toegegeven, wanneer niet eindelijk zijne gade hare stem bij die der anderen gevoegd had. Toen kon hij niet langer weerstand bieden.

Gretig werd het boekje ontvangen. In het eigen jaar, waarin het was uitgekomen, verscheen nog een tweede druk en vóór Comrie's dood was de achtste uitgave reeds in den handel 2). En God gebood over dezen arbeid Zijnen zegen, want in alle „Provintien", ja zelfs „tot in de ver gelegen gewesten der Aarde" werd het met vrucht gelezen 3). Het is dan ook waarlijk een kostelijk boekje tot ontdekking voor de hypocrieten, en tot bemoediging en leering voor wie tot kennisse hunner zonde en ellende kwamen, maar die het heil, dat in Christus Jezus is, nog niet ten volle zich durven toeëigenen. Daarbij heeft het deze groote verdienste dat het veel innige, maar altoos gezonde, Mystiek bevat. Maar men hoore den auteur zelven. In zijn stukske getiteld „Armoede"

1) „Aanspraak..."; pag. I.

2) De eerste en tweede uitgave zijn in 8o. en met Latijnsche letter, de andere in 4o en met Duitsche letter. In het woord »Aan den Leezer" voor den derden druk schrijft Comrie »ik hebbe my laaten beweegen om het op gemeender papier en in een ander formaet, en met een andere Letter te laeten drukken, op dat het elk en zelfs onvermogende des te gemackelyker zouden konnen bekomen, en ook leezen, terwyl ik verstae dat de meeste Leezers van diergelyke Tractaaten aan een duitsche Letter gewoon zyn". Spoedig scheen er vrees te bestaan dat een ander het zou nadrukken. Daarom zijn van den vierden druk af alle exemplaren met Comrie's handteekening voorzien; „Aan den Leezer", 4e druk; „Ik hebbe deeze Vierde Uitgave met myn handt onderteekent, opdat baatzugtige het niet zouden nadrukken en voor egt debiteeren".

3) „Aan den Leezer", 3de en 6de druk; „Voorreden" van Ds. de Heyde voor de 9e uitgave, pag. I; „Catechismus", pag. 435 en 486.

schrijft hij: „maar vraagt iemant, hoe houdt Godt zyne kinderen *arm*"? En dan antwoordt hij:

„*a. Godt houdt hen arm*, door het verbergen dikwerf van hunnen genadestaat, hun kindschap en deel aan de Verbondsgoederen, voor hun: sy hebben wel bevinding, sy durven niet seggen, dat sy totnoghtoe altyt syn ontbloot geweest, dat nooit eèn licht, Christus ontdekkende, in hun harte is opgegaan, dat sy sich niet hebben overgegeven: Maar selfsbedrog is groot; en so gevaarlyk en beklaagelyk: het geen op het harte wegende, hen bekommert maakt, geduurig hen aanhoudende maakt, hen doet als ledigen komen, hun geeft kleine beseffen van sich selven, en hen doet stilletjes heenen gaan.

„*b.* Anderen worden *klein gehouden*, door het verbergen van de genaden, die sy besitten, voor hun: schoon sy gelooven, genade in Godts oogen gevonden te hebben, en 'er veele genaden, gelyk ootmoedt, verlochening, licht in Godts wegh, gesetheit op de oeffening van waare Godsaligheit, en tedere liefde voor Godt, syn volk, en syne saake, sich openbaaren aan allen, die hen sien; het blyft voor hun verborgen, of door de eene of andere verborge sonde, die niemant dan Godt en sy weeten; of dat sy so veel walgelykheit in hun doen sien, dat sy byna onbequaam syn het goede en suivere te sien; het maakt hen bang, dat anderen van hun sulke gedachten hebben; sy denken, saagt gy my maar inwendig, wist gy de sonde, die ik niet overwinnen kan, gy soudt sulx niet van my, eenen van de allerellendigste tollenaaren, denken.

„*c. Anderen*, dat sy veel *by hunne verdorvenheit* en sondelyken aardt worden *bepaalt* en gezet; sodat sy sien de boose neigingen en onrechte hellingen van den wille en genegenheden: het geen hen doet uitroepen; wat is 'er niet in my eene magt van ongerechtigheid, werkinge der sonde, en een lighaam deeses doodts; ik ben maar een doode hondt: en dit verwekt dat teder aanhouden om vergevende genade, dat

onophoudelyk roepen, dat Jesus als Koning wil inkomen, *kom in gy gesegende des Heeren:* dit doet hen laag blyven staan in belydenisse en verfoeinge van sich selven voor den Heere.

„*d. Anderen houdt Godt klein,* hen doende sien hunne diepe onkunde en ongevoeligheit: Sulke seggen, o! wat kenne ik weinig van Godt, van Christus dierbaarheit, van ellende! en kenne ik wat, ik ben indrukkeloos, gevoelloos onder alles; het harte is niet week, het smelt niet wegh; anderen hebben dat meer dan ik: sodat sy gevoelig over ongevoel raaken.

„*e. Anderen* worden *arm gehouden* door het geduurig woelen en werken van de kracht der verdorvenheden; die gaan overal na, die verleiden geduurig, die syn nooit stil: dit deedt Paulus seggen: *Ach my ellendig mensch!*

„*f. Anderen* worden *arm gehouden* door het inhouden van de gevoelige bekendmakinge van hunne sonden: die syn begaan, die syn in den wegh om de toenadering te beletten, die maaken scheiding; die liggen swaar op het harte, het harte blyft gesloten, der is inwendig beschuldiging; der wordt geene verruiming gevonden: dit maakt, dat men als een worm, als een gedaagde schuldige sich geduurig stelt onder het oog van Godt, den Richter van de gansche aerde.

„*g. Anderen houdt Godt arm* en klein door het inhouden van syne gevoelige genade, hen meer leidende langs een' bedaarden en effenbaaren wegh: 't welk hunne siele dikwerf in vrese brengt: vooral, als sy by sulke Christenen komen, die op een' seer gevoelige wyse bewrocht worden.

„*h. Anderen* door een seer beklemde leiding, waardoor sy weinig troost van het genadewerk, dat aan hun geschiedt is, hebben, met *Heman doodtbrakende van de jeugt af aan* geweest zynde. Ps. 88: 16." 1)

Zoo gaarne gaf ik nog eenige citaten, maar — ik moet mij beperken. Daarom memoreer ik nog slechts, dat Comrie er

1) Pag. 75—78.

bij de geloovigen zeer op aandrong toch hun *geheele* hart aan den Heere te geven en als uitwendig bewijs daarvan *schriftelijk* een verbond met Hem te sluiten 1). Mij dunkt, deze eigenaardige aansporing verdiende nog vermelding 2).

Het tweede werk: „De *Eigenschappen des Geloofs*" is opgedragen aan de „zeer geliefde en waarde gemeente van Woubrugge". De redenen daarvan noemde ik reeds 3). Bovendien werden deze predikatiën met het oog op haar allereerst, in de jaren 1739 en 1740 4) uitgesproken en uitgegeven. „Want vindende" — zoo schrijft Comrie 5) later — „dat deze en geene onder u, in een begrip stonden, dat

---

1) „*In 't gemeen* vinden wy, dat de *Uitleggers* meenen, dat dit [Comrie handelt over Jes. 44 : 5 „En deese sal met syne Handt schryven (ik ben) des Heeren] te kennen geeft *met Godt op een Verbondtwyse* niet alleen te *handelen*, maar *Schriftelyk* dat *Verbondt oprichtende*: naar het voorbeeldt van Godts aloude Israël op so veele plaatsen. *Exod.* 34 : 17. *Jos.* 24 : 26 en anderen plaatsen. Dit hebben wy voor deesen aangedrongen en in onse Voorbereidings Leerreden een kort *Formulier* van Verbondt-maaken op een *Schriftelyke* wyse aan *Uwe Aandacht* medegedeelt" (pag. 253.)

2) Geheel beantwoordt de inhoud niet aan den titel; „deels omdat er geen geloofsbenamingen op alle letters zyn, deels om herhalingen te myden". De volgende „benamingen" noemt de auteur. „Aandoen, aanhangen, aanhouden, aankleeven, aanneemen, amen, armoede, beginnen, bekennen van ongerechtigheit, betrouwen, blyven in Christus, dorsten, draagen, drinken, eeten, geeven (2), gewennen, hongeren, hooren, kiesen, komen, kussen, leggen van Christus tot syn fondament, leunen op Christus, neemen, schryven met de handt, verlaaten en verwachten."

3) Op pag. 26 en pag. 102 (noot 2).

4) „Wy hebben ze in 't Licht laaten gaan, even zo als wy ze van den Predikstoel uitgesprooken hebben, in 't Jaar 1739. en in 't begin van 1740. behalven dat wy met voorbedachtheit de *Toepassingen* hebben verkort, opdat het werk voor onvermogenden niet te groot mogt zyn". („Aan den Leezer," pag. II)

5) „Catechismus", pag. 411.

wy geen leven hebben, voor dat wy dadelyk Christus aanneemen, en dat wy door dat dadelyk aanneemen eerst Hem ingelyft worden, zoo gaven wy de *Eigenschappen des Geloofs* uit; waar in deze zaak zoo klaar in de eerste Predikatie is voorgestelt, dat verre de meesten nu begrypen, dat de inlyvinge voor de geloofswerkzaamheid van 't aanneemen gaat". Deze dogmatische quaestie thans onbesproken latende, merk ik alleen op, dat Comrie in een veertiental leerredenen de natuur en de eigenschappen des geloofs beschrijft. Hij behandelt de volgende themata. 1. „Het Gelove een' Genade, die de Ziele op het allernauwste met Christus verenigt. Uit 1 Kor. VI : 17". 2. „Het Gelove een' Genade, waardoor de Ziele gerechtvaardigt wordt. Uit Rom. V : 1". 3. „Het Gelove een' Genade, die de Ziele reinigt. Uit Hand. XV : 9". 4. „Het Gelove een' Genade die Jezus Christus op een' zeer hogen prys stelt. Uit 1 Pet. II : 7". 5. „Het Gelove een' Genade, die de Ziele nbrengt in de Waare Ruste. Uit Heb. IV : 3". 6. „Het Gelove een' Genade, die de Wereldt overwint. Uit Joh. V : 4". 7. „Het Zaligmakende Gelove een' Genade, die beproeft wordt. Uit 1 Pet. I : 7". 8. „Het Gelove een' Genade, die het Harte lydzaam en geduldig maakt tot Godt, schoon de Beloften niet ten eersten vervult worden. Uit Jez. XXVIII : 16". 9. „Het Gelove een' Genade, die met volle verzekertheit tot den Throon der Genade gaat, om Genade te ontfangen en geholpen te worden ter bekwaamer tydt. Uit Heb. X : 22". 10. „Het Gelove een' Genade, op welke de verzegeling volgt. Uit Efez. I : 13". 11. „Het Gelove een' Genade, waardoor een Christen leeft. Uit Gal. II : 20". 12. „Het Leven door Gelove tot dagelyksche Rechtvaardiging. Uit Rom. X : 10". 13. „Het Leven door Gelove in Duisternisse. Uit Micha VII : 8". 14. „Het Leven des Geloofs op de Belofte. Uit Heb. XI : 13". Deze opsomming is genoegzaam om een denkbeeld te geven van den rijken inhoud, die hier wordt aangeboden. Liet de schrijver het

aan den lezer over om te beslissen, of zijn „Werk tot opbouw van den Geestelyken Tabernakel by *Goudt* of *Zilver*, of wel liever by de *Geringere gaven* van *Kemelshair* en *Dassenvellen* moet vergeleken worden" 1), met woord en daad antwoordde het publiek dat hier minstens zilver tot het huis des Heeren werd gebracht.

Echt practicale of treffende passages vindt men op pag. 21; pag. 92 en 93; in de toepassing van de zesde en in het „lichaam" van de zevende predikatie.

Met de uitgave zijner „Leerredenen" betrad Comrie een geheel ander terrein 2). Want daar hij inzag, dat de kerken van Nederland voortdurend achteruitgingen, dat een geest des diepen slaaps over het volk werd uitgegoten, dat de zedeloosheid toenam en de ketterijen en „Atheistigheit" meer en meer inslopen — trad hij op als een boetprediker, die allereerst de vromen, maar dan ook heel de schare, weer terug riep naar 't Woord des Heeren. Reeds anderen hadden dit vóór en tijdens hem gedaan en met hun streven betuigde hij dan ook zijne warme sympathie 3). Vooral Lodenstein trok

1) „Aan den Leezer", pag. II en III.

2) Het eerste Deel is opgedragen aan de gemeente van Woubrugge. Het tweede aan Gravin Johanna Sidonia van Hornes, douairière van Graaf Statius Philip. Hij gaf het werk uit in „stukken, wegens het aanhoudendt Verzoek van diegeene, die 'er na verlangden, en ook om de prys voor de minvermoogende draagelyker te maaken." Over de belangrijke voorrede voor het tweede stuk spreek ik later nog.

3) „Vele andere *oorzaken* van *dodigheit* konden wy en waren van voornemens op te tellen; maar wy verzoeken onze aandachtige Lezers en Hoorders, de beroemde Heren, Mannen van name in de Kerke van Nederlandt te lezen: namentlyk, *Lodenstein*, Beschouwinge Sions; *Fruytiers*, Sions Worstelingen; *Witzius*, Twist des Heren, *enz.*; *Saldenus*, de droevige staat eens Christen, en 't geen laast uitgekomen is van den *Hoogeerw. Prof. van den Honert*, over de Kerk van Nederlandt. Mannen boven alle de eertytels, welke wy hun geven konnen: en schoon

hem aan. Telkens citeert hij in deze en de vroegere preeken versregels van hem, hoewel meestal met verzwijging van zijnen naam 1). In het eerste stuk behandelt hij zes onderwerpen: n. l. 1. „Een' Dodige en Benauwde Ziele biddende om Levendigmaking en Troost, uit Psalm CXLIII : 11." 2. „Het Verlaten van Godt, den eenigen Heilbron, en gaan tot de gebrokene Bakken. Een dodige en laag levende Christen tot deszelfs overtuiginge en beschaminge voorgestelt, uit Jer. II : 13." 3. „Een Geloovige door gevoel van elende getroffen, en daar uit Werkzaam in het wederkeren tot zynen Verbondts Godt, uit Hos. II : 6)." 4. „Een Geloovige tot den eersten Man, met Geween en Smeekinge naderende, Uit Jer. XXXI : 9". 5. „Een Hertsterking voor een Wederkerende Gelovige, tegen het bezwyken onder het gemis van de Goddelyke troost." 6. „Een' wederkerende Geloovige onder gemis van Jezus nabyheit niet bezwykende, maar om nabyheit in de gebeden worstelende, en daarin drangredenen gebruikende, ontleent van de goede reuk van zyne Olien enz., uit Hoogliedt I : 3". In het tweede vier: n. l. „De Doodige herstelt door Godts Genade-ryke Toenaderinge. Uit Psalm CII : 18, 19". 2. „Een Herstelde Geloovige zyne Verdenkers onderrichtende. Uit Hoogl. I : 5". 3. „Een Herstelde, zyne onderrichtinge tot waarschouwinge toepassende, op dat Ongeoeffende voor haar zelven geen nadeelig gebruik van zyne vorige Doodigheit mogten maken. Uit Hoogl. I : 6." 4. „De Verbondts Godt zich in zyne Algenoegzaamheit aan de

---

wy het gene wy gezegt hebben, in vergelykinge by het hunne, achten maar als het *licht* van een' *kaarsse* by het *licht* van de *Zonne*, nochtans hopen wy, dat gy 'er in vinden zult, dat tot uwen nutte strekken zal". (Stuk I, pag. 37.) In de bekende werken van Max Goebel („Geschichte des christlichen Lebens,"), van Heppe („Geschichte des Pietismus und der Mystik") en van Ritschl („Geschichte des Pietismus") wordt Comrie niet genoemd.

1) Cornelis van Schellingerhout deelde met Comrie deze liefde voor Lodenstein. „Lyk-reden", pag. 31.

Herstelde voorstellende, om ze op te wekken tot een wandelen voor zyn aangezichte in alle oprechtheit. Uit Gen. XVII : 1."

Van de eerste zes predicatiën weten wij, wanneer Comrie ze uitsprak. Uit wat hij zegt op pag. 60, 88, 91, 137 en 190 valt op te maken, dat het in 1741, is geweest.

Even gaarne als de gemeente ze aanhoorde 1), even dankbaar ontvingen de lezers ze 2). En dit kan ons niet verwonderen. Met een enkel voorbeeld staaf ik dit. In de eerste leerrede van het tweede stuk handelt de schrijver over het gebed. Met donkere kleuren maalt hij de misbruiken, die deze heiligste verrichting des menschen zoo vaak ontsieren. „Wat is het Bidtwerk doorgaans niet tot groote ergernisse en ontstigtinge, ja om Godt tot toorn op te wekken? De oneerbiedigheit is uitermaten groot. Geen blyk is 'er byna van ontzag voor de heerlyke majesteit Godts; geen de minste blyk van gevoel van elende, die op het herte drukt. De een zegt de gebeden, die hy van buiten geleert heeft, op. De andere heeft meenige op een passende Schriftuurtexten. De andere zegt de waarheden van de Theologie op, even als of Godt van de Godtgeleertheit onkundig was. Een ander verhaalt een historie van de bekeeringe des Mensche, en van de verdere wisselvallige toestanden der vromen op den weg na den hemel. Het is een schande, dat zulke, die vrome Predikanten en particuliere willen zijn, zoo te werk gaan; en een groote blindtheit in die, die zulke vertellingen voor bidden houden. Godt kent de practicale zoo wel als de stellige Godtgeleertheit. Wij moeten onze begeertens bekent maken: bidden is begeeren. Een ander staat als of hy een oratie

1) Stuk I, „Opdragt", pag. I.

2) Stuk I, „Aan den Leezer" (2e druk): „.....zoo is het my ook zeer aangenaam, dat dit Werk zoo wel van u ontfangen is, zynde in den tydt van agt weeken zoo verre uitverkogt, dat 'er gesproken is van eenen Nieuwen ofte tweden druk ...."

dede, heeft veel bloemen van welsprekentheit, let op zyne stemsbuiginge, op zyne actien met zyne handen enz." 1).

En niet minder sterk toornt hij tegen den hoogmoed van sommigen, die gebeden opstelden en anderen, zelfs jeugdige predikanten, wilden dwingen, die te bidden. „De Apostel, hoe groot een Apostel hy was, sluit zich zelfs in: *Wy weeten niet te bidden gelyk het behoort.* En evenwel de meeste zyn in haar practyk anders. Ze denken dat ze het *weeten*: ze hebben een gebedt van buiten geleert, dat meer is, ze zyn in staat (zoo groot en zoo hoog zyn en klimmen de verbeeldingen van een onverootmoedigt herte) om gebeden voor andere op te stellen, en vermeetel begeeven ze zich tot een werk ten uitterste af te keuren, waar toe in Godts geheele Woordt nog gebodt nog belofte is: en dus is het maar een eigenwillige Godsdienst, (en alle de argumenten, waar mede men eigenwillige Godtsdienst wederlegt, zyn ook krachtig tegen zulk een bestaan), hoe schoon een naam men ook zyn doen geeft, om de minvermogende en ongeoeffende, de Nazireers en jonge Predicanten te hulp te komen. Foei die hoogmoedt! foei die haar 'er aan onderwerpen! het is zonder bevel, ja zonder voorbeelt van de Apostelen, en zonder eenige belofte van Godts Woordt; zyn tyt zoo onnut te gaan besteeden, om de menschen af te trekken van de leeringe, leidinge, bewerkinge en onderwyzinge van Godts Geest, om ze by deze ofte gene verwaande menschen ter schoole te bestellen. Het is een schande voor jonge Nazireers en Predicanten, zich 'er aan te onderwerpen. Zyn de Nazireers en de jonge Predicanten geheiligt, ze moeten den Geest hebben, en die zal haar leeren bidden." 2)

Maar bij critiek laat hij het niet. Breed en schoon handelt hij over hetgeen tot voorbereiding van het gebed kan

1) T. a. pl., pag. 94.

2) T. a. pl., pag. 48 en 49.

strekken. 1) Vervolgens dringt hij er op aan dagelijks één uur voor deze gemeenschapsoefening met het Eeuwige Wezen af te zonderen. 2) Daarna wijst hij er op, dat men zich bij het bidden niet in algemeenheden mag verloopen, maar dat men zal vragen om hetgeen men gevoelt van noode te hebben. 3) Terwijl hij ten slotte over de orde, die men in het gebed moet volgen, nog deze wenken geeft. „Het is waar, daar moet een order in de gebeden zyn; Godt is een Godt van order: maar wat is die order? Gaat alle menschelyke gebeden na: die heeft deze, eene andere geene order. Zou het niet een stoute hoogmoedigheit en waanwysheit zyn, zoo men een yders order verwierp, om dat die met onze order niet over een komt? De beste order is, dat wy onze gedachten zoeken bestiert te krygen door Godts Geest, na de leidinge van het Gebedt des Heeren. Ik hebbe beproefde heilige hooren bidden, die die order hielden. En schoon wy dezelve order niet altydt houden, zoo denken wy dat wy niet misdoen, als wy de leidinge des Geestes volgen, dan het eene, dan het andere, dat ons meest drukt, voorstellende, na mate het ons indachtig gemaakt wordt. Wy denken dat dit klaar is in verscheiden Psalmen, daar wy te vergeefs na een evenredige zich altoos gelyke order zouden zoeken. En belangende een ydel verhaal van woorden, wy keuren dat gantsch af in de zin, waar in de Zaligmaker het afkeurt namentlyk als de menschen zouden

1) T. a. pl., pag. 6—17.

2) T. a. pl., pag. 15 en 16. „Myne vrienden, is dan een uurtje op gezette tyden des daaghs te veel om voor een eeuwigheit te zorgen, voor de welstandt van zynen onsterffelyken geest zorge te dragen?"

3) „Indien wy niet meer in onze Gebeden voorstelden, als het geen wy missen en waar van wy gevoelige bewustheit dragen, wy zouden zulke langwylige Gebeden niet hebben, gelijk er zyn, die alles by een zamelen dat ze bedenken konnen, ja wy zouden zoo wel [lees: veel] veranderinge van uitdrukkingen en zaken niet hebben, *maar meer als driemael met den Zaligmaaker om een en dezelve zake bidden'* (t. a. pl., pag. 10).

denken om de veelheit der woorden en de herhalinge van dezelve uitdrukkingen te zullen verhoort worden. Maar dezelve uitdrukkinge, als dat 'er af is, is geen *Tautologie*, als was het zelfs tot driemaal toe, vermits by elk herhaal 'er nieuwe aandoeninge by is. Leest de Psalmen, overdenkt het gebedt Christi, en vreest dat gy niet onder die bevonden wordt, die haar vleeschelyke wysheit aanleggen om de gebeden der heilige te bespotten" 1).

Uit den titel van het vierde werkje dezer rubriek — „Lyk-reden over 1 Sam. XXV vs. 1" — blijkt reeds, wat de lezer te wachten heeft. En die verwachting wordt niet teleurgesteld. Na eene korte inleiding behandelt de redenaar: 1) het leven en den persoon van Samuel; 2) „Samuels uiteinde en de groote smerte over het zelve onder de oudste en beste van het Volk"; 3) „Davids vluchten daar op na de woestyne Paran"; en als toepassing: a) het leven en den persoon van Cornelis van Schellingerhout; b) zijn uiteinde; c) de droefheid door zijn dood verwekt; terwijl hij besluit met eene aansporing tot alle aanwezigen (naar hunne maatschappelijke positie in verschillende categoriën gesplitst) „om den overledene na te volgen en in zijne voetstappen te wandelen." 2)

Met deze „Lyk-reden" eindigt de eerste afdeeling van zijne Werken. Daarom volge thans de tweede, bevattende

B. Werken, waarin Comrie een aandeel had.

Hiervan vormen de eerste rubriek:

I. Werken met anderen geschreven.

---

1) T. a. pl., pag. 95. Schoone opmerkingen over 't gebed, vindt men ook in 't „A. B. C. des Geloofs" op pag. 152, 153, 300 en 301.

2) Ofschoon Comrie zijnen vriend vergelijkt met Samuel zoo denkt hij toch niet aan eene gelijkstelling, want hij weet, „dat zulks niet zou passen."

Zij zijn zes in getal.

1°. „*Aanspraak aan D°. Antonius Van Der Os, Predikant te Zwolle.*"

2°. „*Beschermer van de Aanspraak aan D°. Ant. Van Der Os.*"

3°. „*Baniere van Wegen de Waarheid opgeregt tegen den Heer Joan Van Den Honert.*"

4°. „*Examen van het Ontwerp van Tolerantie.*"

5°. „*Θεομαξια Αντεξουσιαστικη ofte een Openinge van de Arminianery, zynde een ontdekkinge van de Oude Pelagiaansche Afgod De Vrye Wil met de nieuwe Godinne de Gevalligheid, verheffende zig stoutelyk tot op den Throon van den Godt des Hemels, ten naadeele van zyne Genade, Voorzienigheid en Hoogste Heerschappye over de kinderen der Menschen.*"

6°. „*De Lasterzugt van Cornelius Nozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft door den zeer Eerw. Heere Nicolaus Holtius, Predikant te Koudekerk, in een Brief van zyn Eerw. aan eenen der Examen-schryveren: In welke het Boek van Dr. Johan Owen Openinge van de Arminianery, gelyk mede de Examinatores tegen den Hoon en het Bedrog verdedigt worden. Uitgegeven door de Examinatores van het Ontwerp van Tolerantie.*"

Daar dit zestal geschriften betrekking heeft op den grooten strijd, waarin Comrie zich wikkelde, heb ik mij ook nu weer te bepalen tot een kort woord over hun auteurschap.

De redenen, waarom ik de eerste drie pamfletten mede aan de predikanten van Woubrugge en Koudekerk toeschrijf, zijn de volgende. De eerste is, dat Prof. Schultens hen er openlijk van beschuldigt 1), terwijl Comrie en Holtius nimmer

1) „Spartelt nu zoo veel, als het u belieft, mijne Heeren *Holtius* en

tegen deze aantijging zijn opgekomen, en de tweede dat ik dit vermoeden ook uitgesproken vond in een brief van Ds. C. Nozeman, toen nog predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Haarlem, aan zijn ambtgenoot C. Westerbaan Wz. te Rotterdam 1). Evenals aan Ypey en Dermout komt het dan ook mij voor, dat men veilig het vaderschap van deze strijdschriften aan Holtius en Comrie kan toekennen. Want behalve op de zoo even genoemde redenen vestig ik nog de aandacht hier op, dat de titels reeds geheel in hun geest zijn, en dat de drukker dezelfde is als van het „Examen van het Ontwerp van Tolerantie".

Van het „*Examen van het Ontwerp van Tolerantie*" verscheen het eerste stukje (I° en II° Samenspraak) in 1753; 2)

Comrie, ik verklaar u beiden voor de *schrijvers* der *Aanspraake*, *Beschermer*, *Banière*, en *zes saamenspraaken*, en ik neem u openlijk af de *momaanzigten* van *Orthodoxus* en *Filalethes*, waar onder gij beiden als twee *dubbelhartige mannen*, u versteekt, om uwe *kwaade zaak* met *bedrog* te winnen, wijl gij ze op een *eerlijke wijze* niet winnen kont. Bij deeze verklaaring, zal ik zoo lang blijven, tot dat de zeer *Eerwaarde Kerkenraad van Amsterdam* de werreld onderrigt, dat *Monsieur Bijl*, dien ik hoor dat een vroom man is, den Kerkenraad *zeeker bewijs* getoond heeft van de *persoonen*, welken *die schriften* hebben gemaakt („Omstandige Brief aan den Heere Nikolaas Holtius" door J. J. Schultens: pag. LXXXII en LXXXIII.)

1) Deze brief wordt in handschrift bewaard op de Bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam (n°. 1564 van den Catalogus). Ds. Nozeman schrijft: „. . . . omdat de schryvers die de Calviniaansche Societeit uitmaakten, zoo verre onder de condemnatie liggen, dat myn Heeren de Staaten goedgevonden hebben ordres te geven om die schryvers in persoon uit te vinden en te beteugelen. Het Examen van Tolerantie is mede uit hunne pen gevloeid, en hetzelve word by de meesten aan het Hof en in 't Collegie der Staaten veroordeeld. Verbood my het gegeven woord van Eer en stilzwygendheid niet, ik zoude UwEd meerder Licht gegeven hebben."

2) 128 pag., 8°, f 0,55. Het onderwerp van de eerste, tweede en achtste samenspraak wordt op het titelblad niet vermeld.

het tweede „over de wezendlyke Natuur van den Godsdienst 1), het derde „over Gods kennisse" 2) en het vierde „over Gods Gerechtigheid" 3) in 1754; het vijfde „over Gods Besluit in 't Gemeen" 4) in 1755; het zesde „over de Praedestinatie" in 1756 5); het zevende 6) en het achtste „over den staat des Rechtschapen Mensch" 7) in 1757; het negende „over het verbond der werken" in 1759 8), terwijl het tiende dat wel aangekondigd maar niet verschenen is, in 1761 persklaar was. 9)

Het vijfde boekje dezer rubriek is eigenlijk niet door Comrie en anderen geschreven, maar door hen vertaald en van eene uitvoerige „Voorreden" voorzien. Zij lieten dit „fraaje Werkje drukken op het *Formaat* van de Samenspraken over het *Ontwerp van de Tolerantie*, ten einde het daar by mochte

---

1) 110 pag., 8°, f 0.55.
2) 124 pag., 8°, f 0,55.
3) XXVI en 134 pag., 8°, f 0,65.
4) XIV en 156 pag., 8°. f 0,65.
5) XVI en 206 pag., 8°, f 0,80.
6) XIV en 136 pag., 8°, f 0,60.
7) 132 pag., 8°, f 0,55.
8) LXII en 226 pag., 8°, f 1.00.
9) „De Boekzaal"; Junij 1761; pag. 760; „Heden is gedrukt en alomme te bekomen Examen van het Ontwerp van Tolerantie; elfde Zamenspraak: in groot octavo. De Prys is 9 stuyv." July 1771; pag. 83 en 84. „En zijn nog te bekomen (n. l. bij Nicolaas Bijl) eenige Exemplaaren van het Examen van het Ontwerp van Tolerantie, waar van op heden niet meer dan tien Samenspraaken uitgegeven zyn, en de elfde thans by het Genoodschap word overzien, om eerstdaags by hem N. Byl, en niemand anders, gedrukt te worden, het welke bekent gemaakt word, op dat het Gemeen, in plaats van een nuttig Werk, zig geen strafbaar Pasquil laate in de hand steeken, het welk in de Couranten onder den valschen Tytel van Examen van het Ontwerp van Tolerantie, elfde Samenspraak, word uitgegeeven." De reden, waarom dit stukje niet is uitgekomen, vermeld ik in Hoofdstuk III.

gevoegd worden, en men het over de stoffen in die Samenspraken voorkomende, zoo die reeds verhandelt zyn, als die nog moeten verhandelt worden, zoude konnen raadpleegen, en daar door, zoo van de schadelyke en ondragelyke gevoelens van de Sekte der Remonstranten, als van de goede trouwe van de Heeren Examinatores, zoude konnen verzeekert zyn" 1).

Ook bij n°. 6 moet eene restrictie gemaakt. Met anderen stelde Comrie alleen de toespraak aan den „veel geachte Leezer", terwijl de eigenlijke inhoud een brief van Holtius is. Maar om niet al te zeer te rubriceeren, heb ik deze twee boekjes maar met de vier andere onder één hoofd gebracht.

Een van de vier gewichtigste rubrieken 2) is ook de volgende; zij behelst de:

II. *Werken door Comrie vertaald.*

Vier zijn zij in aantal.

De Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking verklaart in eenige Praktikale Bestieringen door den getrouwen Leeraar Walter Marshal.

Eene Beschouwing van het Verbondt der Genade uit de Heilige Gedenkschriften, ... door wylen den Eerwaarden en Geleerden Heer Thomas Boston.

De Gelykenis der Tien Maagden verklaart en toegepast. Zynde den Inhoudt van verscheide Predikaatsien over Matth. XXV: 1—13, ... door Thomas Shepard.

---

1) „Voorreden", pag. XXVII.

2) Met haar vormen de practicale, de dogmatische en de met anderen geschreven werken het viertal.

De Leere der Waarheit die na de Godtzaligheit is, gegrondt op de Heilige Schriftuur, volgens den Leidraat van de kleine Catechismus der Westmuntersche Godtgeleerden, voorgestelt door Isaac Chauncy.

Het eerste geschrift is eene vertaling van:

„THE GOSPEL MYSTERY of SANCTIFICATION by the Rev. WALTER MARSHALL" 1).

Aan de vertaling laat Comrie eene toespraak „Aan den Leezer" voorafgaan. Hij geeft daarin *a*) eenige inlichtingen over Marshall; *b*) eene korte verklaring van het oogmerk des schrijvers 2); *c*) enkele ophelderingen omtrent sommige „bedenkelyke uitdrukkingen".

Hoe hoog de vertaler het boekje — XIV „Bestieringen" bevattende — aanslaat, ziet men uit de volgende uitspraken: „Wy dachten geen geringe dienst aan de Nederlanders geschiedt zou zyn, doe wy uitgaven dat alderkostelykste Boek van *Mr. W. Marshal over de Euangelische Heiligmakinge.* Het is mogelyk een van 't beste, dat ooit over deze stoffe geschreven is, beneerstigt u veel in 't leezen daarvan" 3) — en later nog: „Zoo der een boek is, waar in de zuivere Leere der Hervorminge te vinden is, in een kort bestek, zoo is het zyn Werk, genoemt de *Euangelische Heiligmaaking*, en zoo der een Boek noodig is geleezen te worden, in deze tyt, waarin een practyk van die der Hervorminge afwykende, door de *Neonomianen* ingestampt wordt, zoo

1) Ik bezit hiervan een exemplaar, dat in 1836 bij James Duncan te London is gedrukt,

2) „De Leezer dient dit geschrift aan te merken als een *Verdeedig Schrift van de Waare Hervormde Leere, tegen de Pelagiaansche en Arminiaansche Dwaalingen in de Praktyk der Godtsaligheit*" („Aan den Leezer", pag. III).

3) „Leerredenen", II, pag. 185.

is dat Werk en het leezen van dien volstrekt noodtzaakelyk, om in de oude paden te wandelen" 1).

Deze verhandeling vond instemming bij ons volk. In 1772 was zij „al voor lange uitverkogt". Daarom werd zij toen op nieuw uitgegeven 2), maar correcter vertaald en zonder die „zinstooringen, voor welken de WelEerw. Comrie, toenmaals onzer taale nog niet te kundig, zich geenzins konde hoeden." Ds. Petrus Nieuwland te 's Gravenhage verzocht toen voor haar een gunstig onthaal.

Even sterk prijst Comrie Boston's

VIEW of the COVENANT OF GRACE from the SACRED RECORDS 3)

zeggende: . . . . „ook hebben wy een Traactaat van den heer *Boston* over het Genadeverbondt uitgegeven, waar in breedt, volgens de Leere van die kerke, den aardt en de natuure van dat verbondt, zoo weergaloos verklaardt wordt, dat wij zeer twyffelen; of 'er een eenig menschelyk Schrift is, daar volgens Gods eeuwigblyvendt Woordt zoo klaar van het *Verbondt der Genade* gesprooken wordt" 4).

Aan de vèrtaling is toegevoegd „Eene beknopte verhandeling van het *Verbondt* der *Werken*" (die zeer belangrijk is) door Comrie; een brief van Ds. Hugh Kennedy aan den vertaler; een „Voorreden 5) van denzelfden ter Aanprysinge van dit Werk" en een gedicht van een zekeren J. van Wijck.

1) „Catechismus", pag. 162.

2) Bij Joh. Thierry te 's Gravenhage. In 1882 verscheen hiervan bij den heer D. Donner te Leiden een herdruk.

3) Herdrukt o. a. in 1798, te Edinburgh, „by J. Ritchie, for W. Dickson".

4) „Catechismus", pag. 347. En pag. 354 „terwyl wy het onvergelykelyk Boek van *Boston* hier over hebben uitgegeven".

5) „. . . . which was also translated, and is esteemed by proper judges,

Het boek bestaat uit zes hoofdstukken. Daarin wordt gehandeld over: 1) „De *onderhandelende Persoonen* in het Verbondt der Genade"; 2) „Het *maaken* van het Verbondt der Genade"; 3) „De *Deelen* van het Verbondt der Genade"; 4) „De *Bestiering* van het Verbondt der Genade"; 5) „De *Beproeving* van een Zaligmakend persoonlyk inweezen in het Verbondt der Genade"; en 6) „de wyze om de Zondaaren persoonlyk en zaligmakend in het Verbondt der Genade *inlijven*".

Gelijk de „Verborgentheit der Euangelische Heiligmaking" gericht is tegen Arminiaansche inkruipselen — zoo keert Comrie zich in de vertaling van Shepards:

„THE PARABLE of THE TEN VIRGINS" 1)

tegen hen, „die de vrye genaade Godts misbruiken, tot een snoode onverantwoordelyk versuim van de plichten". Hij doet dit niet om onnoodig het twistvuur aan te blazen, want als hij „de twisten, die de Kerke Godts verteeren, met traanen van bloedt uitblusschen konde", dan zou hij het een „groot voorrecht aghten dagh en nagt te weenen"; maar omdat hij zag, dat langer te zwijgen, onverantwoordelijk zou zijn.

„Hij had gedagt overal eenige aanmerkingen tot uitbreiding en opheldering daar by te voegen, gelyk men deselve ook in 't eerste deel hier en daar ontmoeten zal, dog bevindende, dat het Boek daar door te groot zoude uitloopen", heeft hij „dat moeten staaken". Slechts zeer kort is Comrie's aanbeveling, maar om aan zijn woord meer klem te geven, voegt hij daaraan toe de twee gunstige recensien voor de Engelsche editie.

as not the least important part of the volume", zegt Steven (t. a. pl., pag. 198) van haar.

1) Uitgegeven o. a. in 1838 te Londen, „by J. H. for J. Rothwell en S. Thomson".

n. l. die van Jonathan Mitchell en die van William Greenhill, Edmund Calamy, John Jackson, Simon Ash, en William Taylor.

De stof zelf (Matth. XXV : 1—13) is in twee en dertig hoofdstukken verwerkt. 1)

Na de verschijning van dit boek verliep er een geruime tijd voor Comrie opnieuw een werk van een zijner geliefde Engelsche of Schotsche schrijvers in 't Hollandsch overbracht. Pas in 't jaar 1756 zette hij zich weer tot een dergelijken arbeid. En uit vrijen wil deed hij het ook toen nog niet eens. Maar om zich tegen de blaam van onrechtzinnigheid, door zijne tegenstanders op hem geworpen, te verdedigen, wist hij geen beter middel dan de verklaring van den kleinen Catechismus van Westminster 2) door Isaac Chauncy 3), die onder den titel van

„THE DOCTRINE, WHICH IS ACCORDING TO GODLINESS" 4)

't licht zag, te vertalen, „met byvoeging van hetgeen" hij „hier en daar noodig achte." Was dit boekje „uitdrukkende de eenige gevoelens van zyn herte" zuiver — dan was hij 't dus ook 5). Hij begeerde daarom ook alleen dat het

1) Over dezen arbeid spreekt Comrie later niet meer. Wèl deelt hij nog ergens mede dat hij het „dagboek" van den Auteur had gelezen. [„Leerredenen", II, pag. 8], „Ik hebbe in de dagregisters, die *Mr. Sheppart* van zyn leven hielde, een uitdrukkinge geleezen, die ik niet licht zal vergeeten: hy zegt, *dat hy zag dat de reden van zyne koudtheit, ernsteloosheit en te kort kominge in 't Gebedt was, dat hy Godt op zyn throon in zyn herte niet boven alle dingen zettede*".

2) Den tekst van dezen Catechismus vindt men bij Niemeyer „Collectio Confessionum", Appendix, pag. 98—113.

3) Zie over dezen predikant, »Dictionary of National Biography", in voce.

4) Ik bezit hiervan de uitgave van 't jaar 1737 (London, James Buckland). Slechts een deel van den Catechismus minor wordt ontvouwd.

5) Over de instemming van Holtius met dit geschrift spreek ik in Hoofdstuk II.

„Werkje mocht strekken tot bevorderinge van de kennis der Waarheid" en tot een bewijs van zijne orthodoxie, maar volstrekt niet, dat het als een „Catechizeer-Boekje" 1) gebruikt zou worden. Het is opgedragen aan de gemeente van Woubrugge.

Het minst bekend is wel de nu volgende rubriek:

III. *Werken, waarin Bijdragen van Comrie zijn opgenomen.*

Ik vermeldde reeds, dat Comrie voor het derde Deel van de:

„*Sakelyke en Practikale Verklaringe van de twaalf kleine Propheten, door den geleerden en Godtzaligen Heere Mr. George Hutcheson*"

eene voorrede (groot VI pagina's) schreef, bevattende „Eenige Omstandigheden van des Autheurs Leven" 2). De lezer heeft bespeurd, dat deze weinige bladzijden voor de biographie van Comrie niet van belang ontbloot zijn.

„*God verzoend, de Wet in haren tweederleyen eisch verheerlykt en van haren Vloek ontwapent; Vertoond in vier uitmuntende Leeredenen door Stephen Charnock* 3).

1) Comrie verlangde zeer terecht dat men alom zich zou houden aan door de kerken goedgekeurde Leerboeken. „Aan den Leezer," pag. I, „Schoon ik lange wiste, dat de menigvuldigheit van verscheidene Catechizeer-Boekjes hier te lande, zoo als elders, veele verwarring in het Onderwijs veroorzaakt: welke men zoude vermyden, zoo men zig aan een wel geschikt en by de Kerke goedgekeurt en aangenomen Opstel hieldt...."

2) Het eerste en tweede Deel van dit boek leidde Ds. Th. van der Groe met eene „Voorreden" bij het publiek in.

3) Men vindt deze preeken in „The Complete Works of Stephen Charnock, B. D." (Edinburgh, James Nichol, 1864—1866, Vol. IV, pag. 507—586; Vol. V pag 3 90.)

Dit is het tweede geschrift waarin eene Bijdrage van Comrie is opgenomen. Hij, die met de Engelsche litteratuur zoo goed bekend was, onderricht in deze „Voorreden" de Nederlanders, welke uit zijne moedertaal overgebrachte werken door hen met gerustheid konden worden gelezen en voor welke werken zij op hunne hoede moesten zijn. Trouwens diezelfde zorg om toch den volksgeest op de rechte wijze voor te lichten, gaf den stoot tot de vertaling dezer preeken. Want de boekhandelaar was oorspronkelijk voornemens iets anders op de markt te brengen, 1) maar op raad van Comrie zag hij hiervan af en liet hij deze leerredenen in het Nederlandsch overzetten — terwijl zijn raadsman hem Charnock's werken bereidwillig ter leen afstond. 2)

Van waardij is ook de „Voorreden" van onzen ijverigen auteur voor de vertaling van een werkje van Dr. Owen door zijn vriend Cor. Brems 3), ouderling bij de kerk te Rotterdam, getiteld:

„*De inwonende zonde in de Gelovigen*" 4).

Immers doet zij ons zien hoe hoog Comrie Dr. Owen achtte en hoe van harte hij zich met diens theologisch standpunt kon vereenigen 5).

---

1) „Geschreven door een Leeraar, die naar Dwaal-Leeringen sterk overhelde" („Voorreden", pag. VI).

2) T. a. pl., pag. VI.

3) Deze heer bracht verschillende Engelsche boeken in het Nederduitsch over.

4) In het oorspronkelijke luidt de titel „The Nature, Power, Deceit, and Prevalency of the Remainders of *Indwelling Sin* in Believers"; („The Works of John Owen, D. D."; London, 1823—1826; Vol. XIII, pag. 5—206). De eerste Hollandsche druk verscheen in 1726 te Amsterdam „bij d'Erven van de Wed. G. de Groot."

5) Sprekende over Owen's verblijf aan het „hof van Cromwel" schrijft

Comrie's laatste arbeid voor de pers was het leveren eener bijdrage tot een nieuwe uitgave van:

Proeve van de kragt der Godzaligheid door wijlen den hoog-eerwaarden, hoog-geleerden heer Gijsbert Voetius.

De boekhandelaar Koumans, door „de goede Vriesen" daartoe aangezocht, „vond goed, niet alleen dit Werkje te herdrukken, maar ook door een Ervaaren Man, aan hem bekent, dog Comrie geheel onbekent, daar by te laten voegen eenige *Aanmerkingen* tot verdere opheldering, verciering en aandrang van Vader *Voetius* gezegdens, en deed „Comrie de eere aan, hoewel hy zyn E. nooit gezien nog Brieven met Hem gewisselt had, de afgedrukte bladen in een pakket te zenden, met een bygevoegd vriendelyk verzoek, om een Voorreden voor dit Werkje te schryven." Maar dit kwam hem „zeer bedenkelyk" voor, daar hij reeds „dikwils zulke verzoeken van de hand geweezen had, omdat de naam van den Schryver, immers den inhoud zelfs van zyn Boek, de agtbaarheid daar aan geven moet. Nogtans na raadpleging met verstandige Hert-vrienden, heeft hy zich laten bewegen, om iets, dog kortelyk te doen, en dus aan het verzoek des Boekhandelaars te beantwoorden." En de voorrede, die Comrie toen schreef, is een stuk van belang. Misschien had hij er een voorgevoel van, dat hij thans voor 't laatst zich op de publieke markt des levens vertoonde en besloot hij daarom, een bezield afscheidswoord tot zijn Volk te richten. Nog eenmaal deed hij hoog wapperen de banier, waarom alle echte Calvinisten zich konden scharen en wees hij hun de hoofdvijanden („Naturalismus, Deïsmus, Arianismus, Rationalismus, en Heidensche Moralismus"), aan welke nimmer kwartier

---

Comrie dat „mogelyk naa Davids tyt geen geschikter Hof geweest is" — ik vond deze opmerking te kenschetsend om haar aan mijne lezers te onthouden.

mocht gegeven. Wel zong men steeds luider het liedeke der Tolerantie, begon men te pogen de verschillende Protestantsche kerken te vereenigen 1) en herhaalde men de oude aanklacht, dat de gereformeerde leer goddelooze en zorgelooze menschen maakt — maar dit deed den wakkeren strijder geen oogwenk wankelen, maar juist forscher roepen en krachtiger kampen. Van eene „Heidensche zeedekunde" gebouwd „op de puynhoopen der verachte Leere der Verlossing" was nooit geen heil, veeleer dieper wegzinken in ellende te wachten en daarom moesten de vromen hunne werkzaamheid verdubbelen en met veel meer ernst de gereformeerde leer onderzoeken; en dan zouden zij 't ook bespeuren, „dat de Waarheid door Gods verligtinge gekent, als een voorgaande, en Godzaligheid, dat is geen zedekundige Moralen, maar waare Evangelische Heiligheid, door Gods kracht op een onwederstandelyke en het hert veranderende wyze in het gemoed indringende, als een gevolg daar uit noodzakelyk voortvloejende met elkander moeten vergezelschapt gaan". En om 's Heeren volk tot deze bezielende worsteling op te wekken, daartoe wist Comrie geen beter boekske, dan dat „van den grooten en nu zaligen Man Voetius."

Hiermede is de bibliographie voltooid. Want wel worden nog drie boekjes aan Comrie toegeschreven, maar die zijn niet van hem afkomstig. Toch dien ik ze te noemen.

Werken, die verkeerdelijk aan Comrie worden toegeschreven.

Ongeveer in het midden van deze eeuw 2) verscheen bij

1) Comrie spreekt van „*drie Brieven* onlangs in *Over-Yssel* gedrukt" om „twee voorname Familien der Protestanten te vereenigen." („Voorreden", pag. VI).

2) Het is mij niet gelukt te weten te komen, in welk jaar het boekje uitkwam.

den boekhandelaar J. F. Jongs te Franeker 1) een boekje (groot 52 pag., kl. 8°.) getiteld:

„*Den Nieuwen Mensch in het Gemeen Behandeld.* Gebragt tot een Zamenstelsel der Practicale Godgeleerdheid, door Antonius Driessen, Doctor en Professor Ordin. der H. Theologie en Academie-Prediker te Groningen. Vertaald en Uitgegeven door Alexander Comrie."

Dit werkje is een stuk uit een geschrift van Prof. A. Driessen, dat in 1738 te Groningen bij de „boekverkopers Laurens Groenewout en Harmannus Spoormaker" uitkwam (groot 802 pag., behalve de opdracht en de voorrede) onder dezen titel: „*Oude en Nieuwe Mensch gebragt tot een Zaamstel der Praktikale Godgeleertheit.* Uit het Latyn vertaalt en meer dan de helft vermeerdert met een Toegift De Nieuwe Mensch een Betragter der Wonderwegen die God gehouden heeft met het Land zyner inwoning. Zynde etc. .... door Antonius Driessen, Doctor en Professor Ordin. der H. Theologie en Academie-Prediker te Groningen." En wel hiervan „het eerste en tweede hoofstuk" van het Tweede Deel (Deel I „Van den Ouden Mensch"; Deel II „vertonende den nieuwen mensch", Cap. I „het welke van de Nieuwe Mensch in 't gemeen handeld", Cap. II „de roeping en Bekeering van den Nieuwen Mensch. En in 't bezonder die van den Moordenaar aan 't Kruis") pag. 287 tot pag. 315.

Dat dit boek echter niet door Comrie uit het Latijn vertaald is, blijkt uit hetgeen de hoogleeraar Driessen op pagina 2 van de voorrede zegt. „Er waren Geleerde en Godvrugtige Predikanten en andere, die eragtten, dat het ook voor onze Nederlanders tot nuttig onderwys en stigting kon verstrekken; ten dien einde wilden de zeer Godvrugtige en Geleerde Heeren, myne gewezene Toehoorders, nu zeer waardige Predikanten, die ik noem volgens dien rang na dat ze in de

1) Volgens mededeeling zijner kinderen ongeveer 1860 overleden.

Bediening, in meer dan eene plaatze, geweest zyn, *Lubbers*, *Oostbroek*, *Wieringa*, hunne pen wel lenen tot de Vertaling, welke ze ook gelukkig hebben uitgevoert, waarvoor ik hare Weleerwaardigheden in 't openbaar hertelyk dankzegge".

Brief van Orthodoxus en Philalethes aan Diotrephes, wegens de gedrukte Schrifturen over de Handelingen van den Zwolschen kerkenraad, voor en in de Jaarlyksche Verandering van desselfs Leden, den 24. en 26. Januarii 1754. gehouden (14 pag., 4°.)

„*Tweede Brief van Orthodoxus en Philalethes aan Diotrephes*, wegens de Verantwoording van het Meerendeel tegen het Protest van het Minderdeel des kerkenraads van Zwolle, over de zaken, by de Verandering van dien kerkenraad, in de maand January 1754. voorgevallen (19 pag., 4°.)"

Zóó luiden de titels van een tweetal pamfletten, in 1754 te Leeuwarden bij Abraham Ferwerda gedrukt, van welke volgens Mr. J. I. van Doorninck 1) Comrie en Holtius de schrijvers zouden zijn. Ten bewijze van deze veronderstelling verwijst deze schrijver naar Ypey en Dermout, die in noot 684 van het Derde Deel 2) vermelden, wie met de pseudoniemen in het „Examen van Tolerantie" worden bedoeld. Dit argument komt mij echter niet afdoende voor. Want wel verbergen zich in het „Examen" Comrie en Holtius achter de namen van Orthodoxus en Philalethes, maar hieruit mag nog niet afgeleid, dat daarom ook deze boekjes van hen afkomstig zijn. Ik geloof, dat een ander schrijver zich van deze meer voorkomende pseudoniemen heeft bediend. Hiervoor heb ik deze redenen. De schrijver van deze blauwboekjes

---

1) „Vermomde en naamlooze schrijvers"; deel I, pag. 453.

2) Pag. 231.

behandelt alleen eenige zuiver plaatselijke aangelegenheden, wel in de procedure tegen Ds. van der Os niet zonder alle belang, maar toch geenzins van zooveel gewicht, dat Holtius en Comrie zich gedrongen konden gevoelen, ze toe te lichten. Zoo is de geheele aanleg van deze boekjes dan ook gansch anders, dan die der strijdschriften van de beide wapenbroeders. Deze bespreken vooral dogmatische quaesties en mikken in hoofdzaak op enkele professoren; gene handelt alleen over Zwolsche toestanden. Ten andere zijn de strijdschriften van Comrie en Holtius, althans naar den titel, geen van allen rechtstreeks door Orthodoxus en Philalethes uitgegeven. Ten derde is bij dezen uitgever nimmer eenig ander werkje van hen samen of van een hunner verschenen, terwijl er geen enkele reden denkbaar is, waarom zij zich — stel zij waren de auteurs — tot een zoover af wonenden uitgever zouden hebben gewend. Om de aandacht van zich af te leiden, was het stellig niet — daarvoor zijn deze boekjes te onbeduidend. Ten vierde spreken Comrie en Holtius in hunne andere strijdschriften meer dan eens over de Examen-schrijvers, maar in deze stukjes is dit nimmer het geval. Ten laatste verhaalde ik reeds, hoe Schultens in zijn „Omstandige brief aan Holtius" openbaart, wie de schrijvers waren van de „Aanspraake", „Beschermer", „Banier" en „het Examen van Tolerantie", maar hij zegt niet, dat diezelfde mannen ook de brieven aan Diotrephes in het licht hebben gegeven, terwijl toch de pseudoniem hem stellig wel verlokt zal hebben, ze eens in te zien. Om deze oorzaken meen ik van Mr. van Doorninck te moeten verschillen.

Volgens Ypey en Dermout „Gesch. der Ned. Herv. Kerk", III, pag. 507, is „Theophilus van Heber" een pseudoniem en kwam zijne „Verhandeling over den naam van antinomianen en antinomianery in Nederland" „misschien wel uit de hand van leden des genootschaps waarvan de hoofdbestuurders Holtius en Comrie waren."

Enkel met verwijzing naar Ypey en Dermout, l. l., en dus blijkbaar op grond van dit zeer losse vermoeden, zegt Mr. van Doorninck (t. a. pl., pag. 220) dat Th. v. Heber=N. Holtius en A. Comrie is. Maar dit is onjuist, want uitdrukkelijk verklaarde Comrie („Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 34), dat hij van Heber niet kende.

Zoo telt dus de lijst van Comrie's werken 23 nummers. Is dit reeds een betrekkelijk vrij groot getal, het zou nog aanzienlijker geworden zijn, wanneer het hem gegeven was geweest, al zijne voornemens ten uitvoer te brengen. Hij heeft n.l. aan zijne lezers nog toegezegd: een Tractaat over de Heiligmaking 1), een derden Bundel „Leerredenen" 2), en het Vervolg 3) van zijne „Verklaaringe van den Heidelbergschen Catechismus" 4). Maar Comrie heeft zijn woord niet gestand kunnen doen. „Waarin hy", volgens zijn zwager Ds. de Heijde 5), „allezins te verschonen is by alle die weten, hoe hy in het vervullen dier beloften verhinderd is, door ander nootzakelyk Werk en Schriften, ten nutte van Gods kerk, door velerleie omstandigheden, zware aanhoudende Ziektens, en daaruit vloeiende byblyvende Zwakheden." Of diezelfde redenen hem mede gedwongen hebben zijn plan, om ook Bostons „*Human Nature in its Fourfold Estate*" te vertalen, op te geven, weten wij niet 6). Maar het is wel

1) Voorrede „aan den Leeser" vóór zijne vertaling van „*de Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking*", pag. I.

2) O. a. „Leerredenen", II, pag. XXIV, „en dit tweede stuk, dat haast door een derde zal gevolgt worden."

3) O. a. „Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 152.

4) Of het boekje, waarvan sprake is „Leerredenen", I, pag. 36 ooit het licht gezien heeft, is mij onbekend.

5) „Voorreden" vóór den derden druk van het tweede stuk der „Leerredenen", pag. XXX.

6) Dit voornemen blijkt uit „de Privilegie" door de Staten van Holland

waarschijnlijk. Nu hij zich verhinderd zag, verrichtte de heer Abel van Keulen 1), catechiseermeester te Leiden, op zijn verzoek dezen arbeid 2). In 1742 kwam het, verrijkt met eene „voorreden van Cornelius van Velzen" uit bij Joh. Hasebroek te Leiden en Nic. Bijl te Amsterdam.

Uit de citaten, die ik reeds aanhaalde en nog aanhalen zal, heeft de lezer ruimschoots gelegenheid om over Comrie's taal en stijl te oordeelen· Daarom behoef ik er zelf niet veel van te zeggen. Niemand zal Comrie een keurig schrijver noemen. Trouwens dit liet zich van iemand, die zoolang in een ander land vertoefde en daarbij op de Academie altoos in het Latijn hoorde oreeren, wel niet verwachten. Zijne Schotsche afkomst voert hij dan ook zelf aan tot verontschuldiging van enkele harde uitdrukkingen 3). Maar

en West-Friesland gegeven aan Joh. Hasebroek „om . . . alleen te mogen drukken het *A. B. C. des Geloofs*, door A. Comrie en wyders door den zelven Auteur uit het Engels vertaald *de Verborgentheit van de Euangelische Heiligmaking . . . de Viervoudige Staat des Menschen . . . Verhandeling over 't Genaden Verbond . . .* als ook *de Parabel van de tien Maagden*". De „Copye van de Privilegie" is vóór elk der genoemde werken afgedrukt.

1) Deze heer vertaalde ook uit het Engelsch een boekje van Owen, getiteld: „*Euangely-Gronden en Baerblykelykheden van het gelove van Gods Uytverkorenen*". Dit verscheen in 1738 te Leiden bij Joh. Hasebroek. Comrie achtte dit een nuttig werkje. („Catechismus", pag. 496.)

2) Comrie's opmerking „en behoeven het niet te doen, terwyl de Geleerde, en Zalige Heer Boston, die wy uitgegeven hebben, dat ten vollen gedaan heeft *in den viervoudigen staat des menschen*" („Catechismus", pag. 121) wekt het vermoeden, dat Comrie zelf „dit weergalooze werk van Boston" vertaalde. Toch blijkt uit de „voorreden" van prof. van Velzen het tegendeel. Bovendien verbetert Comrie zich zelf dan ook nog in het eigen geschrift. „Catechismus", pag. 221, „hebbende laaten uitgeven . . ."

3) „Daarenboven ben ik een *Schotsman*, die de kracht van de Duitsche taale en derzelver idiotismen niet in den grond verstaa, hebbende die

bovendien verklaart hij zeer openhartig, dat het ook zijn aard niet was, het eens geschrevene nog eens te doorloopen met het doel om gebrekkige zegswijzen te verbeteren 1). Toch maakte hij het niet al te bont en wel, omdat hij zoo voorzichtig was zijne spelling te laten corrigeeren en de drukproeven door een ander te doen nazien 2). Alleen ontsiert langdradigheid wel eens zijne pennevruchten — een gebrek, waarvoor de schrijver zelf niet blind was 3).

Ik stipte reeds aan, dat Comrie bij het uitgeven van zijne boeken practisch te werk ging en er zich goed rekenschap

niet volgens eene *Grammatica* geleert, noch door het leezen van Toneel stukken of andere cierlyke Schryvers, noch door den ommegang met groote taalkenners: want zoo verre ik Nederduitsche Boeken geleezen hebbe, was het alleen om leeringe in de Waarheidt en opwekkinge tot Godzaligheid te ontfangen, en myne verkeeringe, welke mede niet veel is buiten myne Boekkamer, is meest geweest met de Oprechte en Godzalige, welke hare ziele met de assche van de bloemtjens der welsprekentheid niet voeden, en meenen het genoeg te zyn, als wy elkanderen maar verstaan." („Berigt", pag. 22.)

1) „Het kan wel zyn, dat ik alles zoo niet uitdrukte gelyk het behoorde, en het zoo niet beschaafde gelyk wel sommige. Want ik ben geen spinnekop, die myn webbe uit myn eigen ingewand spinne, maar naa de mate van het licht dat ik van God en myne Voorgangeren ontfange: en als dat werk volgens die beginzelen verricht is, heb ik my juist niet als de spinnekop buiten myn werk gezet, om te bezien alles wat 'er ontbrak, om dat te verspinnen, veel min om door het byvoegen van eenige nieuwe draaden vastigheid aan myn werk te geeven, weetende dat myne gestelde pointen in zich zelven zulk een vastigheidt hebben, dat alle de helsche magt die niet zal konnen breeken, gelyk wel elke dienstmaagt die spinnewebben, hoe nauwkeurig gesponnen, gemakkelyk met eenen veeg wegvaagt." („Berigt", pag. 21).

2) Zie pag. 78 (noot 1) van dit geschrift. Een van de meest in het oogvallende fouten is, dat Comrie zoo vaak in plaats van Heere „Heer" schrijft.

3) „Ik dacht wel eens, dat mogelyk myne lankheidt haar mochte verveelen". „Berigt", pag. 2.

van gaf, dat de Calvinisten altoos meest onder de „kleine luyden" worden gevonden. En met dit feit rekende hij niet alleen bij de bepaling van den omvang van een boek en bij de vaststelling van den prijs, maar ook bij het stileeren. Al verwijst hij herhaaldelijk naar andere schrijvers, breede citaten last hij weinig in den tekst in en als de aard van het onderwerp het toeliet, streefde hij naar eene populaire wijze van uitdrukken. Zoo treft u telkens eene karakteristieke opmerking 1).

De roem van een oorspronkelijk schrijver te zijn, wordt Comrie niet betwist. Wel beschuldigt Schultens hem in zijne boosheid van plagiaat 2), maar hij staaft zijne beschuldiging niet en de toon van zijn pamflet wettigt de conclusie,

---

1) Slechts enkele voorbeelden. „Is er ooit een' *twistzaak* in de *Kerke* of *Huizen*, die *Kerken* behoorden te zyn." ....„Wy zullen de verhandeling van de Eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs nu sluiten; zo gy iets gevonden hebt tot uwer stigtinge en bevorderinge, geeft Gode de eer en bidt voor ons. Amen." („Eigenschappen des Geloofs", pag. 221 en 397). „Zoo het te lang is, verschoont ons: want ons oogmerk was niet, om u te verveelen, maar om u te stichten." („Leerredenen", I, pag. 116). „Hoe minder wy op menschen vertrouwen, hoe beter: Wij denken menigmaal den Heere in de armen te hebben en wy hebben den Duivel in onzen schoot." („Catechismus", pag. 167).

2) „Myn Vader had ook verstand genoeg om te merken, dat *Comrie goede fontes* had, waar uit hy zyne *Praktikaale bestieringen* haalde, schoon hy 'er veele dingen onder mengde, die geenszins uit *goede fontes* vloeijden. Zoo ik het niet beneden myne waardigheid reekende, zoude het my geen moeyte zyn, *Comrie* te ontblooten van al zyne *plukveeren*, die hy deezen en geenen der *Nederlandse*, meest evenwel den *Engelsen* en *Schotsen* schryveren, waar omtrent ik hem beter kan nagaan, dan hy denkt, heeft ontleend. Ik vind zulks veel te laag: en zeg daarom alleen, dat het een bekende regel is in de geleerde werreld, door ondervinding van lange jaaren bevestigd. „Qui summos viros frequentissime plagii insimulat, plerumque summus est plagiarius." *Comries* dieftigen aard ken ik van naa by". („Omstandige brief", pag. CLXIX en CLXX.)

dat zijn voorgeven, alsof hij dit wel kon, maar niet wilde doen, bezijden de waarheid is. Hij, die alles samenraapte, waarmede hij zijne tegenstanders kon kwetsen, zou deze gelegenheid om een hunner te declineeren, voorbij hebben laten gaan!

Hoe gretig dan ook het publiek de werken van den predikant van Woubrugge ontving, blijkt uit de bibliographie genoegzaam. Wel is W. à Brakel in dezen zijn meerdere 1) — maar toch kan Comrie ruimschoots tevreden zijn. Vooral wanneer men bedenkt, dat in de tweede helft der achttiende eeuw het getal der gereformeerden reeds beduidend geslonken was. En niet alleen het volk sprak zoo luide ter zijner gunste, maar ook gaven bevoegde beoordeelaars niet minder goede recensiën. Zoo o. a. „de Boekzaal der geleerde wereld" 2), de predikanten Holtius 3), de Heyde 4), Theod.

1) Van „de Redelyke Godsdienst" verschenen alleen in de achttiende eeuw minstens 20 drukken. Cfr. T. J. Los „ Wilhelmus à Brakel", pag. 298 en 299.

2) December 1749, pag. 627 — pag. 749 (recensie van de „Leerredenen") „aldus gaven wy ene korte schetse op van deze voortreffelyke Leerrede, die uit Godts Woordt is geput en dus enen Leeraar des Nieuwen Testament voegt, en met krachtige en zieltreffende Spreekwyzen en Redenen is uitgebreidt, en tot veel nut en Bestieringe in vele Gewetens-gevallen der Christenen, onder Godts Zegen, kan toebrenge." Januarij 1765, pag. 11 — pag. 20 (recensie van Voetius' „Proeve van de kragt der Godzaligheid") „dit werkje pronkt met eene Voorreden van den Weleerw. Godtzaligen Heer Comrie, waardig Predikant te Woubrugge, een Man bekend genoeg door zyne Godtvrugtige Geschriften, waar in kort en zakelyk veele Waarheden behandelt worden, overwaardig van eenen ieder, en vooral van beproefde Godtzalige gelezen te worden." Voorts worden nog met een woord van aanbeveling aangekondigd: Bostons „Beschouwing van het verbondt der Genade" (Juny 1743, pag. 631 — pag. 646) en Shepard's „Gelykenis der tien Maagden" (1 July 1743, pag. 20 — pag. 32.)

3) Men leze slechts het gedicht van Holtius op Comrie, opgenomen in Comrie's „Verklaaringe van den Catechismus."

4) „Voorreden" voor den derden druk van het tweede stuk der

Avinck 1), en in onze dagen de hoogleeraar Kuyper 2). Veilig kan dan ook geprofeteerd, dat Comrie's schriftelijke nalatenschap een blijvend debiet hebben zal.

Zoo is 't ook licht verklaarbaar, dat Comrie niet van uitgevers behoefde te verwisselen en dat hij herhaaldelijk werd aangezocht een nieuw geschrift in te leiden. De Heeren Hasebroek en Bijl zullen stellig goede raken hebben gemaakt. 3)

„Leerredenen", pag. XXIX. „Myne aanpryzing heeft het niet nodig, wyl deze Leerredenen zig zelve aanpryzen en ademen dezelvde, liefl yke en verkwikkende geur van zuivere, beproevde en bevindelyke Waarheden, die zig in alle des Mans Schriften zoo aangenaam ontdekte.

1) „Voorberigt" voor den tweeden druk van den „Catechismus", pag. 8 en 9. „Comrie was een *uitmuntend Mensch!* Een Man, die blakenden yver voor de regtzinnigheid deedt vergezeld gaan met blinkenden Godvrugt! Die door en door geoeffend was zelvs in de fynste geschillen omtrent de Vrye Genade-Leer, en agter de subtielste wanbegrippen nopends de Praktyk! Hy drong door tot in de binnenste schuilhoeken van het harte en wist de zuiverste Practyk op zulk eene Evangelische en Bevindelyke wyze voor te stellen, dat allen, die iet van de zalvinge der Heiligen hadde, daar door zeer gevoelig getroffen wierde: laten zyne praktikale schriften, die ten Bewyze welke smaak zy gevonden, en welke ene algemeene goedkeuring zy weggedragen hebben, meer dan eens herdrukt zyn, laten deze getuigen!"

2) Met hoeveel waardeering Dr. A. Kuyper over de werken van Comrie spreekt, blijke uit deze citaten. „Toch eischt eerbied voor de uitnemende verdienste van dit *Examen van Tolerantie*, dat we eenigzins breeder aantoonen, dat we metterdaad dit gevoelen omtrent „den Man Christus" niet *mogen* overnemen. („De Vleeschwording des Woords", pag. 208). „Veel liever dan in de aanwijzing van dit daghelder feit kracht te verspillen, leggen we dan ook onzen lezers, aan het slot van dit betoog gekomen, de heerlijke uiteenzetting van Comrie voor, waar hij zich over de zaligmakende geloofskennisse op deze aangrijpende wijze uitlaat." („Het werk van den Heiligen Geest", II, pag. 290).

3) Omtrent deze uitgevers vond ik bij Ledeboer „de Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland" (Deventer, ter Gunne, 1872) 't volgende aangeteekend. „*Hasebroek*, of (*Hazebroek* en *Hazen-*

§ 9. *Comrie als rustend Bedienaar des Woords. Zijn dood.*

Over het laatste elftal levensjaren van Comrie hing tot dusverre eene sluier, en hoezeer ik mij ook beijverde dien weg te nemen het is mij niet mogen gelukken. Wel deelde ik reeds mede wat hem gedurende dien tijd in zijn huiselijk leven ervoer, maar of hij in die jaren voor de gereformeerde kerken in Nederland nog iets heeft verricht, heb ik niet kunnen ontdekken. Of „de zware ziektens en byblyvende krankheden", waarvan Ds. de Heyde spreekt, hem reeds kort na den strijd met de verdedigers van van der Os aangrepen, dan wel of de krasse wijze waarop de Staten van Holland Holtius, en daarmede zijdelings ook Comrie, bejegenden hem den moed of de opgewektheid ontnamen om de gereformeerde leer nog verder te ontvouwen — valt niet te beslissen. Onwaarschijnlijk is het niet, dat beide redenen hebben saamgewerkt.

Uit de Acta van de classe van Leiden en Neder Rhijnland valt op te maken, dat eene langdurige ziekte hem voor de eerste maal trof in den winter van het jaar 1770/1771. Op den 11den Februari van dat jaar verscheen ten minste voor 't eerst ter vergadering een ouderling uit Woubrugge — Cornelis Valk — met het verzoek of de ring de beurten van Comrie wegens „ziekte en zwakheid" zou willen waarnemen 1). In Mei daaropvolgende gaf dezelfde ouderling een brief van zijn predikant aan de classicale vergadering over, waarin Comrie berichtte, dat hij nog niet was hersteld, maar dat hij hoopte door de „naderende zoomerwarmte tot meerdere sterkte" te zullen geraken en zoo weer in staat te zijn, om „te kunnen prediken." Mocht dit echter niet het geval wezen,

---

broek. Johannes. Werkz.(aam) 1731—1748. Den 3. Dec. 1731 werd hij *vrym*(eester). *Merkt*(eeken). Zie Catal. Bibl. Daventr. N°. 3257. Vol. IX N°. 230 (pag. 257)". En „*Byl. Nicolaas. Werkz.* 1740—1778. *Woonpl.* op den Nieuwendijk".

1) Acta van de Classe, art. 4.

dan zou hij zijn emeritaat vragen 1). Maar toen de classe op 1 July weer zitting hield, vroeg Comrie nogmaals de hulp zijner medebroeders, echter met de bijvoeging, dat hij reeds „eenigsints aan de beeterhand was." De vergaderden waren hem ook nu weer ter wille, ofschoon zij te kennen gaven — „alzoo men met Leedwezen voorzag, dat de door Ds. Comrie gehoopte volkoomene herstellinge niet te verwagten was" — dat het hun voorkwam, dat het beter geweest zou zijn, als hij nu zijn Emeritaat maar had „besolliciteerd." 2) Tot dezen stap spoorde hem ook zijn trouwe vriend Holtius aan, zoowel om Comrie voor laster en de gemeente van Woubrugge voor schade te vrijwaren, als ook om de bezwaren, die het vervullen van dezen dienst aan de ringbroeders gedurende den winter zouden veroorzaken 3). En toen Comrie daarbij kort op elkaar tweemaal ongesteld werd en hij ten gevolge daarvan geheel verzwakt was, besloot hij deze raadgevingen te volgen en vroeg hij aan de classe — 5 Augustus bijeen zijnde — hem ter hulpe te komen, bij zijne aanvrage om ontslag 4). Ook aan deze bede werd bereidwillig gehoor gegeven en wel met dezen uitslag, dat Comrie op den 4den November het volgende schrijven aan de classe kon doen toekomen:

„WelEerw: Heeren en Zeer Hooggeachte Medebroederen. Wyl Haar Ed: Gr: Mogende, de Staaten van Hollandt en West Vrieslandt goedgunstiglyk gelieft hebben op myn Request my te verlenen Acte van myn Emeritusschap, salvis honore et stipendio, den 17 Oct. laatstleden, zoo vinde ik my verpligt UWelEerws hier van behoorlyke kennisse te geven, en met eenen UWelEerws hertgrondig met alle verschuldigde ootmoet te bedanken voor de hulpe my verleent.

1) Zie Acta van de Classe van 6 Mey 1771, art. 2.

2) Zie Acta van de Classe van 1 July 1771, art. 2.

3) Zie Bijlage B.

4) Zie Acta van de Classe, art. 2.

tot verkryginge myner rust. Ik zal altoos daarvoor ene dankbare erkentenisse in myn harte bewaren, en met der daadt nae myn vermogen trachten te betoonen.

„WelEerw: Heeren en Zeer Hooggeachte Medebroederen, het nu zynde myne hertelyke wensch en innige begeerte, dat deeze zacke zoo haast als mogelyk is, haer vollen beslag mogte verkrygen, door de afdoeninge der differenten hier over voor vele jaeren ondernomen, door opkomende incidenten zynde gestaakt, en deze zacke aan de Classicale Tafel aanhangkelijk gebleven is, zoude ik ootmoedig verzoeken de WelEerw: Classis tot de finale determinatie daervan geliefde mede te werken, en ten dien einde zodanige orders te stellen, als het dezelve naa haer wysheid zoude noodig vinden te behooren, mitsgaders van derzelve schikkinge in deezen gemaekt, kennisse te geeven aan deezen Broeder Ouderling, met voorkennisse van den Kerkenraadt afgezonden, om deezen missive over te leveren, opdat dezelve Kerkenraadt mag weeten, hoe zig te moeten gedragen tot verkryginge van een ander Predikant in myn plaatse, en ik eindelyk in myn zwakheid door beroepinge van een opvolger in myne bedieninge; in den avontstont mynes leevens enige rust mochte bekomen.

„Voorts Godts Allerdierbaarste zegeningen over de WelEerw. vergaderinge toewenschende, blyve

„WelEerw. Heeren en Zeer HoogGeachte Medebroederen,

U WelEerws. allerootmoedigste dienaar

(Onderstont.) en Medebroeder,

Woubrugge, den 3 Nov. 1771. A. COMRIE." 1)

Al was hiermede aan alle formaliteiten voldaan, toch duurde

---

1) Zie Acta van de Classe van 4 Nov. 1771, art. 1. »De Boekzaal" (Jan. 1772; pag. 112) deelt dit bericht aldus mede. »Woubrugge. Vermits de WelEerw. Heer Alexander Comrie, A. L. M. Philos Doctor en getrouw en gelieft Herder en Leeraar der Gemeente alhier, wegens aanhoudende en toeneemende Lichaamszwakheden, door Hun Ed. Groot Mog. de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, gunstig Emeritus verklaart is, salvo honore et stipendio, zal deze plaats vakant worden."

het nog geruimen tijd eer Comrie kon vertrekken. Want de kerkelijke quaestie te Woubrugge maakte, dat pas nà de rechterlijke beslissing een beroep kon worden uitgebracht. 1) Gelukkig was Comrie weer wat sterker geworden en kon hij nog al eens den predikdienst waarnemen. 2) Maar toch had hij dringend behoefte aan rust en nauw had de rechter dan ook uitspraak gedaan of Ds. Ouboter 3), destijds predikant te Giesen-Oudkerk werd beroepen. 4) Deze volgde de beroeping op.

---

1) De kerkeraad waagde nog, ten gerieve van zijnen leeraar, eene poging om hieraan te ontkomen. Maar zij mislukte. Acta van de classis van 4 Mey 1772, art. 2. »Wyders relatierde noch Do. Nicolaas Holtius, dat er van ter zyde, hoewel niet van den kant van den Heer, aan den Kerkenraad propositie gedaan was, of men niet, ter bevordering van de rust van Do. Comrie, zou kunnen goedvinden, by Request H. E. G. M. te verzoeken, dat dezelven interim, naar hoogst derzelven souveraine macht, geliefden te stellen eenen Predikant: en dat de kerkenraad van Woubrugge hierop verzogt de raad van deeze Clasis. Omvrage hierop gedaan zynde, heeft de Vergadering den Kerkenraad geraden, dien voorslag af te slaan, op dat niet misschien door het inwilligen van denzelven de zoo noodige decisie van dit geschil vertraagd worde of wel mogelyk geheel achter blyven: dan, dat de Kerkenraad, opdat Do. Comrie de hem toegestaane rust te eerder genieten mogte den Ed. Hove by Request diende te verzoeken, om deeze zaak by korten termynen te willen decideren."

2) Volgens de Acta van de Classis van 2 Nov. 1772, art. 2.

3) Ds. Bartholomeus Ouboter werd in Maart 1748 proponent te Leiden. Op den 31sten Mei 1750 werd hij bevestigd te Heer-Simonshaven en Biert, en op den 23sten Oct. 1763 te G. O. Tot het jaar 1788 diende hij de kerk van Woubrugge. Op den 29sten Maart 1793 overleed hij te Dordrecht. Ik ontleende deze feiten aan enkele opgaven in »de Boekzaal."

4) Aldus wordt in »de Boekzaal" (Febr. 1773, pag. 217) van deze beroeping mededeeling gedaan. »Woubrugge. Door den WelEd. Gestr. Heer Mr. Theodorus van den Aart de Sterke, Vryheer van Esselykerwoude en Heer-Jacobswoude, het Herders- en Leeraarsampt alhier, by Collatie opgedragen zynde, aan den WelEerw. Heer Bartholomeus Ouboter, Pred. te Giesen Oudekerk; is zyn Eerw. den 6 van Jan. 1773, ten overstaan van DD. Consulenten, ook Kerkelyk beroepen, en is dit beroep den 1 van Febr. door de Eerw. Classis van Leiden en Neder-Rhynland goedgekeurd, en van den beroepenen in des Heeren vreeze aangenomen."

En zoo naderde voor herder en kudde het oogenblik van scheiden. Blijkt reeds uit het zoolang mogelijk uitstellen van het vragen om zijn emeritaat, dat Comrie slechts noode zijn post kon verlaten, niet minder blijkt zijne liefde voor zijne gemeente uit de „Opdrachten", voor enkele zijner boeken geplaatst, en uit het feit, dat het hem ondoenlijk viel eene „directe afscheid Predikatie te doen." Hij sprak nu in plaats daarvan bij gelegenheid van de laatste „Belydenis Predikatie" op Zondag 4 April 1773, een kort woord van afscheid. En de liefde was wederkeerig. Roemde Comrie in vroeger dagen reeds de hartelijkheid zijner gemeenteleden, door den tijd was de band niet losser geworden. Zoo kon het wel niet anders, of „met groote aandoening" hoorde de gemeente den zwanenzang van haren „ouden Vader" aan en begeleidden hare gebeden hem bij zijn vertrek 1), dat nog vóór de intrede van zijn opvolger, die op den 9en Mei zijn dienstwerk 2) aanvaardde, plaats greep.

1] „De Boekzaal", April 1773, pag. 476. „Woubrugge. Den 4 April 1773 heeft onze WelEerw. hoog en teder geliefde Leeraar Alexander Comrie, Scoto Brittannus, Philosophiae Doctor en Predikant te Woubrugge, voor de laatste reize, een Belydenis Predikatie gedaan uit Joh. I Brief Cap. II : 24. Hetgene gylieden van den beginne gehoort hebt, enz. waarover zyn Wel. Eerw. ons zo nadrukkelyk vermaande, uit den grond zynes herten, dat wy zouden by die waarheid blyven ten einde toe, en tevens aan ons kort dog nadrukkelyk en met groote aandoening van zyn Wel Eerw. gemoed en niet minder van de Gemeente betuigd, niet bestand te weezen, voor een Gemeente, daar zyn Wel. Eerw. circa 38 Jaar gestaan heeft, een directe afscheid Predikatie te doen.

„Nu komt zyn Wel Eerw. tot de rust van zyn Wel Eerw. Openbaaren dienst; dog wy wenschen, de Heere zyn Wel Eerw. zal sterken na ziel en Lighaam; op dat zyn Wel Eerw. nog in geschrift nuttig voor Gods Kerk mag zyn; vertrouwende zyn Wel Eerw. zal ons er nog steeds by den genade throon blyven gedenken. De Heere zy. zyn Wel Eerw. tot eene schuilplaats om geduuriglyk in te gaan en in te wonen".

2) „De Boekzaal", May 1773, pag. 608. „Woubrugge. Op heden den 9 Mey is onze Eerw. en geagte Leeraar D. Bartholomeus Oubooter, in

Dat Comrie als emeritus niet te Woubrugge wonen bleef, verwondert ons niet. In een dorp, waar hij schier alle personen bij den naam moet hebben kunnen noemen, en onder menschen, die hij meerendeels van hunne jeugd af gekend en wier eeuwige belangen hij steeds op het hart gedragen had, zou hij stellig geen rust hebben gevonden. Daarom richtte hij zijn oog naar elders en wel naar Gouda. Wat hem juist naar de Gouwestad trok, kon ik niet nagaan. Van bizondere vrienden daar woonachtig lezen wij niet, evenmin van intieme relatie tusschen hem en een der dienstdoende predikanten, noch van het een of ander, dat Gouda juist voor Emeriti aantrekkelijk maakte 1). Misschien heeft de omstandigheid, dat hij daar dichter bij zijne kinderen en kleinkinderen was, hem er toe bewogen.

Voordat Comrie zich echter te Gouda kon vestigen, moest hij eerst permissie daartoe hebben van den burgemeester en de schepenen. Op den 6den April werd hem die verleend. De heer Johannes van der Hoeve Adriaanz. had haar in zijn naam gevraagd, terwijl diezelfde heer, daartoe te voren door Comrie gemachtigd 2), ook voor hem „den Eed als poorter

---

de tegenwoordigheid van een zaam gevloeide menigte van menschen in den H. dienst Ingehuldigt, door den WelEerw. Heer Christiaan Steenveld, waardig Predikant tot Scheveling, de bevestiger nam tot zyn onderwerp deze Woorden uit Hagg. I : 8. Klimt op het Gebergte, en brengt hout aan en bouwet dit huis, enz. en de bevestigde deed zyn Intrede met de woorden welke Paulus zegt 1 Cor. 11 : 4, Want ik en hebbe niet voorgenomen iets te weten onder u, enz. met welke woorden de plaatsvervanger van onzen voorgaanden ouden Vader Comrie tot ons, als met een aangename boodschap, gekomen is. De Heere zy zyn Eerw. tot een een ligt en sterkte onder ons tot in lengte van dage."

1) Destijds dienden de kerk van Gouda: Samuel François de Moraas (1744—1792), Pieter Blaauw (1755—1777), Petrus Theodorus Couperus (1765—1799), Diderikus Joh. Metske (1767—1796) en Tako Sibelius (1767—1777).

2) In het archief van de gemeente Woubrugge (afdeeling: voormalige

in handen van den Heer Burgemeester Mr. Aelbrecht van der Burch heeft afgelegt" 1). Op den zoo even genoemden datum werd Comrie's naam dan ook in het „Poorterboek" 2) ingeschreven. Hij ging een huis bewonen op de Westhaven 3).

Hoe Comrie zijn rusttijd doorgebracht heeft, is onbekend gebleven. Alleen staat vast, dat hij met den kerkeraad in geenerlei betrekking van eenige beteekenis geweest is 4) en, dat de wensch van de gemeente van Woubrugge, dat hij nog door geschriften „nuttig voor Gods Kerk" mocht wezen, niet is vervuld.

Slechts even anderhalf jaar heeft Comrie te Gouda gewoond. Want reeds op den 10den December van het jaar 1774 nam God hem weg en ging hij in in de vreugde zijns Heeren. De avond zijns levens was nog verdonkerd door het overlijken van zijn eenig kind. Waarschijnlijk heeft hij tijdig zijn einde voelen naderen. Althans op den 3den Nov. daaraan voorafgaande, had hij zich vervoegd bij notaris Cornelis Brack, om met vernietiging van „alle testamenten, codicillen en andere actens van uytterste wille by hem voor dato deses op eenigerley wyse gemaekt ofte gepasseert" zijn testament te maken. Dit testament wordt niet ingeleid door een roemen in de trouwe zijns Gods, noch door eene vermaning aan zijne nazaten en Neerlands kerken, maar het draagt een zuiver materieel karakter. Hij legateerde aan zijn zwager Ds. de Heijde

---

Weeskamer van W.; portefeuille n°. 6; n°. 30) vond ik het authenticke stuk, waarbij dit geschiedde.

1) Cf. „Kamerboek van Gouda", 6 April, 1773.

2) Cf. „Poorterboek van Gouda", 6 April, 1773.

3) Het is aan Mr. Brouwer niet gelukt te weten te komen, in welk huis op de Westhaven Comrie gewoond en hoeveel belasting hij daarvoor betaald heeft.

4) Ds. H. C. W. van Amerom was zoo vriendelijk mij te melden, dat Comrie's naam in het notulenboek van den kerkeraad in 't geheel niet voorkomt. Van Zijn WelEerw. vernam ik ook, hetgeen ik onder noot 1 op de vorige pagina meedeelde.

al zijne „manuscripten 1), geene van dezelve uitgesondert"; aan zijnen schoonzoon „alle syn klederen van linnen, wolle en andere stoffen" en aan zijne gade 2) den inboedel — waarvan de waarde ongeveer overeenkwam met het haar bij het huwelijk beloofde — terwijl hij zijne kleindochters tot „universeele Erffgenamen" benoemde en als voogden en administrateurs aanwees haren vader, haren oom en den heer van der Hoeve.

Met groote staatsie 3) werd het lijk van den beroemden man aan den avond van den 12den December in de bekende Janskerk — waarvan J. W[alvis] 4) ons zulk eene uitvoerige beschrijving gaf — begraven. De plaats waar weten wij niet precies, wijl geen inscriptie de zerk van den grafkelder siert,

---

1) Waar deze na den dood van de Heyde (8 Oct. 1787) gebleven zijn, weet ik niet. In het archief te Rotterdam zijn ze niet. Comrie's boeken werden op den „24sten Augustus 1775 en volgende dagen door den Boekverkoper H. Beman publicq verkogt". De opbrengst was f 1675,80; voor dien tijd was reeds een boek voor f 5,30 overgenomen. Hij heeft dus eene groote collectie boeken gehad. Den catalogus dezer verkooping heb ik niet kunnen machtig worden.

2) Catharina de Reus heeft nog geruimen tijd na het sterven van haren echtgenoot geleefd. Zie „Register der aangegeven Lyken te Gouda, waarvan Permissie-Billetten tot begraving zyn afgegeven"; op den 26 April 1809 werd aangegeven het lijk van Catharina de Reus wede Ds. Alexander Comrie, „gehuwd geweest zonder kinderen na te laten", overleden in den ouderdom van 87 jaren, gewoond hebbende te Gouda op de Gouwe. Volgens het „Begraafboek" van de Janskerk, werd zij op den 27sten April begraven.

3) „Kamerboek van Gouda", 12 Dec. 1774. „Is geconsenteerd de Groote Baar om het Lyk van Ds. Alexander Comri, Philosophiae Doctor, en Emeritus Predikant van Woubrugge ter aarde te bestellen. Is geconsenteerd het Lyk van Ds. Alexander Comri, Philosophiae Doctor, en Emeritus Predikant van Woubrugge by Avond te mogen begraven, mits aan de Heeren Kerkmeesteren betalende het Recht van alle de Klokken ter somma van ses en dertig guldens twaalf stuyvers boven en behalven van de Armen, en zig reguleerende na het Reglement op het Avondbegraven geemaneert."

4) „Beschryving der stad Gouda". Gouda, J. en A. Endenburg, 1713; 2 deelen.

wel dat het geweest is in het „Oude Noord Pand." 1) Afkeerig van loftuitingen als Comrie was, begeerde hij voor zijn overlijden, „dat ten zynen opzigte, geen breedvoerige bekentmakinge in de Boekzaal zoude geplaatst worden." 2) „And" — zoo zeg ik van harte den hoogleeraar Kuyper na — „though we cannot but regret that, owing to this sober-mindedness, we are left in perfect ignorance of the further particulars of his life, still we submit not unwillingly to this deeply-felt want, glad as we are to find in Comrie once more the image of a genuine Calvinist, — one who showed his detestation of all glorification of the creature, not merely in his sermons, but more severely still in what concerned his own life." 3) Maar geheel te zwijgen van de verdiensten van Comrie „een der eerste Wagters op Sions muuren", dat was van dezen berichtgever toch te veel gevergd. Daarom besloot hij zijne aankondiging („amoris et veri[ta] tis ergo"), na de opmerking gemaakt te hebben, dat hij wegens „de overvloedige getuigen en opgeregte tekens niet met byzonderheden behoefde te staaven, hoe Comrie met den monde de gemeente van Woubrugge niet alleen, maar ook met de penne van een ervaaren, geoeffenden en getrouwen Godgeleerden Gods Kerk en Waarheid overal gebouwd, gevestigd en mannelyk verdedigd heeft", met dit vierregelig versje:

„Werd Macedonisch Vorst met recht genoemd den Grooten,
Om dat gansch Asiën zijn Scepter hulde bood?
Dees Alexander, in dit sombre graf beslooten,
Was grooter, want zyn pen verwon en Hel en Dood." 4)

1) „Namen der Dooden beginnende met den jare 1758 eindigende met den jare 1790. Begraven Janskerk. In de Maand December 1774 zyn begraven: O. N. P.; 12. Ds. Alexander Comrie 5 L: 79:". Volgens het „Begraafboek" van Gouda (12 Dec. 1774) werd voor zijne nalatenschap wegens successie f 30.—, dat is het hoogste recht, betaald.

2) „De Boekzaal", Dec. 1774, pag. 778.

3) „The Catholic Presbyterian", pag. 28.

4) „De Boekzaal", Dec. 1774, pag. 779 en 780.

„The lines — zoo merkt de pas geciteerde schrijver op — are certainly neither soberly expressed nor at all congenial to a mind like Comrie's. And yet the seemingly exaggerated words proved literally true for generation after generation to our pious Dutch farmers, from whom the Macedonian king continued to be veiled by a perpetual eclipse, but who handed down to their children and grand-children the name of Alexander Comrie, the Scotchman, as of the man of God whose sound and penetrating exposition of the truth had overcome the power of Satan in the hearts of their parents, and in their own." 1)

Dat alle gereformeerden in Nederland, maar inzonderheid de inwoners van Woubrugge 2), met leedwezen vernamen, dat Comrie zoo spoedig zijn broeder Holtius 3) in het graf was gevolgd, behoeft wel geen betoog. Met hun verscheiden waren aan Holland twee mannen van machtigen name ontvallen.

---

1) „The Catholic Presbyterian", pag. 29.

2) „De Boekzaal", Jan. 1775, pag. 106. „Woubrugge. Den 18 December 1774 heeft D. Ouboter, onze geliefde en geachte Leeraar, in eene voorafspraak over Hebr. XIII : 7 de nagedachtenis gevierd van den Wel-Eerw. Godzaligen, nu zaligen Heer Alex. Comrie, A. L. M. Phil. Doct. en rustend Leeraar van Woubrugge, welke zalig in den Heere ontslaapen was den 10 derzelve Maand, welke in zyn leven was, een zeer bekwaam en yverig voorstander en verdeediger van de Leere der Waarheid, die naar de Godzaligheid is; een uitsteekend licht in Nederlands Kerk, en in deze Gemeente den tyd van byna 38 jaaren zynen Heere in het Euangelie gediend heeft; wiens nagedagtenis niet alleen by allen, die waarheid en Godsvrucht beminnen, maar vooral ook in deeze Gemeente, die zyn Wel-Eerw. altoos alle liefde en achting toegedragen heeft, in zegeninge blyven zal. De overledene heeft niet gewild, dat er een Lykpredikatie over hem geschieden zoude; welke eere onze geliefde Leeraar anders volvaardig de nagedagtenis van zyn Wel-Eerw. na zynen dood zoude hebben aangedaan". — Op de vergadering van 6 Febr. 1775 gewerd aan de Classe van Leiden het officieele bericht van Comrie's dood.

3) Gelijk bekend is stierf Holtius 10 Febr. 1773.

HOOFDSTUK II.

COMRIE ALS DOGMATICUS.

---

§ 1. *Inleiding.*

Alvorens ik in dit hoofdstuk Comrie's opvatting van enkele gewichtige leerstukken ter sprake breng, acht ik 't niet overbodig, hieraan enkele voorloopige opmerkingen te doen voorafgaan. Zij zullen doen zien, hoe zijne overtuiging langzamerhand is gerijpt, welke auteurs hij 't meest las en welke vakken der Theologie hij vooral beoefende. Onvermijdelijk is het hierbij nu en dan even te herhalen, hetgeen ik op enkele plaatsen in dit geschrift reeds neerschreef.

Als discipel van de Erskine's en van Boston vatte Comrie in zijne jeugd niet slechts oprechte hoogachting voor het volk des Heeren op, maar kreeg hij ook grondig onderricht in de gereformeerde leer, zooals die in de Schotsche en Engelsche Confessie's staat uitgedrukt. En die Formulieren van Eenigheid — vooral die van Westminster — kreeg hij hartelijk lief en beaamde hij ten volle. Vandaar dat hij later gedurig de Nederlanders wijst op deze kostbare nalatenschap zijner voorvaderen. Maar met die belijdenisschriften leerde hij tevens hare bestrijders kennen en wel inzonderheid die van zijn tijd. Nu keerde zich het zwaard der Schotsche theologen toen vooral tegen de school van Saumur, in Groot-Brittanje door Richard Baxter en zijne volgelingen „de Neonomianen" bekend geworden, en zoo werd ook Comrie van zijne jeugd af tegen deze dwalingen gewapend. Tengevolge

hiervan heeft hij dan ook heel zijn leven lang een afkeer van deze ketterijen gehad en er zich met kracht tegen verzet, hoeveel onaangenaamheden hem dit ook berokkende. Alles wat naar Pelagius en Arminius zweemde was hem ten eenenmale onverdragelijk. Toch bleef hij voor eenzijdigheid bewaard. Want hoezeer hij dien vijand tot in de diepste schuilhoeken toe vervolgde, toch ontsnapte hem nimmer een woord — gelijk dat later helaas! aan den eminenten Dr. Kohlbrügge wel overkwam — dat te ver ging en uit het tuighuis der Antinomianen was genomen. Veeleer waarschuwde hij — insgelijks op 't voetspoor der Godgeleerden van zijn vaderland — ook tegen deze doling. En juist dit gelijktijdig bestrijden èn van hen, die het werk Gods in de zaliging des menschen verkleinden èn dergenen, die de menschelijke verantwoordelijkheid ophieven, acht ik eene der grootste verdiensten van dezen kundigen Auteur.

Kwam dus zijn verblijf in Schotland Comrie hier te lande ten nutte in zijnen strijd tegen de ketterijen, van niet minder beteekenis bleek dat voor hem geweest te zijn, toen hij geroepen werd de leer van het Werkverbond en van het Geloof uiteen te zetten.

Met name toch in de Engelsche en Schotsche kerken had de leer der Verbonden reeds vroeg ingang gevonden 1) en daarom kon het wel niet anders, of onze belangstellende Alexander hoorde er reeds als knaap van.

Met deze wetenschap is 't begrijpelijk, hoe vreemd Comrie de beschuldiging — die reeds in zijne dagen werd geuit — in de ooren klonk, als zou eerst door Cloppenburg en Coccejus de leer van het Werkverbond zijn uitgedacht 2).

---

1) Overtuigend toonde dit aan Prof. G. Vos in zijne schoone verhandeling „de Verbondsleer in de Gereformeerde Theologie". pag. 9—14 (Grand Rapids. Mich., „Democrat" Drukpers, 1891).

2) Een resumptie van Comrie's ontvouwing van dit leerstuk. (zoozeer ten onrechte door Dr. van Oosterzee van geen dogmatische waarde ge-

En hoe Comrie bij zijne verklaring van het mysterie des Geloofs zich telkens op de Engelsche theologen en kerkelijke symbolen beriep, zal straks genoegzaam blijken.

De predikant van Woubrugge kon dan ook niet nalaten er met eenigen trots op te wijzen, hoe de gereformeerde leer in Schotland zuiver was bewaard 1), en hoeveel de Nederlanders aan enkele Engelsche schrijvers, wier werken overgezet waren, dankten. Maar hij was daarbij eerlijk genoeg aan zijne lezers te herinneren, dat juist niet alles wat van de Engelschen kwam, zuiver was 2).

De groote vraag: „Zijt gij Voetiaan of Coccejaan?" had in het midden der achttiende eeuw reeds bijna alle gewicht verloren. De gevaren, die destijds de gereformeerde kerken bedreigden, waren van zoo ernstigen aard, dat de vroegere bestrijders nu vrienden en bondgenooten waren geworden. En Comrie dacht er niet aan, de oude strijdleuze opnieuw aan te heffen. Vandaar dat hij, die de denkwijze van Voetius toegedaan was, toch telkens van de Coccejanen 3) met zeer veel waardeering spreekt. Zelfs achtte hij den ouden twist

oordeeld) te geven, acht ik overbodig. Ik kan volstaan met de opmerking, dat zij geheel overeenkomt met wat Prof. Kuyper er over schreef („De leer der Verbonden", pag. 107—229). Comrie handelt er over in de „Voorreden" vóór de vertaling van Bostons „Beschouwing van het Verbondt der Genade," terwijl ook de tiende samenspraak van het „Ontwerp van Tolerantie" aan dit onderwerp is gewijd.

1) „Catechismus", pag. 160.

2) Volgens Comrie kon men „de Boeken, die in Engeland voor het Jaar 1634, over de Leer en Practyk der Godzaligheit geschreven en gedrukt zyn, bykans veilig en zonder schroom lezen", maar men „behoorde vry wat meer omzigtigheids te gebruiken omtrent de zulken, die naderhand in 't licht gegeven zyn".

3) Zoo bv. over David Flud van Giffen. „*Leerredenen.*" *II, pag.* 183." „Daar wy weinig of niets van gesproken hebben, dat zult gy in een kostelyke Leerreden van *Flud van Giffen*, door den Heer Professor *Vogel* uitgegeven, vinden".

wel wat te zeer van ondergeschikt belang 1). Dit verwondert ons nog te minder, wanneer wij bedenken, dat de door hem zoo hooggeschatte professoren Driessen en A. Schultens Coccejanen waren.

Ditzelfde onbekrompen standpunt nam hij in ten opzichte van de geschillen over het geloof en de rechtvaardigmaking tusschen de gereformeerden onderling. Gold het slechts verschil in terminologie en in kleinigheden, bij overeenstemming in de hoofdzaken, dan was hij steeds tot alle inschikkelijkheid bereid.

Heeft Comrie dus het voorrecht genoten, dat hij niet tegen zijne opleiding in behoefde te gaan, toen hij tot zelfstandige beoefening van de wetenschap kwam, nog in een ander opzicht zijn hem zijne voorbereidende studiën te stade gekomen. In zijne dagen begonnen n. l. vele theologen — vooral die de nieuwe leer toegedaan waren — den ouden trant van theologiseeren te verlaten. De scholastieke methode maakte voor de philosophische plaats. En nu was Comrie als Philosophiae Doctor in staat zoowel om deze wijze van betoogen goed te volgen, als om te ontdekken wanneer zijne tegenstanders door philosophische kunstgrepen eene toegebrachte wonde zochten te verbergen. Vandaar dat hij herhaaldelijk gedwongen werd philosophisch te redeneeren en zijne bekendheid met wijsgeerige geschriften te laten blijken 2). Dat deze

1) Zie hoofdstuk III.

2) Ik stipte reeds aan, dat hij van de laatste ontwikkeling der philosophie geen melding maakt. Cf. pag. 50. Daar noemde ik ook Wolff, en wel omdat in de door Comrie alleen geschreven werken zijn naam niet voorkomt. In het „Examen van Tolerantie” wordt hij wel eene enkele maal genoemd, maar het is niet uit te maken of juist die passages van Comrie zijn. Mogelijk is 't zoo. Veel ter zake doet dit niet, want van de andere genoemde philosophen wordt ook in het „Examen” niet gewaagd.

philosophische redeneertrant hem echter ook wel eens parten speelde en de helderheid van zijn betoog juist niet vermeerderde, is voor den kenner van Comrie's werken geen geheim.

Uit alles blijkt, dat Comrie de boeken, die hij bezat, niet ongebruikt liet. In de werken der patres was hij geen vreemdeling; met de scholastici en de Jezuïeten was hij bekend; en met de werken der Reformatoren en der latere schrijvers, zoowel onder de gereformeerden als onder de Lutherschen en Remonstranten, was hij door en door vertrouwd. Om die reden hebben zelfs zijne bestrijders hem den roem van geleerdheid niet durven betwisten. Van alle theologen achtte Comrie den vermaarden Dr. John Owen (1616—1683) 't hoogst. Steeds gewaagt hij van hem met grooten lof 1), zijne geschriften haalt hij 't veelvuldigst aan en met zijnen geest had hij zich gedrenkt. Naast Owen citeert hij Augustinus, Luther, Calvijn, Twissus, Rutherfordt, Thomas Goodwin, Boston, Voetius, Maccovius, Amesius, Spanheim Sr. en Jr., Rivet, Trigland, J. Leijdekker, Witsius, Lodenstein, à Marck en Vitringa veel.

Het is buiten kijf, dat Comrie van de Dogmatiek — „Het Merch der Christene Got-geleertheit" van à Marck heeft ook hem de eerste beginselen hiervan geleerd 2) — zijne hoofdstudie heeft gemaakt. Dit prachtige studievak heeft hij letterlijk doorkropen. Quaestie voor quaestie heeft hij doorgedacht en ketterij na ketterij bestudeerd en op schriftuurlijke gronden verworpen. Deze dogmatische onderzoekingen brachten hem

---

1) B. v. „Leerredenen", II pag. 22 en 83, „de beproefde Doctor *Owen*," pag. 49, „de weergaloze Doctor *Owen*" en „Catechismus", pag. 451. „Doctor *Owen* in zyne onvergelykelyke verklaringe van de *Hebreen*".

2) „Berigt", pag. 56 „want om my voor afwykinge te bewaaren leese ik geduurig myne Catechismen en Geloofsbelydenissen, hebbende, schoon ik het Systema van Mark als een Schoolboek meest gebruikt heb..." Comrie noemt à Marck een „voortreffelyk man". „Catechismus" pag. 145.

echter van zelf in aanraking met de kerkhistorie 1) en met de geschiedenis van het Dogma 2); vandaar dat in zijne boeken bekendheid ook met deze disciplinae meer dan eens uitkomt. Voorts toonen zijne Leerredenen, dat hij op goede tekstverklaring prijs stelde, en hij dus de Exegese niet onbeoefend liet. Zelfs zorgde hij, er voor hierbij ook de Joodsche uitleggers te raadplegen.

Maar al was Comrie een man van groote kennis en geleerdheid, toch kan men hem allerminst een dorren kamergeleerde noemen. De rechten van hart en gemoed eerbiedigde hij niet minder dan onze groote Voetius. Duidelijk komt dit uit in het standpunt, dat hij ten opzichte van het Nijkerksche „Beroeringswerk" innam. Als wetenschappelijk Calvinist kon hij uitteraard dit verschijnsel niet geheel goedkeuren, maar toch is hij in zijne bestrijding uiterst voorzichtig 3).

---

1) O. a. „eigenschappen des Geloofs" pag. 62/63 en 209; „Leerredenen", II, pag. 79, 146 en 156; „Catechismus", pag. 7—12; 157/8 en 378; en „Berigt", sparsim.

2) B.v. „Eigenschappen des Geloofs", pag. 165; „Catechismus", pag. 102/103, 133—136, 156, 377, 382 enz.

3) Blijkbaar ziet de volgende passage op deze eigenaardige gebeurtenis: „Die na lang zukkelens hier toe verwaardigt wordt, weet best wat'er omme gaat, en hoe alle de redelyke en dierlyke vermogens als in malkanderen *concentreeren*, zamenloopen, met aandoeningen, die onbeschryvelyk zyn. Onze Godsdienst is redelyk; de redelyke werkingen gaan voor, en de hartstochtelyke volgen; omdat wy uit Ziele en Lichaam bestaan. Een Godsdienst zonder hartstochtelykheid is onbestaanbaar, zoo lang wy in het Lichaam woonen: en dus is het zot om zich tegen hartstochtelyke bewegingen in en onder den redelyken Godsdienst te verzetten en die te ontkennen. Godt, de ziele met het lichaam vereenigende, waar door deze beide op elkanderen uit en door de vereeniginge werken, heeft nooit in den staat der Rechtheid, noch der heerlykheid, een Godsdienst willen vorderen, in welken 'er geen hartstochten zich vermengden: het zondige en het ongeregelde is alleen af te keuren" („Catechismus", pag. 446).

Zijn gunstig oordeel over Spener, den grooten Duitschen Piëtist, verraadt 't eigen standpunt 1).

Maar afdoend wordt dit oordeel bevestigd door zijne practicale geschriften en de zeldzaam groote sympathie, die zij zelfs bij de eenvoudigsten verwierven.

Toch verleidde hem dit niet, om op practisch gebied omver te werpen, wat hij eerst theoretisch had opgebouwd. Vandaar, dat uit alles blijkt, hoe hij met à Brakel 2) en Smijtegeld 3) niet zoo hoog weg liep, als de meesten in zijne en onze dagen. Bovendien enkele onschriftuurlijke denkbeelden, die bij vele gereformeerden langzamerhand ingang gevonden hadden en die nog bij lange niet geheel zijn uitgeroeid, durfde hij beslist, schoon met beleid, bestrijden.

Ik geloof, dat deze vluchtige schets voldoende is om het standpunt te doen kennen, waarop Comrie als theoloog, meer bepaaldelijk als Dogmaticus, zich plaatste. Heel zijn streven was de heilige waarheid Gods, zooals zij door de gereformeerde kerken werd beleden, tegenover hare aanvallers te

1) „Catechismus", pag. 454. „,.... tegens den weergaloozen, godvruchtigen en recht Apostolischen Man Gods, *Spener*; wiens leere de *Pelagiaansgezinde* Luthersche heftig bestreden hebben". Alleen over de Hernhutters oordeelde hij, als bijna al zijne tijdgenooten, te hard. „Catechismus", pag. 103. „Wy zeggen maar alleen, dat, in latere tyden Petrus Bayle, deze vervloekte ketterye (van de Manicheën) heeft zoeken op te dringen, en dat de execrabele Secte van de Hernhutters, (die schoon ze zich de Heerenhut noemen, een Synagoge des Satans zyn) alle die onreine verborgentheden van den Godsdienst der Manicheen, neffens die van de Adamiten en Gnostiken hebben, gelyk ieder opmerkende, uit de vergelykinge van oude en nieuwe dingen, licht bevroeden zal".

2) Slechts eenmaal noemt Comrie „Vader Brakel". „Eigenschappen des Geloofs", pag. 384. Voorts verschilden hunne zienswijzen over de wedergeboorte en het geloof zeer, gelijk straks nader zal blijken.

3) Ook van hem spreekt Comrie slechts eenmaal. Diens Catechismus is wel „weergaloos" maar slechts „*voor de mingeoeffende*" („Catechismus", pag. 14).

verdedigen. En hij sloeg daarbij den rechten weg in door terug te gaan op de Heilige Schrift en voor den zin der Schrift te raadplegen zoo de oude symbolen dier kerken als de schrijvers, die in hare beste tijden leefden.

Zoo ga ik er nu toe over, om zijne leer van de Wedergeboorte, van het Geloof en van de Rechtvaardigmaking uiteen te zetten. Daarna bespreek ik het eenige punt, waarin hij min zuiver liep, n.l. zekere dwaling op Christologisch gebied en, in verband daarmede, zijn eigenaardige opvatting van de Praedestinatie, terwijl ik besluit met het opsommen van enkele andere dogmatische quaesties, waaraan hij een bijzonder gewicht hechtte en met zijne bestrijding van die verkeerde meeningen onder de gereformeerden, waarvan ik boven sprak.

Dat ik 't uitvoerigst over de *Wedergeboorte*, het *Geloof* en de *Rechtvaardigmaking* handel, geschiedt hierom, wijl de andere dogmatische vraagstukken, die Comrie even breed als deze bespreekt, voor onzen tijd niet zoo van actueel belang zijn, terwijl over de genoemde dogmata ook in onze dagen het inzicht van de belijders der gereformeerde religie nog niet geheel tot eenheid is gekomen. Het kan daarom, ook met het oog hierop, de moeite loonen, eenigzins nauwkeurig te vernemen, hoe een man van Comrie's autoriteit in dezen dacht. Alleen gelieve de lezer te bedenken, dat Comrie nimmer over deze Loci speciaal systematisch en wetenschappelijk heeft gehandeld, hetgeen uitteraard eene beschrijving van zijne zienswijze niet vergemakkelijkte.

Natuurlijk is 't onmogelijk alle citaten geheel af te schrijven. Dit is bovendien overbodig. Slechts de voornaamste uitspraken geef ik letterlijk op; in de noten wordt men dan naar de overige verwezen.

— —

§ 2. *Comrie's leer van de Wedergeboorte.*

Ieder, die eenigermate met de werken onzer oude gereformeerde dogmatici bekend is, weet hoe onhelder en verward velen hunner zich uitspreken over de Wedergeboorte, de Roeping, de Bekeering en het Geloof. In de „Synopsis Purioris Theologiae" wordt aan de Regeneratio geen afzonderlijk Dispuut gewijd. A Marck handelt in den Locus de Salute eerst „van het Geloove en de Bekeeringe," dan „van Gots krachtdaadige Roepinge" en vervolgens van „Gots Genaadige Rechtveerdiginge", terwijl volgens hem „de *Weederbaaringe*, of *Weederteelinge*, of *Weedergeboorte*, in de saake t' eenemaal over-een-komt met de *Roepinge*." 1) W. à Brakel bespreekt ten 1° „de Roepinge", ten 2° „de Wedergeboorte", ten 3° „het Geloove" en ten 4° „de Rechtveerdigmakinge", maar met dit beding „wy doen het Geloove na de Wedergeboorte volgen, niet dat de mensche eerst levendig ende wedergeboren is, en daar na het geloove verkryght; ter contrarie, 't Geloove gaat voor de Wedergeboorte, wel niet in tydt, maar in ordere der natuure." 2)

Deze onzekerheid over de volgorde en de daarmee gepaard gaande onklaarheid van formuleering zouden echter niet zoolang hebben voortgeduurd, wanneer slechts onze theologen het voetspoor hadden gevolgd van Voetius, die in zijne beide tractaten „de Statu Electorum ante Conversionem" en „de Regeneratione" een geheel ander uitgangspunt had gekozen 3). Helder ziet men dit bij Petrus van Mastricht, die wel aldus indeelt: „van de Roepinge, van de Wedergeboorte en van de Bekeeringe der te Verlossenen", 4) maar van wien toch

1) „Het Merch der Christene Got-Geleertheit"; 4° druk; pag. 754.

2) „Redelyke Godts-Dienst": 3° druk; pag. 782.

3) „Bibliotheca Reformata": vol. IV; pag. 247—270 en 271—298.

4) „Beschouwende en Praktikale Godgeleerdheit": 3° deel; pag. 192—pag. 291.

duidelijk blijkt, dat hij feitelijk de Wedergeboorte vóór de Roeping stelt.

Helaas zijn echter de latere dogmatici (als à Mark en à Brakel) weer hun eigen weg gegaan en zoo zijn de verwarring en het misverstand, die reeds vóór Voetius heerschten, gebleven en verergerd.

Deze treurige toestand rechtvaardigde het alleszins, dat Comrie, de leer des Geloofs willende verklaren, eerst betoogde, hoe hij de Wedergeboorte opvatte. Methodisch als hij was, begon hij daarbij met de juiste opmerking, dat het „woordt Geboorte uit Godt of Wedergeboorte twezins genomen wordt in een' nauweren en in een' ruimeren zin. In een' nauweren zin betekent het dat almagtige, kragtdaadige en onwederstandelyke werk Godts, waardoor de Uitverkooren zondaar van doodt levendig gemaakt wordt. In deezen nauwen zin leeren onze Godtvruchtige Godtgeleerden, dat alle voorbereident werk als een' oorzaak moet buiten gesloten worden, en dat de Wedergeboorte in deezen opzichte voor het Geloove moet gestelt worden, als de wortel en het beginsel uit 't welke het waare Geloove voortspruit: want is het Geloove een' levendige daadt en werkzaamheit van de ziele zo vooronderstelt zulks, in de order der natuure, leeven, om zulks te konnen oeffenen. Maar het woordt betekent in een' ruimeren zin niet alleen de Levendigmaking van den zondaar, maar ook het herstellen van Godts beeldt in hem, en de volmaking van het werk Godts in de ziele, in welken opzichte het in zich insluit Geloove, bekeering en alle de andere Genadens des H. Geests, die uit deeze Bron voortvloejen: Uwe Aandacht kan tot stavinge hiervan de Godtvruchtige verklaring van den Grooten Kalvyn leezen over Joh. 1 : 13. den Godtzaligen Voetius in zyne Godtgeleerde Disputen. Tom. 2. pag. 457. en Witsius in zyn Irenic. Kap. V en VI." 1)

1) „Eigenschappen des Geloofs; pag. 110 en 111. „Catechismus"; pag. 401.

Terwijl hij dan de wedergeboorte, in den engeren zin van het woord genomen, vervolgens aldus beschrijft: „derhalven zal dit levendigmaken daarin bestaan dat het is een' Almagtige, onwederstandelyke Scheppende daadt van den Drieeenigen Godt, Vader, Zoon en H. Geest, maar allerbyzonderst van den H. Geest, waarin het uitverkoorne vat, de uitverkoorne mensche de eerste stamselen van het nieuw Schepsel ingelegt wordt: zodat hy als een Embryo in 's Moeders lighaam leeft, en alle de deelen van een mensch wezentlyk heeft; schoon het nogh niet tot die volmaaktheit gekomen is, waartoe het naderhandt zal gebragt worden. Dit myne Aandachtigen schynt ons toe (want zedigheid past hier byzonderlyk) geleert te worden door den Heiligen Geest in de plaatsen, daar van een' Nieuwe Scheppinge gesproken wordt, van een' nieuwen Menschen des Harten; en dat Petrus noemt de Geloovigen nieuw-geboornen. zodat, eer zy daadelyk gebooren waren, dat geen, dat in hun was, dat gebooren zou worden, was als zodanig een' Embryo, dat 't eerste in 's Moeders lighaam en leeven en alle de deelen van een kindt, jongeling en vervolgens Mensch heeft; schoon nogh niet tot zyne volmaaktheit; gelyk een zaadt, dat de levendigmakende kracht ontfangen heeft, en wortel en stam, en tak en bladeren en vrucht heeft in zyne eerste beginselen, schoon niet formelyk 1)".

Daarop laat hij zich over de „wezentlyke deelen" van dit nieuwe schepsel aldus uit:

„Wy zullen de wezentlyke deelen zelve nagaan, die door Goddelyke kracht daar gestelt worden, en noodtwendig tot het wezen van dat nieuwe Schepsel behooren; alzo dat wy die zullen aanwijzen.

„1. In derzelver getal. Daar zyn Godtgeleerden die alle de Vruchten des Geests Gal. VI. als wezentlyke deelen van dit Leven aanmerken: anderen volgens de beginselen van-

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 116.

Aristoteles maaken'er Wysheit, Voorzichtigheit en Deugt de beginselen van. Anderen stellen acht deelen volgens de Acht-Zaligsprekingen van Christus. Matth. V. maar Paulus leert ons het getal der deelen allerbest, die en noemende en bepalende. 1 Kor. XIII : 13. Ende nu blyft Geloove, Hope, [ende] Liefde; Deze Drie, zodat deze de wezentlyke deelen van dit nieuw schepsel uitmaken, en zyn ook de Bron, waaruit alle de andere vloeien, namentlyk Blydtschap, Vrede, Lankmoedigheit, Goedertierenheit, Goedheit, Zachtmoedigheit, en Matigheit: Ja ook, hieruit vloeit de Armoedė des Geests, de Treurigheit, de Zachtmoedigheit, het Hongeren en Dorsten, de Reinheit, de Vreedtzaamheit en Barmhartigheit." 1)

Van eenig voorbereidend werk des menschen tot deze wedergeboorte, dat de Heilige Geest in ons zou moeten vinden, wil hij niets weten.

„Houdt altoos in gedachten, dat de wedergeboorte, die gy deelachtig zyt geworden, een onmiddelyk gewrochte is van den H. Geest. Hy vindt niets in ons, gelyk als eenige goede *dispositien*, eenige *voorbereidselen*, of *voorbereident werk tot de wedergeboorte en het Geloove*, als een *materia ex qua* uit welke, Hy ons wederbaart, of een *materia in quam operatur*, een stoffe, op welke hy werkt, ons wederbarende. O! Neen, daar is niets in ons als den verdorven aardt, waardoor wy geheel, en niet maar half doodt zyn; en dus komt de Geest Gods, door de onmiddelyke werkinge van zyne Goddelyke onwederstandelyke kracht, en hy wederbaart of maakt den uitverkooren zondaar, die doodt was, zonder zyn toedoen of allerminste invloeyinge tot zyn levendigmaakinge, levendig; niet by trappen, maar in een point des tydts, *ἐν ϛιγμῇ χρόνου*, of *ἐν ἀτμῳ ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ* in een oogenblik" 2).

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 124.

2) „Catechismus": pag. 172. Zie voorts pag. 391—393 en 398.

Evenmin wil hij iets weten van het zeggen, dat zij slechts eene verbetering zou zijn van de oude natuur.

„De wedergeboorte bestaat niet in een versterkinge van onze oude natuure, die verzwakt is, noch in eene verbeeteringe (ik zie dat men de wedergeboorte begint te beschryven, als bestaande in een verbeeteren van de vermogens der ziele, en zoo komt *Pelagius* in de Kerke) van onze oude natuur, die eenigzints verdorven is geworden, door kwaade en ongeregelde begeertens, en gewoontens ; maar het is een inbrengen van een geheele nieuwe natuur" 1).

Hiermede bedoelt hij niet, dat wij door de wedergeboorte nieuwe zielsvermogens krijgen, maar dat in de bestaande nieuwe hoedanigheden, krachten en vermogens worden ingestort.

„Daar gaat het verschil niet over, of wy door Adams val, en ongehoorzaamheid, de vermogens van de ziele verloren hebben, ten aanzien van haar natuurlyk zyn; *τὸ esse naturale*, en dat wy nieuwe ziels vermogens krygen, in en door de Wedergeboorte, om ons bekwaam te maken, om het goede te doen. Dit heeft nooit een gezondt Gereformeerdt Leeraar gestelt, dat de wedergeboorte bestaan zoude, in een schenken van nieuwe ziels vermogens: maar wy stellen, dat in die eige ziels vermogens, die wy van Godt in de Scheppinge ontfangen hebben, by de Wedergeboorte, door Gods almachtige kracht, in ons onwederstandelyk indringende, om ons te wederbaaren, Hy in de ziels vermogens instort nieuwe hoedanigheden, krachten en vermogens, die wy van te voren niet hadden, makende, dat het verstant, dat duisternisse zelfs was, verlicht werdt ; dat de wille, die doodt was, levendig wordt ; die boos was, goet wordt ; die niet wilde, nu dadelyk wil ; en die wederspanning was, nu gehoorzaam wordt. Zie de elfde Regel van het Dortsche Synode, over Artikel III en IV. Zie ook Regel XVI, daar wy leeren, *dat den mensche*

1) „Catechismus": pag. 131. Zie pag. 161.

door den val niet ophoudende een mensche te zyn, ook notoir begaaft is en blyft met de drie vermogens, de Potentia intelligendi, potentia volendi, potentia exsequendi; zonder welke hy geen redelyke schepzel zyn zoude. Deze nieuwe hoedanigheden, die in de eige ziels vermogens, die wy te voren hadden, gebracht en geleit worden, worden genaamt, een *nieuw Schepzel*, eenen *nieuwen Mensche*, een *nieuwe natuur*, den *Mensche in Christus*, de *Wet des gemoets*, de *Besnydenisse des harten*, een *nieuw harte*, eenen *nieuwen Geest*, het *Vleeschen harte*, enz." 1).

Op de vraag of aan de wedergeboorte eenige andere werkingen des Geestes *voorafgaan*, antwoordden de gereformeerden niet eenstemmig.

„Daar is een verschil, doch van geen groot aanbelang, zoo men de zaak maar recht verstaat, onder de Rechtzinnige over het voorbereident werk tot de wedergeboorte, of de levendigmakinge van den zondaar, en het instorten van het zaligmakende geloove in hem in die levendigmakinge. De vermaarde *Perkins*, en ook *Amesius*, beide *Engelsche* Theologanten, hebben in hunne schriften, over de *gevallen der conscientie*, geleert, dat 'er eenige voorbereidingen tot de bekeeringe of levendigmakinge zyn: namentlyk, voor eerst, eenige verbreekinge van de aangeboorene hartnekkigheid, en dus eenige buigzaamheid daar door in den wille. *Ten Tweeden*, een zeer ernstige overdenkinge van Gods Wet. *Ten Derden*, eene overdenkinge van zyne zonden, waar door men Godt vertoornt heeft. *Ten Vierden*, eene wettische vreeze voor de straffe en anxten der helle, verzelt gaande met eene wanhoop aan alles, dat men in zich zelven heeft. Op deze wyze hebben ook de *Engelsche* Theologanten in het Synode van *Dordrecht* gesproken over het Derde en Vierde Artykel der *Remonstranten*, als zy zeggen, *daar*

---

1) „Catechismus": pag. 158 en 159.

zyn eenige inwendige effecten of werkingen, die de bekeeringe, of de wedergeboorte voorgaan; die door de kracht des Woords en des Geestes verwekt worden in de harten der geener, die noch niet wedergebooren zyn: als daar zyn de kennisse van den wille Gods; het gevoelen der zonden; de vreeze der straffe; te denken op de verlossinge en eenige hope van vergiffenisse. Verre de meeste van de *Nederlandtsche* Theologanten kanten zich hier tegen aan; gelyk uit Witzius over *de Verbonden* kan gezien worden, *Lib.* III. *Cap.* VI. *Sect.* XI. XII. ondertusschen het is meest maar een woordenstrydt" 1).

Comrie is het gevoelen der Engelschen toegedaan 2). Mits men slechts goed bedenke, dat deze „voorbereidende" of juister, „voorafgaande dingen" 3) niet het werk des menschen maar van den Heiligen Geest zijn.

Of echter deze werkingen des Geestes en Zijne gemeene werkingen bij vele verworpenen „in haar eigen intrinsieke specifieke natuure onderscheiden zyn, laat hy aan Godt over." Hij heeft „geen licht noch kennisse genoeg, om die specifieke onderscheidingen voor te stellen" 4).

De diepere ontvatting van de gereformeerde leer — door mannen als Calvijn, Maccovius, Voetius, Gomarus, Cloppen-

---

1) „Catechismus", pag. 400 en 401.

2) T. a. pl., pag. 401, 404 en 405.

3) „Catechismus", pag. 407. „Gy ziet, hoe 'er eigentlyk gesprooken, geene voorbereidtzelen tot de levendigmakinge zyn; en dat 'er nochtans eenige dingen voorgaan. In dit opzicht hebbe ik eens, myns weetens, in myne Schriften van voorbereidingen gesproken; maar verstondt 'er toe, als ook noch, niet anders door, als *voorafgaande dingen*. Ziet het *A. B. C. des Geloofs* over de benaminge van *Aandoen, pag.* 7. En daar spreek ik alleen van eene *voorbereidinge tot overtuiginge*, en niet tot levendigmakinge.

4) „Catechismus", pag. 406

burg, à Marck en J. v. d. Honert e. a. nader toegelicht 1) en waarvan ook ons „Formulier, om den heiligen Doop te bedienen aan de kleine kinderen der geloovigen" uitgaat — dat namelijk de kinderkens der geloovigen gedoopt moeten worden in de *veronderstelling*, dat de wedergeboorte bij hen voorafgegaan is, was in Comrie's dagen bijna geheel prijsgegeven. En wijl er toen over de Sacramenten geen verschil van meening bestond en dus Comrie niet gedwongen werd dit punt dieper in te denken, zoo is 't licht verklaarbaar dat hij de destijds meest gangbare zienswijze eenvoudig overnam. In dit licht moet b.v. eene uitlating als de navolgende beschouwd: „Het is tot groote ergernisse van de rechtzinnige Leeraars, dat men zoo over den Doop hoort zintwisten: deze willen de vraagen niet voorleezen; andere willen, dat de ouders of getuigen moeten bekeert zyn, even als of de Doop een verzegelinge van het geloove der ouders, of der getuigen was; en dat juist de kinderen van zulke bekeerde ouders recht tot den doop hadden: *daar den Doop* onze erfsmet betekenende niet verzegeldt het subjectieve Geloove van de ouders noch een Geloove in die, dewelke gedoopt worden; maar alleen Godts belofte: dat gelyk alle, die tot Adam behooren, in hem verdoemt zyn, ook alle die tot Christus, den tweeden Adam, behooren, wederom door Hem zullen zalig worden. Deze Goddelyke waarheid betuigen wy in den Doop te gelooven, daarom laaten wy de kinderen doopen. Deze Goddelyke waarheid verzegelt Godt in en by den Doop; en vervult de belofte op zynen tyt" 2). Hierin mag nu niemand

1) Ik neem deze namen over uit: „Calvinisme en Revisie" door Dr. A. Kuyper (Amsterdam, J. A. Wormser, 1891). De schrijver noemt er de bewijsplaatsen bij. Cfr. pag. 32—35. Uitvoerig handelde Prof. Kuyper over dit onderwerp in zijne *Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus;* zie de artikelen over het Sacrament, den Doop en den Kinderdoop, in *de Heraut* van 1889 en 1890.

2) „Catechismus", pag. 132. Zoo ook „Examen van Tolerantie";

eene bepaalde bestrijding van de oudere opinie zien. En dat wel te minder omdat juist Comrie scherper dan iemand tusschen potentieel en actueel geloof onderscheidde en niet minder erkende dat op jeugdigen leeftijd stervende kinderen niet anders zalig kunnen worden dan door de wedergeboorte 1).

Dit niet dieper ingaan op den band tusschen den Heiligen Doop en de Wedergeboorte heeft er evenzoo toe medegewerkt, dat hij, evenals à Marck, „de Roeping" en „de Wedergeboorte" geheel identificeerde.

„Ik begrype de zaaken in deezer voegen: voor eerst, *dat Godt*, door een overgaande daadt de geregtigheit en de genoegdoeninge van Christus aan den uitverkoorenen zondaar toereekenende, volgens het beredeneerde, *dien kragtdaadig roept*, dat is, van doodt leevendig maakt, door zyne herscheppende werkinge, na de sterkte zyner macht, die hy gewrogt heeft in Christus als hy hem uit den dooden heeft opgewekt: en dat hy in die roepinge door Woordt en Geest het waare zaligmaakende Geloove, waar door hy met Christus vereenigt word, in zyne ziel inwerkt" 2).

---

§ 3. *Comrie's leer van het Geloof.*

Na alzoo vastgesteld te hebben, wat Comrie onder de

VI S.; pag. 283 en 284: „gelyk *Twissus* zeer wel zegt, dat de Doop niet verzegelt de *gratia gratis data*, of de genade die om niet gegeven is, *subjective*, onderwerpelyk: maar de *gratia conferenda ex gratia gratis dante*, de genade die gegeven zal worden uit de genade die om niet geeft. Zoo dat in den Doop niet verzegelt word eenige onderwerpelyke genade, nog in den Doopeling, ..."

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 174. „Missive wegens de Rechtvaardigmakinge", pag. 11.

2) „Brief over de Rechtvaardigmakinge"; pag. 127 en 128. Zie voorts pag. 125 en 133. „Catechismus"; pag. 376, 391 en 411. „Examen van Tolerantie"; VI S.: pag. II.

wedergeboorte verstond, ga ik er nu toe over om te doen zien, hoe hij zich het verband tusschen deze regeneratie en het geloof dacht. Leest men nu eene uitspraak als deze: „De Geloovige of uitverkoorene tot het geloove, worden Christus Eigendom gemaakt, overmits Hy door zyn woord en Geest in hunne zielen intredende, hen als de zyne aanvaardt, het oprechte geloove in het herte inwerkt, waar door ze Hem worden ingelyft, en een dadelyke bestaanelykheid in hem krygen, waar door zy het zelve leven dat in Hem is deelachtig worden, het welk in de Wedergeboorte in deszelfs waaren aardt, wezen, en natuure als eene hebbelykheit wordt ingestort, waaruit alle daaden en werkzaamheden, overeenkomstig met den aardt van den weg der zaligheid door Christus, uit loutere genade, voortkomen, na maate dat ze *geëliciëert*, of uitgehaalt worden door den H. Geest, werkende op de ingewrochte hebbelykheid des geloofs door het Woordt" 1), — dan ziet men terstond, hoe hij meende, dat men bij de wedergeboorte het geloof ontving. Wanneer hij dan ook elders zegt, dat het geloof den mensch wederbaart [„. . . . . *om in Hem* (Christus) *gevonden te worden*, door de inlyvinge in Hem door het oprechte geloove; terwyl die, en wel die alleen, die in Christus zyn, nieuwe schepzelen worden; waaruit blykt, dat het waarachtig geloove, dat in 't herte van den uitverkoorenen zondaar gewrocht wordt, door den Heiligen Geest *Hem Wederbaart en tot een Nieuwe Schepsel Maakt*, en *hem doedt Leven een nieuw Leven en hem vry maakt van de slavernye der zonde. Zie Nederl. Belyd. Art.* 24. ook Zondag 23. die anders gevoelen zyn Pelagianen in den grondt" 2)], — dan is 't duidelijk, dat Comrie ter dezer plaatse de wedergeboorte, evenals onze Confessie in Art. 24, niet in

1) „Catechismus": pag. 26.

2) „Catechismus"; pag. 302. Zoo ook pag. 148; en „Leerredenen": I; pag. 121/122.

potentieelen zin neemt. Dat toch ook volgens Comrie aan de potentieele wedergeboorte geen geloof kan voorafgaan, blijkt genoegzaam uit zijne toelichting van den kleinen Catechismus van Westminster, waar hij den onderwijzer op de vraag: „Wat is het eerste Werk des Geestes op eenen zondaar?", laat antwoorden: „De Wedergeboorte, het welk eene herschepping is van hem in Christus Jezus, waar door hy Geestelyk Wedergebooren zynde, uit den doodt in het leven overgegaan is" 1).

Over de inlijving in Christus door het geloof, bij de wedergeboorte in de ziel gewrocht, uit hij zich in dezer voege:

„Nu moeten wy overgaan, om u te toonen, hoe wy de verlossinge, door Christus verworven, deelachtig worden gemaakt, namentlyk, door de krachtige toepassinge van dezelve aan ons door den H. Geest, *die het Geloove in onze herten werkende, en ons daar door met Christus vereenigende*" 2) in onze krachtdaadige roepinge, dus te weege brengt, dat wy daadelyk in het bezit gestelt worden van, en een daadelyk en perzoneel eigendom ontfangen of krygen aan Christus, en aan alle zyne weldaaden" 3).

En eenige bladzijden verder:

„Uit het Antwoordt van onzen Leerling konnen wy zeggen, *wy worden de verlossinge, door Christus verkreegen, deelachtig gemaakt, door onze inlyvinge in Christus, door een oprecht geloove; welk geloove Hem en alle zyne weldaden aanneemt.* Conform hier mede spreken de Engelsche en Schotsche Theologanten, te *Westmunster* vergadert, in hunnen kleinen Catechismus; daar zy op de vrage, *Hoe worden wy*

1) Pag. 166.

2) De Cursiveering is van mij.

3) „Catechismus"; pag. 376.

de verlossinge, door Christus verkreegen, deelachtig gemaakt? laten antwoorden; *Wy worden de verlossinge, door Christus verkreegen, deelachtig gemaakt, door de krachtige toeëigeninge derzelve aan ons door zynen H. Geest.* Vrage, *Hoe eigent de Geest ons de verlossinge, door Christus verkreegen, toe?* Antw. *De Geest eigent ons de verlossinge, door Christus verkreegen, toe, dewyl Hy het geloove in ons werkt, en ons daar door vereenigt met Christus, in onze krachtige roepinge*" 1).

Dit geloof nu, waardoor wij Christus worden ingelijfd, is geen *daad* maar eene *hebbelijkheid.*

Om alle misverstand af te snijden, zegt hij eerst, wat hij hier onder eene hebbelijkheid verstaat.

„Wy noemen *het geloove een ingestorte hebbelykheid, of vermogen,* om het dus van alle andere te onderscheiden, en om deszelfs waaren oorspronk en natuure aan te wyzen. De *Logici,* of *Redeneerkundige,* spreken van een *aangebooreне kracht, vermogen of geschiktheid om iets te konnen doen;* en dan van eene *habitus;* welke by hen is eene *vaardigheid,* door veele achtereenvolgende daaden verkreegen, om iets met een gezwintheid te doen; zoo, dat men toont, dat men de kunstgreep heeft, en dus volkomen in staat is, door alle voorgaande oeffeningen iets gemakkelyk en vaardig te verrichten. Dus kunt gy begrypen, dat wy het geloove een vermogen of hebbelykheid noemende, het niet willen onder de natuurlyke of door oeffening verkreegene hebbelykheden, getelt hebben. Het is een *ingestort vermogen;* het is *Gods gave,* zegt de Apostel, *Eph.* II : 8, *waar door wy zalig worden.* Zoo is het dan niet eene vaardigheid, door oeffeninge verkreegen, om iets gemakkelyk te doen: maar een vermogen

---

1) „Catechismus"; pag. 390 en 391. „Leerredenen"; I; pag. 120. „Catechismus", pag. 305, 307, 358 en 427.

om indrukzelen van geestelyke zaken, die Gods Geest in en door het woordt sprekende, door bovennatuurlyk licht openbaart en inboezemt te ontfangen. Dit is geheel onderscheiden van *die door oeffeninge verkreegene vaardigheid*, of *habitus*, waar van de Logici spreken" 1).

Daarna licht hij zijn gevoelen aldus toe:

„Zooals men altydt geleert heeft, dat wy door een ingewrocht geloove, door de genaade des geloofs, en niet door de daadt des geloofs Christus worden ingelyft. . . . . Namentlyk dat wy hier door het geloove niet een daadt of werkzaamheid moeten verstaan. En dit blykt, Voor Eerst; vermits wy hier niet hebben het woordt Gelooven, dat is een daadt; maar het woordt Geloove; welke de genade, of de hebbelykheid des geloofs te kennen geeft, waar uit de daaden van 't gelooven voortvloeien, en geoeffent worden; gy behoorde uw eigen taal te verstaan, en te begrypen, dat 'er een onderscheidt is tusschen geloove en gelooven. Onthoudt het in het vervolg; Geloove geeft te kennen de genadė des geloofs of de ingestorte hebbelykheid: maar Gelooven geeft te kennen, de werkzaame daaden, uit dat geloove voortkomende. Zoo is het in alle andere opzichten, het gehoor is niet hooren; het eene is het organon of het zintuig; het andere de werkzaame gewaarwordinge van het geene, dat door het gehoor als een lydelyk zintuig ontfangen wordt" 2).

En voorts:

„Wij verstaan dan door het geloove hier, een ingestorte hebbelykheid of vermogen, dat God de H. Geest in de harten der uitverkoornen instort, te gelyk met de nieuwe natuure als deszelfs eerste en voornaamste deel; waar door zy een vermogen uit Christus, en van Christus in hen overgaande, ontfangen, om alle de indrukzelen, die het Goddelyk woordt

---

1) „Catechismus"; pag. 426, 427.

2) „Catechismus"; pag. 423.

op dit vermogen of deze hebbelykheid maakt, te ontfangen, en volgens de ontfangene indrukzelen van het Woordt, omtrent alle de gedeeltens van dat Goddelyke Woordt, werkzaam te zyn, overeenkomstig met de natuure van dit ingestorte vermogen; en inhoudt van die texten, welker inhoudt met een bovennatuurlyk licht tot de ziele gebracht worden; en van dit nieuw vermogen ontfangen worden, met meer of min overtuiginge of overreedinge van de Goddelykheid dier plaatzen in hare betrekkinge tot onze overtuiginge, leeringe, vermaaninge of vertroostinge" 1).

Ten bewijze, dat hij met deze opinie niet alleen staat, beroept hij zich eerst op de Confessie.

„De opstelder van de Nederlandsche Belydenisse, de vroome Martelaar Guido de Bres, heeft ook wel degelyk op dit onderscheid, tusschen geloove en gelooven gelet; de hebbelykheid van de daadt onderscheidende, als hy leert, dat wy niet gerechtvaardigt worden door het geloove als een daadt; maar dat het alleen is een instrument, waar door wy de gerechtigheid van Christus ontfangen, omhelzen of aannemen. Nu moet gy weeten, dat als iets een instrument is, en eigentlyk zoo genaamt wordt; dat het dan, in dat opzicht, waar in het een instrument is, geen daadelykheid heeft: want zoo dra wy een instrument eenige daadelykheid toeschryven, dan houdt het op een instrument te zyn; het ontdoet zich van zyn natuur als een instrument; en het wordt terstondt een ware werk-oorzaak" 2).

Vervolgens op den Catechismus.

„En zoo gy op 't Antwoort [van de 21e vraag] let, zoo zult gy altydt bespeuren, dat de Leerling allermeest het ooge heeft op de ingewrochte *hebbelykheid des geloofs*, of op het ingewrochte geloove, zoo als dat door den H. Geest

1) „Catechismus"; pag. 425.
2) „Catechismus", pag. 424, 425.

ingewrocht wordt, in de harten der uitverkoorenen, in de inlyvinge in Christus" 1).

Daarna op de Artikelen tegen de Remonstranten.

„Ik zal u maar alleen te binnen brengen, hoe naauwkeurig de *Dordsche* Vaders dit onderscheid in 't oog gehouden hebben, over den derden en vierden Artikel van de *Remonstranten* [XI—XIV], de hebbelykheid van de daadt onderscheidende" 2).

En ten laatste op de Geloofsbelijdenis van Westminster.

„Ik zal 'er dit alleen maar byvoegen, dat dit alles overeenkomt met de Leere van de Hervormde Kerken van *Schotlandt, Engelandt* en *Yrlandt,* in de Geloofsbelydenisse van *Westmunster Cap.* XIV. *Art.* II. daar zy, na dat zy in het eerste Artykel de natuure des geloofs beschreven hadden, zoo als wy gedaan hebben, dat het is *een ingestort vermogen of hebbelykheid, waar door de uitverkoornen bekwaam gemaakt worden om te gelooven;* in het tweede Artykel de werkzaamheid des geloofs dus beschryven: *Door dit Geloove, gelooft een Christen waarachtig te zyn, al wat in het Woordt geopenbaart is, wegens de authoriteit van Godt zelfs daar in sprekende; en handelt verscheidentlyk, na de gelegentheid van het gene, het welk ieder passagie van dat Woord vervat: gehoorzaamheid betoonende aan de geboden; beevende voor de dreigementen; en omhelzende de belofte van dit, en het toekomende leven,* enz." 3).

Voor die het geloof aldus verstaat, is het een grond in ons van de volharding der heiligen.

„Om u te doen zien den vasten grondt, die in elken geloovigen is, waar door zy voor een geheelen uitval uit den genadestaat gesecureert of beveiligt zyn. Daar zyn gronden

1) „Catechismus"; pag. 447. Zie ook pag. 449.

2) „Catechismus"; pag. 424.

3) „Catechismus"; pag. 428, 429.

buiten ons, waarop de volhardinge gegrondt is; Gods besluit, Christus verdienste en voorbiddinge: maar daar is ook een grondt van in ieder geloovige, namelyk hun zyn in Christus, door dit ingewrochte geloove, niet als een voorbygaande daadt, maar als eene hebbelykheit, waar uit de daaden voortkomen. Geschiede de inlyvinge door een daadt, dan zoude dezelve blyven zoolang als die daadt duurde; maar zoo dra die ophieldt, zoude de inlyvinge ook ophouden" 1).

De moeite, die Comrie zich geeft om te betoogen, dat het geloof een habitus en geen actus is, brenge echter niemand in den waan, dat hij hiermede zijn laatste woord reeds gesproken had. Neen, deze hebbelijkheid moet tot dadelijkheid komen. Toch versta men dit niet zóó, alsof daarom de hebbelijkheid op zich zelve onvolkomen was. Met een voorbeeld toont Comrie dit aan.

„By voorbeeldt, de smaak kan volmaakt zyn, schoon die nooit zoet geproeft heeft; maar daar is evenwel voor het proeven van de zoetigheid geen denkbeelt van: maar als het zoet geproeft wordt, zoo ryst het denkbeelt; niet door een nieuw vermogen, dat men krygt, om te smaken; maar door een nieuw voorwerp, waar mede het vermogen aangedaan zynde, een denkbeeldt, dat wy niet en hadden, verwekt wordt. Zoo is het ook met het ingewrochte geloove; dit wordt volmaakt en volkomentlyk, ten aanzien van de hebbelykheid, in een punct des tyds, door de bovennatuurlyke werkinge des H. Geestes ingestort, of medegedeelt; maar het komt tot zyne daadelykheid na mate van de gewaarwordinge" 2).

Waar Comrie op het denkbeeld, dat de kinderkens der geloovigen gedoopt moeten worden, in de veronderstelling, dat

1) „Catechismus"; pag. 436.

2) „Catechismus"; pag. 449.

de wedergeboorte bij hen is voorafgegaan niet inging, daar kon het wel niet anders, of hij moest er tevens toe komen te leeren, dat er gemeenlijk niet veel tijd verloopt tusschen de inplanting van het geloofsvermogen en de eerste geloofsdaden.

„Waar uit gy nu afleiden kunt; *eensdeels*, dat de hebbelykheid, in de orde der natuure, voor de daadt gaande, wy, noch eenig sterveling, niet zeggen konnen, hoe dra de werkzame daaden uit dit beginzel voortvloeien; al zoo min als wy de nette tydt bepaalen konnen, wanneer de eerste redelyke daadt uit de redelykheid voortvloeit: ondertusschen is het te denken, dat de eene zeer schielyk de andere vergezelschapt, en daar uit voortvloeit; zyn het nu niet alle de daaden des geloofs, te weten de meer voorname daaden, nochtans de andere, die min sterk en min volmaakt zyn, waar door wy tot de meer volmaakte trapsgewyze komen; en dus hoe langs hoe meer met Christus, als het ware, *geconsolideert*, of naauwer en naauwer vereenigt worden" 1).

Maar evenals hij ten opzichte van jong wegstervende kinderen, die uitverkoren waren, volhield, dat zij, voor zij ten hemel in konden gaan, wedergeboren moesten zijn, zoo oordeelt hij thans ook, dat zij de hebbelijkheid des geloofs ontvangen moesten hebben.

„Zoo dat gy ziet, dat de waarheid of oprechtigheid van het ingewrochte geloove, niet van de werkelyke daaden afhangt; maar dat de waarheid van de daaden afhangt van de waarheid of de oprechtigheid van het beginzel, vermogen of hebbelykheid, waar uit dezelve voortvloeien: en dat dus, schoon 'er geen daaden uit voortvloeien, gelyk in de uitverkoorne kinderen, die zalig worden, dat die evenwel het *oprecht geloove* hebben; waar uit, zoo zy tot het gebruik der reden gekomen waren, daaden voortgevloeit zouden hebben; of men moest zeggen, dat de kinderen, door een *onoprecht geloove* zalig

1) „Catechismus"; pag. 429.

worden; dog dat is absurdt of ongerymt: of dat zy door een daadelyk geloove zalig worden; en dit is het, welk wy tegen de *Lutherschen*, en ook vooral tegen de Cartesianen ontkennen" 1).

Maar hoe komt nu deze hebbelijkheid, deze genade des geloofs, tot dadelijkheid? Door de werking van den Heiligen Geest.

„Dit geloove nu zynde eene ingestorte hebbelykheit in de ziel, ofte een ingewrocht geloove door den H. Geest, behoudt zyne natnur en wyze van werking altoos, in vervolg van tydt altoos op dezelve wyze zich hebbende en werkende als in 't eerste, dat is te zeggen. dat gelyk de ingestorte geloofs hebbelykheit nimmer *ad actum* tot dadelykheit komt, ten zy het door de onmiddelyke werkinge des H. Geests in en door de belofte de gave van de Goddelyke genade eerst lydelyk ontfangt, en dan daar op en daar door dadelyk wordt, zoo blyft het met de natuur en werkinge van dit ingewrocht geloove gelegen tot het einde van ons leven, met opzicht tot deszelfs dadelyke werkinge, welke nimmer zal te voorschyn komen als daar door, dat het geloove, als eene hebbelykheit, lydelyk eerst de gave ontfangt, en de gave ontfangen hebbende en dus dadelyk werkzaam gemaakt, door die onmiddelyke voorgaande en voorbepalende werkinge des H. Geests, zoo en wordt het Geloove in zyne werkinge niet onafhangkelyk, zyne ingelegde dependente natuur afdoende in zyne werkinge, maar wordt door dezelve onmiddelyken voorafgaanden en voorbepalenden aandrang en invloet des H. Geestes in zyne werkinge voortgezet en gedirigeert, in en omtrent zyn voorwerp bepaalt, en het effect wordt dus verkregen en dadelyk geeffectueert" 2).

1) „Catechismus"; pag. 448. Eveneens pag. 447.
2) „Leerredenen"; II; pag. XVII, XVIII.

Over de middelen waarvan de Heilige Geest zich hierbij bedient laat hij zich in dezer voege uit:

„........maar *Gelooven* komt trapsgewyze tot zyne volkomentheid, van minder tot meerder, van zwakker tot sterker; en zoo dienen alle de middelen der genade, het Woordt, het Gebedt, de predikinge van het Woordt, de Sacramenten, en de byeenkomsten der Heiligen, om als middelen door de medewerkinge des H. Geestes, ons in het geloove op te bouwen". 2)

Dus het vermogen gaat niet in eens tot dadelijkheid over, maar langzamerhand.

„........maar de inlyvinge in Christus door het ingewrocht geloove, wordt door de daadelyke werkzaamheden, uit dat ingewrochte geloove voortkomende, hoe langer hoe vaster, en hoe langer hoe naauwer toegetrokken, en de geloovigen, die in Christus ingeëntet of geincorporeert zyn, worden van daage tot daage hoe langer hoe meer in Hem, en met Hem, als het ware, *geconsolideert:* even gelyk het is met de griffie, die in den stam ingeëntet is; die wordt hoe langer hoe naauwer daar mede verbonden, en een met denzelven. Hier uit moeten wy afleiden het onderscheid, dat er is in de gebeden der geloovigen; zy bidden niet om hoe langer hoe meer in Gods vuurschaare gerechtvaardigt te worden; maar zij bidden dagelyks, dat zy hoe langer hoe meer met Christus, naauwer en naauwer mogen vereenigt worden. Zoo poogde *Paulus* hoe langs hoe meer te grypen na dat geene, *waar toe hy ook gegreepen was, Philip. III:* 13". 2)

Eveneens zijn niet bij alle geloovigen de geloofsdaden even sterk. Al naarmate de habitus sterker of minder sterk is en naarmate het Woord krachtiger of minder krachtig daarop inwerkt, zijn de daden ook sterker of zwakker.

1) „Catechismus"; pag. 429, 430.

2) „Catechismus"; pag. 433/434.

„Gy kont hier uit opmaken, dat na maate dit ingestorte vermogen sterk is, en na maate de inhoudt van Gods Woordt, door licht des Geestes, hier op werkt en indrukzelen maakt, en dus bevattingen van den inhoudt effectueeren of veroorzaken; dat de werkzaamheden uit dit beginzel voortkomende, fleuriger, sterker en met meer doordringende kracht zich openbaren, na de mate der genade, die een ieder geschonken wordt". 1)

Alvorens ik er nu toe overga, om aan te toonen uit welke drie stukken (altoos volgens Comrie) dit geloof bestaat, wijs ik er eerst op hoe de tot dusver gegeven voorstelling afwijkt van die van à Brakel. Want ook al noemt Comrie hem niet, toch corrigeert hij aldoor diens minder juiste denkbeelden. Comrie begreep terecht dat Brakels opvatting — hoewel geheel tegen diens bedoeling — het insluipen van de dwaalleer begunstigde.

A Brakel wil van een onderscheid tusschen de hebbelijkheid en de dadelijkheid des geloofs niets weten. Wèl noemt hij, — „die het geloof op gelijke wijze als de Labadisten definieerde" 2) — het ook eene hebbelijkheid, maar in geheel anderen zin als Comrie. Duidelijk blijkt dit reeds uit zijne definitie van de fides.

„'t Geloove is een vertrouwen des herten op Christus, en door hem op Godt, om gerechtveerdight, geheiligt ende verheerlykt te worden: steunende op syne vrywillige aanbiedinge ende belofte, dat hy dat doen sal aan alle, die hem daar toe aannemen, en sich daar toe op hem verlaten" 3).

Van een habitus des geloofs, die eenigen tijd verborgen zou kunnen blijven, wil à Brakel dan ook niets weten.

1) „Catechismus"; pag. 427.

2) Los, t. a. pl., pag. 247.

3) „Redelyke Godts-dienst"; I· pag. 812.

„Want 1. De Schrift spreekt nergens van een zaadt des geloofs, van geloove in zyn zaadt. t Is dan al te vrymoedigh dat te seggen, en daar op een geheele sake te bouwen. De Schrift spreekt wel van een zaadt der Wedergeboorte, 't welk is het Woordt Gods. I Petr. I : 23. Doch dat is niet in de kinderen, maar 't is op des Heeren tydt een middel van haare bekeeringe. En wat soude het zaadt des geloofs zyn? een begin van geloove? dan hadden sy het dadelyk. 2. De menschen, ook de uytverkorene, zyn voor hare wedergeboorte doodt, kinderen des toorns, sonder Christus, sonder beloften, sonder Godt ende alsoo sonder geloove. Ephes. 2 : 4, 12. De Vader, de Heere Jesus, de Heilige Geest hadde wel opsighte op haar, soo rasch sy waren, als Vader, Saligmaker, Heyligmaker, maar in haar selve waren se in de selfde staat als alle andere. 3. Niemand ontfanght het geloove als uyt het gehoor. Rom. X : 17. Gal. III : 2. Daar door wort de mensche van ongeloovigh geloovigh, de mensche konde niet geseght worden het geloove te ontfangen, gelooovigh te worden, het geloove te verkygen door de predikinge des geloofs, indien hy het te voren in syn begin al hadde, en alsoo al geloovigh was" 1).

Zoo werpt à Brakel dan ook ver weg 't denkbeeld, dat kinderkens het geloof reeds zouden kunnen bezitten.

„Want 1. De Schrift seyt dat nergens, daarom is het te verwerpen, daarom men moet het niet gelooven. 2. De kinderen hebben geen gebruyk des verstandts: De redelykheyt is wel ingeschapèn, maar het redeneren begint eerst metter tyt: Tot het Geloove nu wort noodtsakelyk redeneren vereyscht. 3. De kinderen voor de tydt der redeneringe hebben geen kennisse van eenige saken, hoe soudense dan gelooven, tot het welke kennisse der Goddelyke dingen van noden is. 4. De kleyne kinderen voor de tydt der redeneringe doen dadelyk noch goedt nochte quaat. Rom. IX : 11. Soo en oeffenen sy het

1) „Redelyke Godts-dienst": I; pag. 788 en 789.

geloove ook niet, want dat is een deugt. 5. 't Geloove is uyt het gehoor Rom. X: 17. dies konnen de kinderen niet gelooven, want sy hooren noch het Woordt niet" 1).

Na op dit verschil gewezen te hebben, ga ik weer voort met Comrie's beschrijving van de leer des geloofs.

Voordat Comrie nu de drie stukken, die z. i. tot het geloof behooren, bespreekt, behandelt hij eerst nog twee praealabele quaesties. Ten eerste wijst hij er op, dat het genus, waartoe het geloof behoort, is „de persuasie of overrediginge." „Die overredinge is dus geen gewrochte van het geloove, maar van het getuigenisse, het welke zich met zulk een klaar betoog openbaart, dat men van de waarheid van dat getuigenisse zoo overreedt wordt, dat men daar niet aan kan twyffelen." En hoe sterker dat „getuigenisse" op het ingewrochte geloof „indringt", des te krachtiger is de overreding.

„Uit het voorens opgehelderde blykt, dat het geloove bestaat in eene overtuiginge, *persuasie*, of overredinge. Dit is het Genus, het geslachte van het *geloove*. Noch *Menschelyk*, noch *Goddelyk geloove* kan bestaan, of daar is een *persuasie of overtuiginge des gemoeds, van de waarheid der zaaken, die men gelooft*. Want waar dit niet is, is 'er geen geloove, het is maar een gissinge, een vooronderstellinge, en een inbeeldinge, maar geen geloof.

„*Dat de overtuiginge, overredinge, persuasie, niet een* Gewrochte is van het Geloove *zelfs, als een daadt, maar van het getuigenisse, het welke zich met zulk een klaar betoog openbaart, dat men van de waarheid van dat getuigenisse zoo overreedt wordt, dat men daar niet aan kan twyffelen.* Alle overredinge is van dezen aardt, dat de ziele om overtuigt te worden niet werkt; neen, de bewyzen der zaken worden ontfangen, en die ontfangen zynde, wordt de

1) „Redelyke-Godts-dienst"; I: pag. 787.

ziele zoodaanig overtuigt, dat zy niet vry is, om die overredinge te ontfangen of te verwerpen; maar moet noodzakeiyk met de grootste vrywilligheid zich aan de waarheid gevangen geven. Dus is het met elk waarachtig betoog in de wiskunde gelegen, en zoo is het ook hier gelegen met het geloove, als een persuasie of overtuiginge. Die het door een Goddelyke betoog of bewys van zaaken, die men niet en ziet, ontfangt; voor die is het, zoo veel geloofwaardiger de getuiger is, zoo veel zeekerder als het klaarste betoog van een eenig voorstel van Euclides.

„*Dat hoe klaarder het getuigenisse, van de Godt der waarheid, de dingen van onzen verloorenen staat, en van den weg der verlossinge, op het ingewrochte geloove, met een betoog indringt; de overtuiginge van de waarheid, of den inhoudt van dat getuigenisse, ook dan meer of minder vast en overredende is*" 1).

Daarna betoogt hij met nadruk, dat geen der stukken des geloofs, de „*actus formales fidei*" mag genoemd.

„*Andersdeels*, dat zy zeggen, dat de toestemminge de form des geloofs, of de formeele daadt van het zelve is: maar ik weet niet, hoe wy de eene daadt meer als de andere de formeele daadt, *actus formalis fidei*, konnen noemen; vermits de form eigentlyk bestaat, in eene *combinatie* of zamenvoeginge van alle de wezentlykheden van een zaak in een rechte orde, of dispositie tot elkanderen. Een of twee of drie linien maken geen *driehoek*, schoon zy de *essentialia*, de wezentlykheden daar van zyn; want als drie linien van elkander gesepareert leggen zyn het drie linien, maar de combinatie van die drie maakt, of een rechte, of een sphaerische driehoek; de combinatie van alle de wezentlykheden is eigentlyk de form van een zaak. De combinatie van alle de wezentlykheden, waar uit het geloove bestaat, is eigentlyk

1) „Catechismus": pag. 450/451.

de form des geloofs. Geen eene wezentlykheid heeft meer of min waardigheid, maar alle zyn van dezelve waarde; de zamenvoeginge van die alle is de form des geloofs, en zy worden ook in hare zamenvoeginge ingewrogt door den H. Geest. Want Hij werkt door zyn Goddelyke kracht niet een geloove zonder zyn form, dat is *Paapsch;* nadien deze spreken van een geloove, dat zyn form door de liefde verkrygt: maar Hy werkt een oprecht geloove, dat is, een geloove, dat zyn form heeft. Waar uit gy dan besluiten kunt, dat de werkzame daaden niet de form des geloofs zyn, maar dat het alreede geformt is in de werkinge van het zelve, en dat de daaden blyken zyn, dat het ingewrochte geloove zyn form van den H. Geest, in de werkinge van het zelve, verkreegen heeft; vermits de *actiones sequuntur naturam sui subjecti, de daaden volgen, en participeeren van de natuure van het onderwerp,* waar uit zy voortvloeien; en dus zyn de daaden bewyzen, dat het onderwerp, waar uit zy voortvloeien zyn form heeft. Stemme ik door het geloove toe, het is een bewys, dat de toestemminge tot de natuure van het ingewrochte geloove behoort: met een woordt, daar komt nooit iets tot dadelykheid, of het is een bewys, dat het in de natuur der zake was, schoon het noch niet in de dadelykheid zich openbaarde; daar is tot de natuur der dingen, als natuur, niets *accessoor,* het zy dingen die door de scheppinge, of door de herscheppinge hare natuure of weezen ontfangen. Want Godt schept geen onvolmaakte natuuren; en Godt de H. Geest herschept, door de herscheppinge, geen onvolmaakt geloove zonder zyn form; maar een geloove, dat alle zyne wezentlykheden zamen gecombineert heeft. De daaden geven de form niet aan de natuur, maar zyn bewyzen, dat die geformt is, en zyn form heeft. Deze opmerkinge, mogelyk in den eersten opslach zoo *perceptibel,* of zoo tastelyk niet zynde, is van groote nuttigheid, als het wel begrepen wordt, tot wederlegginge van de *Papisten,* die van een geloove spreken,

dat ongeformt is, maar dat zyn form door de *liefde* verkrygt, en van eenige onder ons, die op zyn *Paapsch* zoo spreken, als of onze werkzame daaden aan een ongeformt geloove zyn form gaven: maar wy konnen ons daar over niet uitlaten, hebbende in 't voorgaande iets van deze zaak gesproken; en zeggen nu maar alleen dat het ons bedroeft, dat men zoo tot *Romen* wederkeert" 1).

Hiermede zijn alle bezwaarnissen weggenomen. Zoo kon hij nu meedeelen, welke drie „daaden uit de natuure van het ingewrochte geloove voortvloeyen" of m. a. w. welke drie „dingen tot het geloove behooren." En dat zijn: kennis, toestemming en vertrouwen 2), terwyl „zeer gemakkelyk" alles, wat in het Woord omtrent het geloof geopenbaard is, „tot de eene of andere van deze daaden kan gebracht worden" 3).

De „kennisse" definieert hij daarop aldus.

„.... Dat deze kennisse ..... niet is een kennisse, die wy door oeffeninge en naarstigheid verkrygen; door Gods Woordt te onderzoeken, en texten met texten te vergelyken, en veel over de stellige en practikale waarheid te mediteeren; dit alles is goedt op zich zelve; wy zyn daar toe verplicht, en zoo wy dat nalaten, dan bezondigen wy ons: maar deze dingen alle

1) „Catechismus"; pag. 484/85. Zoo ook pag. 452/3. In vroeger dagen had Comrie zelf wel eens van een „formele daadt des Geloofs" gesproken. „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 371: „terwyl de formele daadt des Geloofs bestaat in het zetten van het Zegel aan Godts getuigenissen, dat die waarachtig zyn".

2) Over het gevoelen van Witsius en Lampe, laat hij zich aldus uit: „Wat nu het getal der daaden betreft; de beroemde Heer *Witzius* brengtze tot negen: drie voorafgaande, drie wezentlyke, en drie achtervolgende; en de Heer *Lampe* volgt hem. Ons betreffende, terwyl de wyze, hoe men zyne gedachten mededeelt, willekeurig is; zoo hebben wy daar niets wezenlyks tegen. Maar wy houden ons liever by de oude wyze; waar in men altoos stelde, dat tot het geloove drie dingen behooren." („Catechismus"; pag. 452).

3) „Catechismus": pag. 452.

te zamen genomen, zyn geen werkoorzaaken van het geloove, noch van de geloofskennisse: zy zyn maar *causae instrumentales, conservantes & excitantes;* maar geen *causa efficiens:* dat is maar *instrumenteele, onderhoudende* en *opwekkende oorzaken;* maar geen *waare werkoorzaken* van deze kennisse. Neen, het is *eene bovennatuurlyke kennisse, welke de H. Geest, door middel van het Woordt, in de harten der uitverkoornen werkt in hunne krachtdaadige roepinge; de voorwerpen des geloofs wezentlyk, zoo als die zyn, door Goddelyk licht openbaarende, en ontdekkende aan het ingewrocht geloove; en door die openbaringe het zelve opwekkende en bekwaammakende, om de dingen, die gekent moeten worden, op eene zaligmakende wyze tot zaligheid te kennen en te verstaan.....*"

„Deze hoognoodige *kennisse*, die tot het wezen des geloofs behoort, en waar uit de kennende daaden voortvloeien, bestaat in *eene overtuiginge, die de H. Geest in het harte werkt, van de waarheid van alles, dat Godt in zyn woordt geopenbaart heeft;* zoo dat ik, daar van overtuigt zynde, *dat voor waarachtig houde*" 1).

Deze kennisse van God, van zich zelven, van Christus enz., *een waarachtig Goddelyk licht zynde in de ziele* („het onderwerpelyk licht") 2), komt pas langzamerhand tot volkomenheid.

„Deze kennisse..... *komt tot hare volkomentheid in de werkzame daaden van kennen trapsgewyze, al langzamerhandt, van de eene daadt of trap tot de andere*" 3).

En wel alzoo:

„dat de trap en maate, van de klaarheid van het onderwerpelyk licht afhangt" van de meerdere of mindere helder-

1) „Catechismus"; pag. 454 en 458.
2) „Catechismus"; pag. 466.
3) „Catechismus"; pag. 480.

heid, waarmede „het voorwerpelyk licht het ingewrochte geloove bestraalt" 1).

Hiermede tot de „toestemming" gekomen zijnde, beschrijft Comrie die op deze wijze.

„De tweede zaak of het tweede deel, dat tot de natuur van het ingewrochte geloove behoort, is *een vermogen om het Goddelyke getuigenisse, door licht des H. Geestes in de ziele instralende, met een Goddelyk betoog, te ontfangen en toe te stemmen; niet alleen als een waarachtige waarheid behelzende; maar ook als een waarheid, waar in ik het grootste belang en aandeel hebbe*" 2).

Deze toestemming wordt niet nà maar tegelijk met de kennisse in de ziel gewrocht.

„*Kennisse* en *Toestemminge* zyn *tweelingen*, die in een en het zelve punct des tyds, door de almachtige, onwederstandelyke en herscheppende kracht des H. Geestes, in de ziele gewrocht worden: en gelyk ze even oudt zyn, met opzicht tot de herscheppende daadt des H. Geestes, waar door ze beide te gelyk ingewrocht zyn, zoo zyn ze ook even gelyktydig in hare werkzaamheid in de ziele; want *kennende stemme ik toe*" 3).

Terwijl wegens deze toestemming door velen het geloof „de *echo van de ziel*" genoemd wordt.

„Hier van daan hebbe ik by verscheide gevonden, dat zy het geloove de *Echo* van de ziele noemen; wat is nu een *Echo?* dit is de voorgesprokene woorden door een wedergalm, als het ware, na te spreken. Zoo is het geloove de *Bathkol*, die door het woordt, als deszelfs dochter, voortge-

1) „Catechismus"; pag. 466.
2) „Catechismus"; pag. 484.
3) „Catechismus"; pag. 484.

bracht wordt, en eene gelykenisse, door het wedergalmen, met dat woordt heeft" 1).

Het derde stuk des geloofs is het vertrouwen. En vooral om dat goed te doen verstaan, heeft Comrie telkens de pen opgenomen. De reden hiervan was deze.

Mede door den invloed van à Brakel, die stelde dat „de verzekering" niet tot het wezen des geloofs behoorde, maar dat het „een vrucht des geloofs" was 2), en die het geloof liet opgaan in „een vertrouwen des herten op Christus, en door hem op Godt, om gerechtveerdight, geheyligt en verheerlykt te worden 3)", had hoe langs hoe meer bij de vromen het denkbeeld ingang gevonden, dat 't wezen des geloofs bestond in een „toevlucht nemen tot Christus" en in „een hongeren en dorsten naar zyne gerechtigheid". Hiertegenover had in het jaar 1722 Dr. Th. van Thuinen, predikant te Dokkum, gepoogd, weer de oude opinie op den voorgrond te schuiven, dat ook de zekerheid tot het wezen des geloofs behoorde. Kras hadden echter de Professoren Driessen en Lampe deze poging bestreden. Bovendien was het smalen van Van Thuinen

---

1) „Catechismus"; pag. 485. Op de vraag of het geloof „zyne eigentlyke zitplaatze" heeft in het verstand of in den wil, geeft hij dit antwoord: „Dit nu zoo zynde, vinden wy, dat terwyl de toestemminge met de kennisse te gelyk gewrocht, en ook in hare daadelykheid daar mede te gelyk voortkomt, dat oudere en latere Godtgeleerden stellen; *eensdeels*, dat de eigentlyke zitplaatze van het geloove in het verstant is: doch wy, zonder ons in het beslissen van dat verschil in te laten, gelooven met *Luther*, *dat het geloove is een Goddelyk licht in het verstant, en eene Goddelyke kracht in de wille;* dat het is gelyk een klomp zuurdeeg, die alles doortrekkende, de gantsche massa, door mededeelinge van zyn eige natuur daar aan, zuur maakt.". („Catechismus": pag. 484). Volgens à Brakel t. a. pl., pag. 793 zetelde het in den wil.

2) „Redelyke-Godtsdienst"; I; pag. 812.

3) Op 't gevaarlijke dezer definitie wees reeds Dr. A. Kuyper: *Het werk van den Heiligen Geest*; II; pag. 246—256.

op de „fijnen" weinig geschikt geweest, om het vertrouwen van het volk des Heeren te winnen. Zoo had dus dit ondernemen schipbreuk geleden. Maar tien jaren later bracht Ds. C. Vrolikhert van Dordrecht dit punt opnieuw ter sprake 1). Vandaar dat in de tenten der vromen vaak heftige disputen over het geloof werden gehouden.

Deze verbittering bedroefde Comrie uitermate. Telkens gewaagt hij daarvan met innig leedwezen en een zijner schoonste idealen zou verwezenlijkt zijn, als het hem had mocht gelukken aan dien rampzaligen broedertwist een einde te maken.

Gaan wij na welke pogingen hij daartoe in 't werk stelde. Van zelf is eenige uitvoerigheid hierbij onvermijdelijk.

Allereerst definieert hij 't vertrouwen aldus:

„Nu moesten wy van *Vertrouwen* spreken: want het geloove is niet alleen een Goddelyk licht in het verstant, maar een Goddelyke kracht in de wille, dat is een *zeker vertrouwen, dat de H. Geest in myn harte werkt door het Euangelium, dat niet alleen anderen, maar ook my, vergeevinge der zonde, eeuwige gerechtigheid en zaligheid geschonken zy, uit loutere genade, alleen om de verdienste Christi wille*" 2).

En gelijk het met de kennisse en de toestemming 't geval is, zoo wordt ook het vertrouwen door den Heiligen Geest door middel van 't Woord in de ziel gewerkt.

„Dat zelve Woord indringende met een Goddelyk licht als tot de perzoon in 't byzonder gesproken, zoo is 'er in dat ingewrochte geloove een vermogen om zich daar op met een zeker vertrouwen te verlaten, met een vaste staat te maken, dat alles, dat Godt om Christi wille door den H. Geest in het Euangelium den perzoon voor zich in 't byzonder aanbiedt of schenkt, hem medegedeelt zal worden.

1) Breeder wordt deze strijd beschreven door Ypey en Dermout. Derde deel: pag. 218—223.

2) „Catechismus"; pag. 488.

„Zoo ziet gy, dat gelyk het Woordt, een en het zelve in zich zelve zynde, maar in drie onderscheidene opzichten in de ziel instralende, zoo ook het ingewrochte geloove, schoon in zich zelve maar een enkelvoudige hebbelykheid zynde, als het dadelyk wordt, in alle die drie opzichten zich uit deszelfs enkelvoudige natuur driezints, na mate dat het door Woordt en Geest dadelyk gemaakt wordt, werkzaam vertoont 1)".

Evenals van der Groe 2) houdt Comrie dan ook staande, dat dit vertrouwen (gewoonlijk de verzekerdheid des geloofs genoemd), tot het wezen des geloofs behoort, ook al wordt het niet altoos „dadelyk" geoeffend.

„Wy moeten het geloove altydt tweezints aanmerken; in zich zelve in het afgetrokken, en dan is het verzeekert vertrouwen zoo tot deszelfs natuur behorende, dat het ingewrochte geloove nooit was, is, of zyn zal, waar het ook is, zonder dit vermogen, om op de belofte des Euangeliums met een verzeekert vertrouwen zich te verlaten. Maar als wy het ingewrochte geloove beschouwen zoo als dat ingeplant wordt in de onderwerpen, en in en door die, in daden zich werkzaam vertoont, zoo moeten wy notoir anders onze gedachten leiden. Want de werkzaamheid volgt de natuur van het onderwerp. Is nu het onderwerp, het welk de daadt of werkzaamheid oeffent, onvolmaakt, zoo zyn de daden meer of min iets van die onvolmaaktheid deelachtig: en hier op zyn de uitdrukkingen in het Formulier des Avondmaals steunende,

---

1) „Catechismus"; pag. 489.

2) „Beschryvinge van het geloove"; pag. 14; „Want ik wil niet verbergen, dat ik tegen die stelling, dat namelyk *in de 7e Sondag van de Catechismus niet het eigentlyke wesen, maar alleen het wel-wesen des geloofs beschreven wordt; of anders, dat tot het wesen des waaren geloofs niet soude behooren de particuliere toepassinge en inwendige versekeringe van de vergevinge der sonden in Christus;* seer veele na myne gedagten, allergewigtigste en onoplosbare swarigheden hebbe in te brengen".

als 'er van een stryden tegens de zwakheid onzes geloofs gesproken wordt. Hier by moeten wy aanmerken, dat ofschoon het verzeekert vertrouwen in de natuur van het ingewrochte geloove is, dat het zomtyds niet dadelyk geoeffent wordt, vermits zeer dikwerf de getuigenissen of beloften des Euangeliums, waar door de daadt of daden van vertrouwen geëlicieert of uitgehaalt worden, met licht des H. Geestes, als van Godt tot de perzoon voor zich in het byzonder gesproken, niet zyn instralende: dus is het licht op te maken, dat de oorzaak van dit geloofsvertrouwen zyne oorzakelykheid niet oeffenende de daadt zich ook niet vertoont, schoon het vermogen tot die daadt in de natuur van ons geloove is 1)".

Alleen verwarre men de verzekerdheid des geloofs niet met die des gevoels.

„Wy moeten altoos onderscheid maken *tusschen de verzeekertheid des geloofs, en de verzeekertheid des gevoels;* de Engelschen zeggen, *the assurance of faith and the assurance of sense:* vermits dit niet gedaan wordt, zoo is 'er eene horrible duisternisse en verwartheid in de bevattinge van veele; twee zaken, van elkander zeer onderscheiden, onder een vermengende" 2).

Deze verzekerdheid des gevoels duidt hij nader aldus aan.

„De verzeekertheid des gevoels bestaat in een blyde aandoeninge, die in 't herte opryst, uit een overtuiginge, welk de H. Geest in het herte werkt, dat wy alles, dat belooft is, dadelyk hebben, bezitten en genieten. Dit is de vreugde van Gods heil gewaar te worden, en de Geest getuigende met onzen geest, en ons doende zien tot onze blydtschap wat ons van Godt geschonken is. Dit is verkwikkelyk voor de ziel, maar wordt van alle, noch ook ten allen tydt genooten, maar

1) „Catechismus": pag. 489/489*a*. Eveneens 489*b*; „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 238/9.

2) „Catechismus"; pag. 489*a*.

zeer dikwerf bestreden, en door den Satan en het ongeloove zoo aangevallen, dat men is als doodtbrakende, en ondertusschen kan en is de verzeekertheid des geloofs, zonder verzeekertheid des gevoels dikwerf zeer sterk, gelyk Psalm LXXXVIII en elders te zien is. Het zal niet ondienstig zyn onzen grooten Calvyn te lezen. Inst. Lib. III. Cap. II. Sect. VII. welker eige woorden wy u zouden mededeelen, zoo ze niet te lang waren, en ons te veel zouden ophouden" 1).

Hier rijst nu echter de vraag: Hoe wordt dat geloofsvertrouwen langzamerhand openbaar? Comrie antwoordt (met een beroep op de confessie van Westminster, cap. XVIII, § I—§ III): door de „directe en reflexive geloofsdaden."

„Eindelyk merken wy aan, dat 'er in 't Geloove moeten aangemerkt worden twe zaken, namentlyk het Voorwerp, 't welk het Geloove tot Rechtvaardigmaakinge in Godts Vuurschaar aanneemt en omhelst, en het geen gezien moet worden, om in de Vuurschaar van zyn eige konsciensie vrygesprooken te zyn: In het eerste: is het Geloove als de Middeloorzaak, waarachtig werkzaam als een' twede oorzaak in directe uitgaande Geloofs-daaden; in het andere, keert het Geloove in zich zelven in, en ziet de bewyzen of Kenmerken, dat het eerste goedt is. Dit noemt men, het eerste namentlyk, de directe Geloofs-daaden; de andere, het twede, de reflexive daaden" 2).

De voornaamste *directe* geloofsdaad is:

„Dat men ten vollen van deeze Goddelyke Waarheden in 't gemeen en van den Vryen Aanbodt van Genade niet alleen aan anderen, maar ook in 't byzonder aan zich overtuigt wordt, niet alleen door overredinge van de Leere der Waarheit, maar ook, dat de H. Geest deeze dingen aan het gemoedt van den ontblooten zondaar verzeekert en verzegelt, zodat

---

1) „Catechismus"; pag. 489*b*/489*c*.

2) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 244. „Catechismus"; pag. 489*c*.

zyne zwaarigheden, door 't opgaan van Godts Licht in zyne ziele ondergebragt worden. Dit is het zelfde, dat de Onderwyzer in den VII. Zondag wil, want het woordt Geschonken kan in geen' ander' zin genomen worden, als van geoffereert of aangeboden, dat is, in den aanbodt geschonken; want als iemant meende, dat ik het alrede voor de oeffeninge van het Geloove hadde, hy zou nooit het woordt Geschonken, maar het woort Hebben of Daadelyk Bezitten gebruiken; terwyl schenken zo veel maar zegt, als dat iets my aangeboden wordt; maar Hebben of Bezitten myn' daadelyke acceptatie of aanneemen vooronderstelt en insluit eer ik het aangebode goedt in myn bezit en eigendom hebbe" 1).

Na deze *directe* geloofsdaden (ook de *directe verzekerdheid* genoemd), „die de ziel tot den Borg doen uitgaan, om in Hem gevonden te worden" volgen de *reflexieve* (*reflexieve verzekerdheid*), „die de ziel van haar eigen aandeel aan Christus verzekeren 2)". Zij zijn vijf in getal.

„Het *Geloove* als het *ziels-oog* wordt bevestigt, bepaalt en gearresteert by voorgaande of tegenwoordige bevindingen van de uitlaatinge Godts aan haar, en van haare werkzaamheit daaromtrent: dit maakt de ziel vatbaar en bequaam voor de volgende zaaken; en zonder dit zal de ziel altoos blyven als een voortgedreve Zee.

„Het *Geloove*, ziet in haar werk de *wezentlyke Daaden*, waardoor de ziel *Christus* aangegrepen heeft, of noch voor het tegenwoordige aangrypt, en bespeurt de *Daaden en Vruchtgevolgen* van die in haar eige ziele.

„Het *Geloove* ziet op alles *Godts eigen merk en stempel*, want als de Genade gezien wordt met Goddelyk Licht, dan ziet de ziel, dat het eigentlyk een *Werk Godts is*, en dat het *niet uit haar eigen harte* voortspruit.

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 246.
2) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 249.

„Het *Geloove* ziet dit als *Godts Werk*, zonder beschuldinge of krachtige inwerpingen met de *Vraage van een goede konsciensie tot Godt*.

„Het *Geloove* vervult het harte hierdoor met innige *Blydtschap* en *Vreugde in 't Geloove;* zodat uit alles blykt, dat deeze *verzeekering* bestaat in die *Geestes* overredinge van de ziele door de *inkeerende Daaden des Geloofs*, dat men waarlyk een *Kindt Godts* is, en behouden zal aanlanden in de Eeuwige Heerlykheit; het geen de ziel verruimt en vol van blydtschap maakt, *terwyl ze nu weeten, in wien ze geloofd hebben*" 1).

Toch is de mensch uit zich zelf onbekwaam om tot deze reflexieve verzekerdheid des geloofs te komen. De „kenmerken" alleen geven die nooit.

„Hoe wy deze plaatze verstaan moeten, dat de H. Geest *getuigt met onzen geest*, daar is verschil over. Niet voor dezen in oude tyden, doe de Uitleggers meer waarachtig geestelyk licht en leven doorgaans hadden. Maar een vermaardt Man, wiens verkeerde stellingen afgezworen moeten worden, veel te veel met de Reden op hebbende, en dezelve boven de Schrift verheffende, leerde onder andere dingen, dat aangaande de weg, hoe de geloovige tot verzekeringe van haar staat komen, deze geheel middelyk door een sluitreden; welkers meerder stelling in 't Woordt is, de mindere uit de werkzaamheit der ziele ontleent, en het besluit vastelyk door de reden ofte conscientie getrokken, en tot verzekeringe van zyn kindtschap opgemaakt wordt. By voorbeelt: het Woordt zegt, zalig zyn de hongerende en dorstende; de ziel zegt, dat ik hongere en dorste voel ik; de Reden en Conscientie maken het besluit op, gy zyt zalig.

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 251/2. Zondag VII handelt van de directe geloofsdaden; „Catechismus"; pag. 489*h*. Holtius onderscheidde ook tusschen directe en reflexieve geloofsdaden. „Godgeleerde Verhandeling over het oprecht Geloof" (Leiden, S. Luchtmans, 1747) pag. 41/42.

De groote Rechtsgeleerde *Huberus* heeft het tegengesproken door een geleerde Verhandelinge; die de Taal magtig is, kan ze inzien. Van dien tyt af zyn onder die haar door een naam van ernst van andere willen onderscheiden, een onnoemelyk getal van kenmerken de menschen opgegeeven, ja kenmerken van kenmerken, daar is geen einde van haar getal. Men is altemaal voor de middelyke weg. (Claude Pajon in Vrankryk ontkende de Onmiddelyke genade en bewerkinge des Geestes. De Walsche Synodens hier te Lande hebben er tegen gezocht te waken. Maar het is by de Rationalisten, wiens practyk geheel van de Oude verschillende is, doorgegaan, zonder het te bemerken. En zoo iemant alle die, die gemeenschap hebben aan de gevoelens van de Godtgeleerde te Saumeur, wil nagaan, zal hy deze afwykinge van de oude leer vinden.) De Geest doet er weinig ofte niets toe. Men is boos, als de menschen haar door de kenmerken niet willen laaten verzekeren van haar staat. Die zyn koppig, die zyn Geestdryvers en Dwepers, die een onmiddelyke inblazinge willen hebben; ja men zou ze als pesten uit Landt en Kerken bannen. . . . . Onze conclusie is van geen kracht om ons het *conclusum*, het beslootene, tot onze troost te doen gelooven, ten zy de Geest die trekt, en ons van de waarheit der zake verzekeringe geeft" 1).

Zij wordt gewerkt, gelijk ik reeds zeide, door den Heiligen Geest.

„Ondertusschen de H. Geest, als het hem behaagt, werkt alzoo, dat hy dat aanbodt, het welke in 't gemeen gedaan wordt, door deszelfs onmiddelyke, krachtdadige en onwederstandelyke werkinge zoo doet indringen in onze herten, met Goddelyke overtuiginge, dat wy overtuigt worden, dat dat geen, dat Godt in 't gemeen aanbiedt aan andere, dat hy dat

1) „Leerredenen"; II; pag. 78 en 79. Eveneens pag. XX; „Catechismus"; pag. 489*e*.

alles om niet ons voor ons zelve in 't byzonder aanbiedt, schenkt en offereert. Dit is in het kort, dat de groote Calvyn Inst. Lib. III. Cap. II. Sect. VI. VII. ons leert. En dus kondt gy zien, dat de onmiddelyke indringing van het onwederstandelyke licht en de kracht des H. Geestes in onze herten het is, waar door dat geen, dat in 't gemeen lag, byzonder voor ons gemaakt wordt; en dat niets in ons ons encourageert de belofte ons in het byzonder toe te passen, maar dat al ons recht en vrymoedigheid gegrondt is buiten ons, op het aanbodt, het welk de H. Geest, als Gods stemme, in het byzonder tot ons in onze ziel zoo intoneert of inspreekt, niet door onmiddelyke openbaringe, maar door zyne onmiddelyke stem of kracht by en in het Euangelium, waar door hy dat Woordt zoo doet indringen, dat wy begrypen, en overtuigt worden dat Godt ons alle die weldaden schenkt: en na mate dat de H. Geest dus in en door het Euangelium tot onze ziel spreekt, na mate van dien is het, dat deze zake klaar of min klaar voor ons gemoet is. Wy konnen niet klaarder, wat wy hier over gevoelen, mededeelen; hebt gy iets klaarder, ons zal dienst geschieden, ons het mede te deelen, terwyl wy altoos zoeken de waarheid te volgen, wie het ons ook toont" 1).

En die verzekerdheid bestendig te hebben is een voorrecht, dat God slechts aan enkelen schenkt.

„Gy moet weeten, dat de verzekeringe bestendig te hebben op de rechte wyze een perel is en een witte keur-steen, die Godt aan alle zyne kinders niet geeft. Het is een juweel, dat Godt aan weinige schenkt, of zy moeten zeer geoeffende tedere Christenen zyn, en in veel druk en wederwaardigheden. Want het geloove, als het werkzaam gemaakt is, vertrouwt dat Christus, en zyne gerechtigheit, en de vergevinge van zonde aan haar van Godt geschonken of gegeven is, en dat

1) „Catechismus"; pag. 189*g* en 489*h*.

de H. Geest dit verzegelt aan de ziel: nogtans zoo dra dit licht ingetrokken wordt, en het oude Atheistische ongeloovig vleesch opkomt, zoo komen der twyffellingen, die geen een geloovige te boven kan komen, tot dat Godt wederom zyn Zoon in haar ziel openbaart" 1).

Wanneer de geloovigen zich deze voorstelling der zaken helder indachten, dan zouden zij er zich, naar Comrie's inzien, allen mee kunnen vereenigen en de treurige strijd zou daarmede geëindigd zijn.

Hiermede spoedt de uiteenzetting van de leer des Geloofs ten einde. Nog slechts drie vragen blijven ter bespreking over.

Allereerst: Welke zijn de voorwerpen des Geloofs? Hierop antwoordt Comrie:

„Wy moeten aanmerken, dat het voorwerp des geloofs, zoo als wy dat met onzen Catechismus gestelt hebben, is, of woordelyk, of wezentlyk; middelyk en onmiddelyk: namentlyk het beschreven Woordt van Godt, is het woordelyke en middelyke voorwerp des geloofs, zoo als dat behelst alles, dat wy van Godt geloven moeten, en ons door dat Woordt als een middel bekent gemaakt wordt: maar het wezentlyke en onmiddelyke voorwerp des geloofs is Christus zelfs, en de Goddelyke dingen, door Gods eigen licht in die woorden gezien en omhelst. Dus ziet gy, dat zonder een middelyk voorwerp het geloove niet bestaan kan; maar dat het geloove niet eindigt in het middelyke, maar dringt door het middelyke tot deszelfs onmiddelyke voorwerp door, dat zelfs, schoon in de middelen verborgen, onmiddelyk omhelzende, en zich van zyne zyde onmiddelyk met deszelfs onmiddelyke voorwerp vereenigende" 2).

1) „Leerredenen": II; pag. 125.
2) „Catechismus"; pag. 492.

Ten tweede: Welk verband bestaat er tusschen het geloof en de bekeering? Hiervan zegt Comrie alleen:

„Zoo dat gy uit het gezegde kunt aanmerken, dat de waarachtige bekeeringe, bestaande in een hertelyke leedtwezen, dat wy Godt door onze zonde vertoornt hebben enz. niet *voor het geloove* gaat, maar volgens de XXIV Artykelen van onze Belydenis *op het geloove* volgt" 1).

Ten laatste: Had à Brakel 2) gelijk toen hij het zaligmakend en rechtvaardigmakend geloof identificeerde? Neen, klinkt u van Comrie's lippen tegen.

„Gy moet altoos tusschen het zaligmaakende en het rechtvaardigmaakende geloove onderscheid maaken. Het eene is generaalder, het andere bepaalder: het eene heeft zyn naam, wegens deszelfs werkoorzaak, Godt den H. Geest; die het in de harten der uitverkoorenen werkt, en hen daar door met Christus vereenigt, in hunne krachtdaadige roepinge; en wegens deszelfs gemeene betrekkinge, tot alle de zaligmaakende waarheden van Gods Woordt, welke door licht des Geestes, aan de ziele geopenbaart worden, en die het geloove, dat in de ziele ingewrocht is, lydelyk ontfangende, omtrent die waarheden, na den aardt der zaken, werkzaam wordt in daaden, die zich na buiten in werkzaamheid openbaaren: het andere, namentlyk het rechtvaardigmakendt geloove, is omtrent een byzonder stuk der zaligmaakende leere werkzaam, om als een instrument lydelyk in de vuurschaare van de conscientie te horen, en te ontfangen des Geestes insinuatie of bekentmaakinge van de daadelyke rechtvaardigmaakinge in de vuurschaare van Godt; en die ontfangen hebbende, dan in daaden, overeenkomstig de ontfangene weldaadt, werkzaam te zyn, na de maate en trap, van dat Goddelyk licht des Geestes, die met onzen Geest getuigt, en aan onzen Geest openbaart,

1) „Leerredenen"; II; pag. 27.
2) „Redelyke Godsdienst"; I; pag. 785.

wat ons van Godt, zonder ons toedoen, geschonken is. Dus hopen wy, dat gy zien zult, hoe het zaligmaakende, en het rechtvaardigmaakende geloove, schoon die beide een zyn in wezen, nochtans als onbepaalder en bepaalder, onderscheiden zyn in de voorwerpen, en werkzaame daaden omtrent die voorwerpen. Zoo gy hier op let, zal Gods Woordt u klaar zyn; en zoo gy daar niet op letten wilt, zoo zal een zeer groot gedeelte van Gods Woordt u altydt een verzegelt boek zyn; en uw systema zal, zonder dit onderscheid, nooit in staat zyn, om de zegelen te openen" 1).

Het laat zich verstaan, dat een dogmaticus, die aldus den Locus de Fide behandelde, de stelling van de Saumursche theologen, aangaande dit leerstuk, beslist verwierp. Menigmaal wijst hij op haar als een Carthago, dat moet verwoest, vooral omdat zij ook in de Nederlanden zooveel ingang had gevonden. Ik kies hiervan slechts één voorbeeld 2).

„In de derde plaatze als 'er gevraagt wordt wat eischt de Wet Gods van ons? zoo dient u Christen aandacht te weten, dat 'er in de voorgaande Eeuwe een nieuwe soort van Godtgeleerden is opgestaan, die, om zich krachtig tegen de Antinomianen te stellen, de oude leere der Hervorminge verlaten,

1) „Catechismus"; pag. 491. Evenwel mag men ze niet zóó onderscheiden, dat het eene een habitus, het andere een actus is (t. a. pl. pag. 438).

2) Voorts zie men: „Catechismus": pag. 65, 67, 96, 138, 139, 181, 186, 262, 276, 290, 349, 352 en 359. In welken zin het geloof alleen eene conditie genoemd mag worden, geeft hij aldus aan („Catechismus"; pag. 334): „Maar als wy het woordt *Conditie* gebruiken om daar mede een ordre te kennen te geven, hoe de zaaken volgen op malkanderen, zonder oorzaaklyk in te vloejen, om de volgende dingen werkelyk te veroorzaaken en te weege te brengen, dan zeggen wy dat het *geloove* enz. een conditie is; namentlyk, God schenkt eerst 't geloove, wy, dat ontfangen hebbende, komen dadelyk in het verbondt".

en eene nieuwe leere in de Kerke gebragt hebben, zeggende en leerende onder andere, dat Christus door zyn Lyden en Sterven het genade-verbondt verworven heeft; dat is dat Godt door Christus doodt verzoent zynde, met de uitverkoorene een genade-verbondt oprecht, in 't welke Hy den Ouden Eisch van de Wet, zoo als die volmaakte gehoorzaamheid vordert, en om de minste overtredinge tot de tydelyke, geestelyke en eeuwige straffe verbindt, nu ter zyden stellende en vernietigende, van ons eischt Geloove en Bekeeringe, als een geschiktmaakende voorwaarde, (Qualifiing Condition) om ons te rechtvaardigen; niet door eene waarachtige toerekeninge van de Borgtogtelyke gerechtigheid zelve, maar van de gevolgen daar van; en dat het Geloove niet een lydelyk Instrument is om de gave der genade te ontfangen, maar dat het is een geschiktmakende Voorwaarde, waarop Godt ons zyne genade mededeelt, en waar door wy recht ontfangen om de beloften toe te passen enz. Deze stellinge wierden voornamentlyk geleert door Richard Baxter en Doctor Williams. Zie Witzii Irenicum. En hoe naby deze Neonomiaansche gronden de verklaringe en toepassinge van veelen onder ons zyn, die niet in het Licht van de ware Zon, maar dat van haar eigen spranken willen wandelen, laat ik aan den verstandigen over. Nu kan een opmerkende ligt zien, dat deze het Euangelium tot een Nieuwe Wet maken; leerende, dat Godt den eisch van de oude wet ter zyden stelt en vernietigt, waarom zij dan ook Neonomianen genoemt worden; maar wanneer gy de zaak in haar binnenste inziet, zoo zyn ze Antinomianen in superlativo gradu, van de aldersleehtste soort, terwyl zy de Wet van haar volmaaktheid beroven, en leeren, dat Godt een volmaakte Wet afschaft om op laager voorwaarden met den mensche te handelen. Dit is niet alleen een pestilentieuze verkeeringe van de Leere, in de Fransche en Engelsche Kerken, maar ook onder ons, by dezen en genen die dikwerf tegen de Antinomianen luidt schreeuwen, daar zy

zelfs Antinomianen zyn van de aldersleehtste soort. Wy hebben een even groote afkeer van de Neonomianen als van de Antinomianen, en gelooven dat haare Leerwyze van een pestilentiser aardt is, als een deure openende, om tot het Pausdom weder te keeren, en de vrye genade Godts in Jezus te verdonkeren; en daarom leeren wy, dat de Wet een eisch heeft, en behoudt; en dat aan dezen eisch, door ons zelven, of door eenen anderen moet voldaan worden" 1).

Behalve tegen deze gevaarlijke ketterij strijdt hij ook tegen de dwaling van vele „eenvoudigen", dat verschillende dingen aan de inlijving in Christus vooraf moeten gaan.

„Veele eenvoudige, die geen ervaarentheid, noch geoeffende zinnen in het woordt der gerechtigheid hebben, hebben ook de ongerymste denkbeelden, en stellingen over deze gewichtige zaake: stellende, dat zy, eer zy Christus ingelyft worden, en het boven natuurlyke leven ontfangen, niet alleen een gevoel van zonden hebben, en een honger en dorst na de gerechtigheid; maar dat zy daar en boven tot Christus komen, en Hem daadelyk aanneemen, en dat 'er zulk een perfectie in die daadt moet zyn eer de inlyvinge of vereeniginge volgt, en dat hier op, als een gevolg van hunne aanneeminge zy eerst leven ontfangen; en ook hier op, en hier door Christus Jezus eerst ingelyft, of dat het zelfde is, met hem vereenigt worden" 2).

Deze dingen gaan niet aan het geloof vooraf, maar zijn juist vruchten des geloofs. En beroept men zich tot staving van deze misvatting op het woord „aannemen", dat meer dan twee honderd maal in de Schrift wordt gebruikt, dan is hij terstond klaar om de ongegrondheid hiervan aan te toonen.

1) „Catechismus", pag. 68 en 69.

2) „Catechismus"; pag. 408. Eveneens pag. 396, 437, 438.

„*Aanneemen* in het Grieks λαμβάνω; een woordt, dat van een daadelyke of werkelyke klank is, maar van een lydelyke beteekenisse; vermits de daadelyke, altoos de lydelyke onderstelt als voorafgaande. Hierom hebben ook onze Taals-Mannen, het dan eens overgezet door *aanneemen*, en dan eens door *ontfangen:* wel wetende, dat het ontfangen voor het aanneemen gaat, nadien *niemant iets kan aanneemen, ten zy het hem uit den Hemel gegeven is*, Joh. III : 27. waar by komt, dat in onze *Liturgie*, Belydenisse, en Catechismus, *aanneemen* en *ontfangen* verwisselt worden onder elkanderen, als een en het zelve te kennen gevende" 1).

Het hier meegedeelde résumeerende zien wij dus, dat volgens Comrie het geloof den uitverkorene bij de wedergeboorte, als potentia, wordt ingeplant, en dat hij door dit geloof Christus ingelijfd wordt. In deze potentia fidei zitten in: het beginsel van de kennis, van de toestemming en van het vertrouwen, welke drie stukken de Heilige Geest door Woord en Sacrament te voorschijn doet komen. Het aldus tot „dadelijkheid" overgaande, geloof richt zich op Christus, en wel, zooals Hij voor ons treedt in 't gewaad der Schriftuur; leidt dan tot bekeering en is eindelijk het middel, waardoor de zondaar *in foro conscientiae* gerechtvaardigd wordt. Ook de uitverkoren kinderen, die vroeg sterven, hebben alzoo dit „zaad des geloofs" ontvangen.

Maar juist wijl dit geloof bij de wedergeboorte *geschonken* wordt, mag men 't hongeren en dorsten naar Christus niet als eene conditie, waarop de Heere het geloof geeft, beschouwen en nog veel minder het geloof als een werk des menschen definieeren.

---

1) „Catechismus"; pag. 442, 443.

§ 4. *Comrie's leer van de Rechtvaardigmaking.*

Wanneer de gereformeerde dogmatici van het begin en het midden der zeventiende eeuw van de „Rechtvaardigmaking" spraken, dan onderscheidden zij daarbij meestal vier trappen. Ten eerste: de rechtvaardigmaking van eeuwigheid in de vierschaar Gods; ten andere: de rechtvaardigmaking, zooals zij objectief in de opstanding van Christus werd gerealiseerd; vervolgens: de dadelijke rechtvaardigmaking d. i. de toerekening van de gerechtigheid Christi en de inplanting van het nieuwe leven; en ten laatste de lijdelijke rechtvaardigmaking, d. i. de rechtvaardigmaking, zooals zij in de vierschaar der conscientie bij de bekeering door het geloof wordt gegrepen.

Met dit gevoelen kon zich echter W. à Brakel niet vereenigen. Vooral tegen de rechtvaardigmaking van eeuwigheid had hij bezwaar 1). Toch hebben wij daarom bij hem nog niet te doen met eene bepaalde bestrijding van de gereformeerde leer. Veeleer bedoelde hij juist in het spoor der vaderen te blijven. Door alleen van de rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie te spreken, meende hij op de beste wijze aan de hypocrieten te doen zien, hoe zij zich ten onrechte tot de geloovigen rekenden. Ook stond men z. i. zóó 't sterkst tegenover de Antinomianen. En wijl Vader Brakel — de terecht om zijne zeldzame Godsvrucht en zijn moedig optreden tegen de Rotterdamsche overheid zoozeer geliefde prediker — nu eenmaal voor velen een vraagbaak geworden was, had ook dit denkbeeld van hem veler instemming verworven.

In de eerste jaren van zijn ambtelijk leven zag Comrie de schaduwzijde dezer eenzijdigheid van à Brakel slechts gedeeltelijk in en wilde hij van eene rechtvaardigmaking van eeuwigheid liever niet spreken.

„Deeze Waarheit strekt ook tot wederlegging van alle de

1) „Redelyke-Godtsdienst"; I; pag. 888, 889.

Wetbestrijders, die dryven dat de mensch daadelyk Gerechtvaardigt is van Eeuwigheit: Wy stellen wel dat Godt een voorneemen hadde van voor de tyden der eeuwen om den mensch te Rechtvaardigen, dat Godt beslooten heeft het te doen in den tydt, zodat wy konnen zeggen dat de menschen intentionaliter et in decreto, dat is, in het voorneemen Godts en in zyn Besluit Gerechtvaardigt zyn; maar dat is niet daadelyk; want zo zyn de Geloovigen van Eeuwigheit zalig: maar zy worden eerst daadelyk zalig, wanneer zy daadelyk in de volle Genieting Godts ingaan. De Apostel leert dat wy door het Geloove Gerechtvaardigt worden, derhalven niet eer daadelyk Gerechtvaardigt voordat wy daadelyk gelooven. Ja de Apostel beschryft den staat der Rechtvaardigmaakinge, zeggende Efez. II : 3, dat zy van natuure kinderen des toorns waren, gelyk alle anderen, dat is, liggende onder Godts toorn en vloek, gelyk alle menschen, hetgeen strydig is met den staat van Rechtvaardigmaakinge.

„Deeze Waarheid strekt ook tot wederlegging van zulke die voorgeeven, dat de Ziel t'eenemaal lydelyk is in de Rechtvaardigmaakinge. Deeze Dwaling spruit uit het voorgaande: zyn wy van Eeuwigheit Gerechtvaardigt, (gelyk zy meenen) dan is het Geloove geen' uitgaande daadt van de ziele om Christus, in 't Euangelium aangeboden, te omhelzen; maar een' inkeerende daadt in de ziele, om te zien dat ik alrede Gerechtvaardigt ben" 1).

Maar toen hij later Holtius meer van nabij leerde kennen, werd hij door dezen in eene „Verhandeling over de Rechtvaerdigmaking door het Geloof" 2) op de juistheid der oude en het gevaar der nieuwe opvatting gewezen, en zoo geschiedde het, dat hij ruiterlijk het vroeger geschrevene terugtrok, ook al was hij nooit zoover gegaan als à Brakel 3).

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 41.

2) Leiden, S. Luchtmans, 1750.

3) „Catechismus"; „aan den Lezer"; pag. XIV., XV. „Ik moet be-

Sedert dachten deze beide geleerde mannen niet slechts eenstemmig over het geloof, maar ook over de leer der Rechtvaardigmaking, die volgens Luther „de columna stantis et cadentis Ecclesiae" is 1).

In korte trekken geef ik hun gevoelen weer. Ik laat echter vier opmerkingen voorafgaan, die Comrie, om alle misverstand af te snijden, als inleiding op zijne bespreking van de Rechtvaardigmaking, maakte.

„Voor eerst dan, voor alle dingen dient u Wel Edele een klaer begrip te hebben van de eigentlyke generaale kundigheit van de Rechtvaerdigmaakinge ofte Rechtveerdiginge Gods. Deeze is gewisselyk, zeekere Perzoonen, onder schuldt en straf vervallen, en dus alles hebbende verbeurt, beide van de schult en straf vry te spreeken, en het verbeurde wederom te geeven, uit kragt van iets waarop als een eenig fundament zulken Rigterlyken daadt zoo is rustende, dat 'er geen de minste inbreuk in een eenige van Godts deugden en volmaaktheden geschiede het zy als uit een voornaame ofte min voornaame oorzaak met betrekkinge tot deeze weldaadt" .... 2)

---

kennen, en zal altoos belyden, dat, schoon ik dit onderscheid eenigermate begreepen en gesteld hebbe, dat myne bevattingen zoo klaar niet geweest zyn voor deeze; want anders hier en daar zoude ik een woordt anders, vooral over Hebr. X : 22. gestelt hebben, 't welk myne Lezers gelieven te verbeeteren; maar de Heer Holtius, schryvende zeer kort over deeze zaak in zyne Verhandelinge over het oprecht geloove verschafte my gelegentheid om serieus deeze zake te overdenken, en ik hope, dat ik het u in myn Werk opgehelderdt en verklaard hebbe: en zoo gy het recht bevat, de nuttigheid zal zeer groot zyn in veele opzichten, die ik nu niet kan aanvoeren. Eveneens „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 140.

1) Zie over deze eenstemmigheid o. a. „Leerredenen", 2e druk, I, pag. IV: „Catechismus", pag. XIV; vooral de voorrede vóór Chauncy's „Leerrede der Waarheit"; „Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 8, 33, 35. 44 etc.; „Missive", pag. 5, 8, 15 etc.

2) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 16.

„Ten tweede, gelieft U Wel Edele aan te merken, dat wy, spreekende van de regtveerdigmakinge, die als een totum, een geheel aanzien, hetwelk zyne volkomentheit ontvangt, wanneer alle de deelen, tot het geheel behoorende, om een geheel eigentlyk daar te stellen, in zyn volkomentheit met elkander zamengevoegt ofte gecombineert worden; en dat wy evenwel ieder van deeze essenticele deelen, in sensu diviso, een zekere volmaaktheid (N. B. niet volkomentheit in sensu concreto) toeschryven: welke volmaaktheit van een ieder deel in sensu diviso, wanneer zy in sensu concreto door vereenigingе met elkander zamengevoegt worden, de volkomentheit van de weldaad uitmaaken" . . . . 1)

„Ten derde, U Edele dient ook in het oog te houden, dat Godt de H. Geest van de weldaad der Rechtveerdigmakinge spreekende, alzoo daar van spreekt in de byzondere opzigten waarop die hare Relatie ofte betrekkinge heeft, en aan een yder deel zyne volmaaktheit toeschryft: maar dat alle de deelen, met elkander gecombineert, en tot een geheel geworden zynde, deze weldaad hare volkomentheit bekomt. De plaatzen des Goddelyken Woords, waar eigentlyk de zetel van dit stuk der Leere is, zyn de volgende: Gen. 3 : 15. Gen. 15 : 6. Lev. 16 : 21, 22. Ps. 71 : 16. Ps. 80 : 3, 4. Ps. 143 : 2. Job 4 : 18, 19. Jes. 27 : 4, 5. Jes. 45 : 24, 25. Jes. 53 : 6. 11. Jer. 23 : 6. Dan. 9 : 24. Joh. 1 : 12. Act. 13 : 38, 39. Rom. 3 : 24, 25. Rom. 4 : 2, 3, 4, 5, 6. Rom. 5 : 15, 16, 17, 18, 19. I Cor. 1 : 30. II Cor. 5 : 21. Gal. 2 : 16. Gal. 3 : 11, 12, 13. Eph. 2 : 8, 9, 10. Philip. 3 : 7, 8, 9. Tit. 3 : 7. Hebr. 9 : 26, 28. Hebr. 10 : 14. enz." . . . . 2)

„Ten vierde, eindelyk merken wy aan, dat de Protestanten, aan haar hooft hebbende, om haar uit Egipten te voeren, de Mannen Luther en Calvyn, in wiens binnenste Godts

---

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 17.

2) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge": pag. 18.

heerlykheit was, en rontomme wien Godt als een vuurige muur was, op deeze dingen bedagt zynde, en haare belydenissen moetende uitgeeven als verweerschriften, om den blaam die men op haar leide, van haar te weeren, alle deelen van de Rechtvaerdigmakinge in sensu concreto zamen gevoegt hebben; latende voor de Doctoren vry, naar Godts Woordt, van elk essentieele deel in sensu diviso te spreeken na zy het goet vonden, om de Leere der Vrye Genade Godts in zyn eigentlyke luister, zoo in een yder deel op zig zelfs aangemerkt, als in de zamenvoeginge van dezelve tot een geheel, te beschermen, om dus in alle opzigten toegerust zynde, de bestryders der Vrye Genade verschrikkelyk te zyn als slagordens met banieren" 1).

De rechtvaardigmaking van eeuwigheid beschrijft hij hierop aldus:

„Godt in de Praedestinatie beschouwt de Uitverkoorne zonder eenige zeedelyke hoedaanigheit, het zy goet ofte kwaat, ofte als, kwaat geworden zynde, konnende goet gemaakt werden; maar als konnende geschaapen werden en konnende vallen: daar Godt, in de eeuwige Rechtvaerdigmaakinge, zoo als die eene inblyvende daadt in Godt is, alle de Uitverkoorenen zoo wel als andere aanschouwt als gevallen, en leggende onder zyn Toorn en Vloek opgeslooten, verbonden tot alle de elendigheden van dit leeven, tot den doodt zelfs, en de pynen der Helle, tot in alle eeuwigheit: die hy nogtans, door eene eeuwig inblyvende wilsdaad in zig zelfs, op gronden overeenkomstig zyne Deugden en Volmaaktheeden Rechtvaerdigt, de zonde vergeeft en hen het regt ten eeuwigen leeven zoo toewyst, dat, hoe lang ofte hoe kort zy onder dat vloekvonnis opgeslooten mogen leggen, en wat bittere

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 19.

uitwerkingen dat ooit ofte ooit in hunne conscientien hebben mag, het zelve nooit op haare Personen een daadelyk effect en uitwerkinge zal hebben. En dit is de eeuwige en generale Rechtvaerdigmaakinge van elk Uitverkoorne en alle te gelyk, door een inblyvende daadt in Godt, van welke het zyn Hemelsche Majesteit behaagt heeft een openbaaringe en verklaringe in de belofte des Evangeliums te doen, opdat een ieder Uitverkoorne ter bekwamer tyt, door de bewerking des H. Geests, tot omhelzing van die belofte voor zig zelfs in het byzonder zoude gebragt worden, en van Christus in die belofte, om zoo tot kennisse te komen van het geen Godt voor hem weggelegt hadde: zoo dat gelyk 'er geen causa procatarctica de beweeg oirzaak van hun Verkiezinge was, zynde de causa proegumena van de Verkiezinge alleen Godts vry souverein en vrymagtig welbehagen; 'er zoo ook geen causa procatarctica, of van buiten aanzettende oirzaak is, hoe ook genaamt, als verdienende Godts eeuwige Liefde, waar uit Godt iemand door eene inblyvende daad Rechtveerdigt, dat is in zig zelfs de zonde vergeeft, en het regt ten Leeven toewyst, 't welk te stellen eene loocheninge van Godt zyn zoude: zoo als hy een Godt is, wiens wil door niets buiten zig zelfs bewoogen kan worden, om iets in zig zelfs te doen; zynde de eenige bepaalinge van zyn wils-daadt, alleen gegrondt in zyn vrymachtig, souverein, volstrekt oppermagtig welbehagen. Waar uit blykt, dat Christus de daaden van Godts eeuwige liefde waar uit dit voortvloeit, zoo als het een eeuwige inblyvende daadt in Godt is, in geene deele verdiendt heeft; nog ook het Verbondt, in welk de wegen en middelen beraamt en bepaalt zyn, volgens welke de weldaad op eene Gode betaamelyke wyze zoude konnen toegebragt worden: maar dat Christus als Borg en Middelaar der verzoeninge, als mede de oprigtinge van het Verbondt der Genaade, aangezien moeten worden als onmiddelyke effecten en gevolgen, en ook middelen, om op eene Gode betamelyke wyze, de zonde daar zynde, dat geen,

dat Godt door een eeuwige onveranderlyke en onafhangkelyke inblyvende daadt in zig zelfs vaststelde, op een Gode betaamelyke wyze, door voldoeninge aan zyne wraakvorderende geregtigheit wegens beleediginge van zyn Majestyt door de zonde, ter uitvoer te brengen" 1).

En vraagt men: Waarom hecht gij zoo aan dit stuk? Dan antwoorden de Examinatores:

„Om dat 'er anders geen reede kan worden gegeven, hoe Godt aan een vloekwaardig Zondaar eenige Genade, van heilzame ontdekking, verlichting tot kennisse van Christus, trekking tot hem, Geloove en Geest zoude konnen geven, zoo hy niet eerst van Godt wierde aangezien als door den Borge Christus verlost, en tot die goederen, die alle te zamen door Christus voor de uitverkorene verworven zyn, gerechtigt. Waar by komt, dat wy de Leere van de onberouwelykheid dezer genade niet konnen staande houden, zoo wy niet vast stellen, dat de Rechtvaerdigmakinge als een inblyvende daad eeuwig in Godt is. Want wat betreft de tot ons overgaande Rechtvaerdigmaking, die is niet altyd duurende, maar heeft haare tusschenpoozen, zoo dat David die wel eens quyt raakt, waar uit de angstvallige bekommeringen van Gods kinderen komen: waar tegen geen andere vertroosting is, dan deze, dat deze weldaad der genade Gods in Christus, waar van wy 't eenigen tyd getuigenis ontfangen hebben door den Geest des Geloofs, eeuwig en onveranderlyk in Godt is en blyft of schoon die nu niet door een uitgaande werkinge Gods in onze herten word overgebragt, waarom wy ook in onze Zielsangsten gelovig daarom bidden mogen, met verzekering van verhooringe" 2).

---

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 84—86. Ook „Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. XIII—XVI.

2) „Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. XIII en XIV.

Van de rechtvaardigmaking, zooals die door de opstanding van Christus is gerealiseerd, zegt Comrie alleen dit:

„Myn gevoelen is altydt geweest en is, dat gelyk de betalinge voor de Zonde in Christus doodt gestelt moet worden, volgens den Apostel, Rom. IV: 25. wy de Rechtvaerdigmakinge stellen moeten in Christus opstandinge, in welke hy opstaande als een publiek persoon, en in die qualiteit van Godt gerechtvaerdigt, ofte aan de geheele Kerke als vry gesprooken van alles dat Hy als de Tweede Adam op zig genomen hadde verklaart is, als hebbende voldaan; wy ook stellen moeten, dat alle welker plaats hy verving, en welke, als een in zyn in hem hebbende, hy verbeelde, in en met hem teffens gerechtvaerdigt zyn. Dit het point zynde, daar den Apostel Paulus zoo overvloedig van spreekt, in zyne brieven, daar hy van de Opstandinge Christi als des Tweeden Adams gewaagt, behoeve ik U Ed. het niet breeder uit te halen" 1).

Breeder bespreekt hij weer de dadelijke en de lijdelijke rechtvaardigmaking. Omtrent de eerste laat hij zich aldus hooren:

„De derde gissinge is, dat ik de Rechtvaerdigmakinge stelle in de onmiddelyke toerekeninge voor het ingestorte leeven en dadelyke geloofswerkzaamheid. Hier zoude het wat nader komen, als in de twee voorgaande: want hier is een overgaande daadt Godts aan den uitverkooren Zondaar in den tydt der minne, zonder middelyke tusschen beiden inschietende werkzaamheidt van de zyde des uitverkoren Zondaars, de gerechtigheit en genoegdoeninge van Christus hem zonder zyn toedoen, door onmiddelyke directe en voorafgaande toerekeninge zoo eigen makende, in die toereekeninge, als of die noit zonde gehadt ofte gedaan hadde, hem ook schattende

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 95, 96.

en houdende als of hy alle gerechtigheid in eigener Persoon volbragt hadde: het welke het instorten van het nieuwe leeven in haar tot zyn onmiddelyk gevolg heeft.

„Hier is het dat het eene voor en het andere na gaat na onze bevattinge: nogtans zynze simul natura. Gelyk nu dit aan de Uitverkorenen van Godt onmiddelyk geschiedt, want Godts woordt leert noit, dat Godt door het geloove de gerechtigheit toereekent, maar leert ons dat het zoo Godts daadt is, dat geen daadt ofte werk van ons, hoe ook genaamt, voorgaat, ofte mede in en met het geen Godt zelfs doet invloeit, Rom. 4: 6. wel gelukzalig is de Mensche, welken Godt de Rechtvaerdigheit toereekent zonder de werken, gelyk dit op zyn plaats zal gezien worden; heeft deze onmiddelyke directe en voorafgaande toereekeninge van Godt aan de Uitverkoorenen in den tydt der minne Twee Onmiddelyke Gevolgen, die simul natura dezelve vergezelschappen, en daaruit onmiddelyk voortvloeijen.

„Het Eerste is, de vernietiginge, ofte het te niete doen, ofte doen ophouden en daadelyk een einde neemen van de Relative staat der Uitverkoorene, waar in zy neffens alle andere van naatuure leggen, tot Toorn en Vloek, wegens de erf, en daadelyke zonde, die hen zoo te gelyk alle vergeeven worden, dat alle verbintenisse tot straf te niete gedaan wordt, en zy dadelyk, de eerste betrekking ophoudende, in een nieuwe betrekking gestelt worden tot alle de Weldaaden, die Godt in zig zelfs in de nooit begonnen eeuwigheit, voor haar weg gelegt, en welkers mededeelinge op een Gode betamelyke wyze Christus verdient hadde. En deeze beide gaan zoo 't zaamen, dat de eene niet zonder de andere kan geschieden. Dit is nu, om het met andere woorden uit te drukken, dat Godt, aan de Uitverkoorenen Christus Gerechtigheit en Genoegdoeninge onmiddelyk toereekenende, hen haare zonde vergeeft, en een regt ten eeuwigen leeven schenkt. Gelyk nu dit de eigentlyke Rechtvaerdigmaakinge van den Godloozen

is, waar van Paulus spreekt, wyl Godt dit door een overgaande daadt te wege brengende, de Persoon, aan wien hy het doet, Godloos vindt, dat is neffens alle andere onder eene daadelyke verpligtinge leggende tot Toorn en Vloek, en geheel en al dood in zonde en in misdaaden: zoo is het, en de onmiddelyke grondt, waar op de vryspreekinge is rustende, en ook van de Leevendigmaakinge en Heiligmaakinge van de Uitverkoorenen in den tyt der minne, en de eigentlyke quaestie waar over tusschen de Protestanten en de Roomsche, in den aanvang van de Hervorminge, het dispuut was" 1).

Terwijl hij van de Rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie dit zegt:

„Het allereerste werk van Godt in deeze gespannene vuurschaar is het werk van waaragtige overtuiginge door den H. Geest, de Wet van Godt als het middel daar toe gebruikende, en met zyn eisch en vuurige blixemstraalen van vervloekinge in de ziel indringende, met zoo een onwederstandelyke kragt van overreedinge, en betoog van de waarheit van alles waar over hy den mensche overtuigt, dat alle locheninge, uitvlugten, bewimpelingen ofte uitstellingen, hem zoo ontnomen worden, dat de mondt gestopt wordt, en de mensch voor Godt in den dood invalt" 2).

„Ten tweede, tot de Rechtvaerdigmakinge in de Conscientie.... behoort, het Zaligmakende werk van de verligtinge onzes verstants in de kennisse Christi, welke de H. Geest, als een Geest des Geloofs, door middel van het Euangelium werkt" 3). Door deze verlichting van ons verstand „legt de Heilige Geest voor ons open den Verzoenings weg, welke Godt in zyne oneindige wysheit uitgedagt heeft.

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge": pag. 98, 99. Eveneens „Catechismus": pag. 148.

2) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 129, 130.

3) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 136.

om zonder krenkinge van zyne deugden den rampzaligen zondaar te konnen en willen verlossen" 1).

„Ten derde, stelle ik, dat tot de volkomentheit onzer rechtvaerdigmakinge in onze conscientie behoort, de verzeekeringe, dat niet alleen aan anderen, maar ook aan my, de vergeevinge der zonden de eeuwige geregtigheit en zaligheit van Godt geschonken zy" 2).

Uit deze citaten is Comrie's bedoeling duidelijk genoeg op te maken. Daarom liet ik zijne talrijke bewijzen uit de H. Schrift, uit de Symbolen der gereformeerde kerken en uit de werken der rechtzinnige dogmatici, evenals zijne weerlegging der ingebrachte tegenwerpingen, achterwege. In den „Brief" en in de „Missive over de Rechtvaerdigmakinge" vindt men die in een tamelijk kort bestek bijeen. Alleen moet ik, om volledig te zijn, de „oorzaak van ieder dezer vier trappen der Rechtvaardigmaking" in Comrie's stelsel nog aanwijzen.

„De eerste is Godts genaade, als de *inwendige, aandryvende oorzaak*, waar uit deeze genaade tot ons voortvloeit, volgens dat eeuwige Testament en Verbondt der Genaade, met den Man Christus, als den tweeden Adam, en de uitverkoorene in hem als zyn Zaadt. De tweede is de *stoffelyke of verdienende oorzaak*, namentlyk alleen Christus daadelyke en lydelyke gehoorzaamheit met de verdiensten van dien. De derde is de *formeele oorzaak*, de onmiddelyke, directe en voorafgaande toereekeninge van die gehoorzaamheit aan ons, als het eenige fundament, waar op rustende is de vergeeving onzer zonden en de toewyzing van het regt ten eeuwigen leeven, mitsgaders de innerlyke veranderinge die in ons te weege gebragt wordt in de kragtige roepinge, als een onmid-

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 137.

2) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge"; pag. 139. In de „Eigenschappen des Geloofs" (pag. 24—36) wordt dit stuk als een „Rechtsgeding" voorgesteld en uitvoerig beschreven.

delyk gevolg daar van. En dan ten vierde, het geloove als de *instrumenteele oorzaak*, waar door alleen wy deeze weldaad ontvangen, ons toeëigenen, en daar op tot zaligheit berusten" 1).

Het laat zich zeer goed begrijpen, dat alle gereformeerden niet aanstonds bereid waren deze uiteenzetting van de leer der Rechtvaardigmaking over te nemen. Door à Brakel waren zij aan een geheel anderen gedachtengang gewend en hoe groot hunne achting voor Comrie 2) ook was, toch meenden velen, dat hij thans misging. Evenals enkelen uit onkunde thans de stelling, dat de H. Doop aan de kinderkens der geloovigen in de suppositie van wedergeboorte wordt toegediend, als eene nieuwe leer beschouwen, zoo dachten ook toen niet weinigen, dat eene nieuwe en nog wel eene verkeerde leer den volke werd voorgehouden. Een dezer bezwaarden wendde zich daarom op aandrang van enkele zijner vrienden tot Theodorus van der Groe, destijds predikant te Kralingen, die om zijne vroomheid en orthodoxie zeer bekend was. En gelijk deze in 't jaar 1742 — toen de heeren Jacob Groenewegen, van Oudshoorn, en A. van der Willigen, van Rotterdam, over 't wezen des geloofs verschil hadden — bereid was de partij van Van der Willigen over te nemen en in een uitvoerigen brief zijne opinie te zeggen 3), zoo was hij 't ook thans. In een particulier schrijven, groot 171 pagina's (in 4°), zette hij zijne meening uiteen. Waarschijnlijk dateert

1) „Brief over de Rechtvaerdigmakinge" ; pag. 26. Breeder wordt gehandeld over deze vier oorzaken in de „Beschermer van de Aanspraak aan Ds. Ant. van der Os"; pag. 52—55.

2) Holtius was niet zoo zeer de man van het gereformeerde volk. Hij wist niet dien gewijden toon aan te slaan, die Comrie's geschriften zoo aantrekkelijk maakte. Van zijne werkjes beleefden er dan ook slechts enkelen een tweeden druk.

3) Zie het reeds meergemelde boekje „Beschrijvinge van het oprecht en zielzaligend Geloove". pag. 114—280.

het uit het jaar 1759, aangezien er in gesproken wordt van de beroeringen in de Nederlandsche kerken, door deze leer veroorzaakt, en gezinspeeld op „de Wolke der Getuigen" van Mr. Boddaert. Deze brief ging van hand tot hand en zoo kwam van der Groe twee jaar later op het denkbeeld, hem door den druk gemeen te maken 1), ofschoon dit oorspronkelijk niet zijne bedoeling was geweest 2). Hij besloot toen tevens er eene Voorrede — handelende over 't gezag van de Formulieren van Eenigheid, groot 15 pagina's — aan te doen voorafgaan. Dit voornemen heeft hij echter niet volvoerd. Het manuscript heeft hij wel gereed gemaakt, maar naar de pers zond hij het niet. En alleen aan de gelukkige omstandigheid dat het niet verloren is gegaan, maar sinds eenige jaren ter beschikking stond van Professor Kuyper — die het mij met de meeste bereidwilligheid ter leen gaf — danken wij de wetenschap van dit geschil tusschen de gereformeerden onderling.

Waarom van der Groe zijne plannen andermaal wijzigde, is niet met zekerheid te zeggen. Maar ik vermoed dat Comrie hem vóór was met zijn „Brief over de Rechtvaerdigmakinge." Hiervoor heb ik de volgende redenen:

In zijn schrijven wijst van der Groe er telkens op, dat het hem haast niet doenlijk was den staat van het geschilpunt juist aan te geven, omdat de andere partij haar gevoelen zoo onduidelijk had uitgedrukt. Dit nu kon hij met eenig recht zeggen, zoolang de „Brief over de Rechtvaerdigmakinge" nog niet was verschenen, overmits Comrie tot op dat tijdstip zijne opinie slechts terloops had verklaard.

Ten andere dichtte van der Groe aan de tegenpartij telkens stellingen toe, die de hare niet waren. En nu brengt Comrie juist in zijn „Brief" diezelfde stellingen ter sprake, terwijl hij

1) Voorrede, pag. 12.

2) Voorrede, pag. 1.

nadrukkelijk verzekert, dat hij ze volstrekt niet onderschrijft. Zoo meende b.v. van der Groe 1), dat Comrie, evenals hij, alleen „eene eeuwige verordineeringe van onse Rechtvaerdigmaking in der tyd" leerde — terwijl hij stelde, dat „de Rechtvaerdigmaking als een inblyvende daadt in Godt reeds van eeuwigheid is geschied." Ook vergistte van der Groe 2) zich hierin, dat Comrie en Holtius eenerzijds en de Professoren van den Honert en Schultens anderzijds alleen verschilden „over de dadelyke en personele uytvoeringe van de weldaad der Regtveerdigmakinge"; en nog veel erger dwaalde hij, toen hij de vrees uitsprak, dat de Examinatoren alleen leerden de rechtvaardigmaking *vóór het geloof* in de toerekening van de verdiensten van Christus, en hij aan de bestrijding van dit denkbeeld schier heel zijn geschrift wijdde.

Zoodra nu Comrie's werk verschenen was, zal van der Groe zijne vergissingen bespeurd en daarom tevens besloten hebben, zijn manuscript niet naar den drukker te zenden.

Natuurlijk wil ik met deze hypothese nog niet zeggen, dat van der Groe daarom geheel van opinie veranderd is. Meer nog: gesteld, dit is zóó niet geweest, dan kan hij daarom toch wel hebben ingezien, dat het gevoelen van Comrie in geen geval onrechtzinnig was en dus geene bepaalde bestrijding verdiende, en kan hij tevreden geweest zijn, toen hij bespeurde, dat Comrie de rechtvaardigmaking in de vierschaar van het geweten, en dat *door het geloof*, even kras als hij poneerde. En van dezen strijd te kunnen afzien, zal hem nog aangenamer geweest zijn, wijl Comrie — wiens naam evenmin als die van Holtius en Brahé in het manuscript wordt genoemd, hoewel hunne voorstelling wordt bestreden — vroeger in het publiek zoo waardeerend over hem had gesproken 3).

1) Pag. 3.

2) Pag. 6.

3) „Hutcheson"; pag. II. „Ik dachte doen ook iets, by wyze van Voor-

§ 5. *Comrie's dwaling op Christologisch gebied en zijne eigenaardige opvatting van de Praedestinatie.*

Hoe zuiver Comrie ook vele der gewichtigste mysteriën des Geloofs verklaard heeft, toch vinden wij ook bij hem de regel bevestigd, dat geen menschelijk werk volmaakt is, want in zijne Dogmatiek heeft hij ook een onschriftuurlijk bestanddeel opgenomen. De hoogleeraar Kuyper was het, die hierop 't eerst wees. Comrie's dwaling valt op Christologisch gebied en komt hierop neer, dat hij leerde, dat in het besluit der Praedestinatie niet alleen begrepen zijn de uitverkoren engelen en de uitverkoren menschen, maar ook de „*Man* Christus", met wien de Perzoon des Zoons zich in den tijd vereenigen zou 1). Hoe dit beweren leidt tot de stelling,

---

reden te schryven: maar onderricht zynde, dat de WelEerw. Heer *Theodorus van der Groe*, waardig Predikant tot *Kralingen*, dat verricht hadde, zoo staakte ik myn voornemen voor die tydt, en was zeer blyde en dankbaar in myn gemoedt, dat zyn Eerwaarde zoo veel genoegen in myn over groot vaders werk vondt, dat hy niet nalaten konde, dit werk aantepryzen. En deze myne dankbaarheit wierde noch meer en meer opgewekt, als ik die Godtvruchtige Voorreden voor het Eerste Deel las. Wat was die Voorreden myn gehemelte zoet! Wat moest ik myn zegel aan de gewichtige stukken, daar in vervat, hangen.... Och! mocht een ieder, het zy Leeraar, of Ledemaat, deze zoo tydige, zoo gewichtige, en Godt vruchtige Voorreden van den Eerwaerden Heer *Theodorus van der Groe*, met aandacht en opmerkinge lezen, en herlezen, en herkauwen; en Godt geve zyn zegen over den Schryver, en maeke zyne pogingen gezegent voor my en Nederlandts inwoonders". Ofschoon van der Groe van 1729 tot 1740 predikant te Rhijnzaterwoude geweest is en dus in de onmiddellijke nabijheid van Woubrugge een tijdlang vertoefd heeft, zoo blijkt toch nergens uit, dat hij Comrie persoonlijk heeft ontmoet.

1) „Gods Praedestinatie dan, met opzigt op de Verkiezinge, zynde de verordineringe van eenige reedelyke Schepzelen tot de aldernauwste vereenigingе met zig zelven, door een eeuwige en onveranderlyke bepalinge van zyn Wil, zoo is 'er een Verkiezinge van de *Man Christus Jezus*, tot een Personeele en onafscheidelyke vereeniging met de Persoon des Zoons

dat Christus vleesch geworden zou zijn, ook indien Adam niet was gevallen en tevens riekt naar Nestorianisme, heeft Dr. Kuyper glashelder bewezen 1). Daarom kan ik hier met de enkele verwijzing naar diens geschrift volstaan. Slechts éénе zaak moet ik hierbij voegen.

De Examinatoren kwamen tot deze dwaling door hunne eigenaardige opvatting van de uitverkiezing. Zij wilden noch Supralapsariers noch Infralapsariers zijn, maar deden een nieuw denkbeeld aan de hand, waarin momenten uit de beide opiniën zijn opgenomen. Zij redeneeren daarbij als volgt:

1°. De Heere besluit de menschheid te zullen scheppen.

2°. Hij besluit uit deze „massa pura" sommigen te verkiezen „tot de eeuwige genietinge van de uitlatinge zyner hoogste gunste aan hun" en „de anderen aan zigzelven te laaten, en nooit tot deze Heerlykheid te brengen" 2).

3°. „Er kan echter geen zoo naauwe vereeniginge tusschen Godt en het schepsel zyn, waar in Godt het Schepsel met de eeuwige genietinge zyner hoogste gunste verwaardigt, en wederom in dat schepsel als zyn beeldt zig eeuwiglyk verlustigt, dan door tusschenkomste van een Middel, of Middelaar, die de twee uiterstens Godt en het Schepsel vereenigde. Godt nu bedoelende deze vereeniging van eenige redelyke Schepzelen, Engelen en Menschen, verkiest tot den Middelaar dezer vereeniginge, en het Hoofd der uitverkorenen den Man Jezus Christus" 3).

Gods, en te gelyk van die, welke Godt in de Vereeniginge met den Man Christus Jezus, dat is de *Theanthropos*, verkiest". („Examen van het ontwerp van Tolerantie"; VII S.; pag. 346.)

1) „De Vleeschwording des Woords"; pag. 202—pag. 224.

2) „Examen van het Ontwerp van Tolerantie"; VII S.; pag. 356. Van eene verwerping in den zin van „praedestinatie tot de eeuwige verdoemenis", willen zij niets weten (men zie slechts pag. 372, 373).

3) „Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. 358.

Deze drie momenten vormen samen „*de verkiezinge uit genade tot Heerlykheid* 1)."

4°. Maar op deze Verkiezinge volgt nu „een verkiezing *uit Barmhartigheid tot Zaligheid:* om dàt Godt, voorziende, dat zonder een besluit om den Val van het redelyke schepzel te verhinderen, het zelve, aan de vryheid van zynen eigen Wille gelaten zynde, zondigen zoude, en besloten hebbende zulks niet te verhinderen, gelyk hy ten opzigt der uitverkorene Engelen besloten heeft te doen, maar het Menschdom in *Eenen* geheel te laten vallen, om een grooter luister aan zyne Deugden by te zetten, dit Menschelyk geslacht nu niet anders konde beschouwen, dan als niet alleen onbequaam om tot dat uiterste einde, waar toe hy zommige verkoos, te geraken, maar ook geheel en al onder zynen toorn en rechtvaerdigen vloek vervallen, ten waare hy een Middel verordineerde, waar door zyn voornemen, dat naa de Verkiezinge is, vast bleve, en die geene, welke in den Man Christus Jezus tot den staat der Heerlykheid uitverkoren waren, door den zelven, niet alleen als een *Middelaar der vereenigingе*, maar nu als een *Middelaar der Verzoeninge*, verlost en Zalig gemaakt mochten worden. Waar toe dan behoorde de oprechtinge van een *Verbond der Genade*, op dat die geene, welke in de Verkiezinge tot heerlykheid geschikt waren, door Christus, als Verlosser en Zaligmaker aangemerkt, en nu een nieuwe betrekkinge tot de Uitverkorene in hem ontfangen hebbende, uit loutere Barmhertigheid tot Zaligheid zouden gebragt worden. In welk Besluit de *rangschikkinge* der Middelen natuurlyk vallen moet na de bevattinge der Benedenvaldryvers; welke te voren reeds van my voorgesteld zynde, zoo denke ik het onnodig daar van meer te zeggen 2)."

---

1) „Examen van Tolerantie" VII S.; pag. 404.

2) „Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. 407, 408.

Het behoeft geen nadere aanwijzing, hoe dit stelsel, door hoe goede bedoeling ook ingegeven, toch elken schriftuurlijken grond mist. Hier heeft de Philosophie de Theologie ter deure uitgebannen.

---

§ 6. *Slot.*

In deze slotparagraaf beloofde ik nog te zullen opsommen de overige dogmatische quaestiën, waaraan Comrie een bezonder gewicht hechtte en zijne bestrijding te zullen geven van enkele onschriftuurlijke denkbeelden, die bij vele gereformeerden langzamerhand ingang hadden gevonden.

En dan zijn de leerstukken, voor welker zuiverhouding Comrie voorts nog bijzonder heeft geijverd deze:

ten 1°. „Godt straft de zonde niet krachtens zyn besluit maar krachtens de wraakvorderende gerechtigheid, die Hem natuurlyk eigen is" 1).

ten 2°. „Adams eerste overtredinge wordt ons *onmiddelyk direct* en *voorgaande* toegerekend, terwyl de inkleevende erfzonde, en alle vervolgelyke tydelyke en eeuwige straffen een gevolg zyn van deze toerekeninge" 2).

ten 3°. „De lydelyke en dadelyke gehoorzaamheid van Christus" 3).

ten 4°. „De directe, onmiddelyke en voorafgaande toerekeninge van de gerechtigheid en genoegdoeninge van Christus aan de Uitverkoorene" 4).

---

1) „Catechismus": pag. 196—217.

2) „Catechismus"; pag. 134—151.

3) O. a. „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 69, 70 en 281; „Leerredenen": I; pag. 202; II, pag. 4; „Catechismus"; pag. 326, 327.

4) Verklaring van Zondag V.

De dwalingen, tegen welke Comrie de overigens rechtzinnige vromen van zijn tijd waarschuwde, waren tweeërlei. Zijne woorden zijn van uitnemend practisch belang, wijl helaas bij velen deze verkeerde opvattingen nog zijn blijven voortleven. Vooral in sommige, min of meer afgelegen plaatsen, onzes lands hoort men er nog veel van spreken. Het is dus ook Comrie niet mogen gelukken, deze gevaarlijke leeringen uit te roeien.

Allereerst wijst hij er op, hoe wij bloot liggen voor het gevaar van geestdrijverij, vooral wanneer wij ernstig over onze eigen toestand beginnen na te denken. Sommigen zien dan allerlei vreeselijke dingen, anderen aanschouwen den Heere Jezus, terwijl weer anderen verschillende stemmen hooren. Voor deze dweperijen moet het volk des Heeren op zijne hoede zijn.

„Wy liggen zeer open van natuure voor *Geestdryverye*. Vooral, als een mensch begint ernstig te denken op zyne zaligheit en goddelyke zaaken; dan is men wegens de natuurlyke duisternisse, die in ons is, waardoor wy de dingen, die des Geestes zyn, niet konnen begrypen, geneegen om wonderlyke begrippen te maaken van *overtuiginge*, van het *zien* van den Persoon van Jezus, van de *oeffeninge des Geloofs* in hem, van den *ommegang met Godt enz.* Hieruit zullen menschen vertellen; *deze*, dat zy in zwaare overtuiginge geweest zyn, dat zy de *Elementen* hebben zien branden, dat zy *helsch vuur* gezien hebben, dat zy in zulke *duisternisse* geweest zyn, dat zy niets hebben konnen onderscheiden; *anderen* dat, als *zy* in hunne kamer of op den wegh geweest zyn, zy of een *Engel* of een *Gezichte* gezien hebben; *anderen*, dat zy een' *hoorbaare stemme* gehoort hebben, hen toeroepende, *uwe zonden zyn u vergeeven;* of dat zy *Christus* voor hunne *oogen* gezien hebben, met uitgebreide armen, en zyn bloedt op hen druipende; *anderen* gewagen van wonderlyke *Verrukkingen* en *Optrekkingen* en *Droomen*, en wat diergelyks meer is, te veel om te melden. Waarin de *Duivel* wonderlyk zyne handt heeft om te

bedriegen; want alles gelooven wy niet, dat in enkele voorgeevinge bestaat, maar dat de *Satan* wonderlyk werkt op de *verbeeldinge*, om den mensch te bedriegen en te misleiden, terwyl zy zulke vleeschelyke gedachten van de Natuur van het Genaade-werk hebben" 1).

Ten andere handelt hij over de „bevinding". Bij volwassenen is geloof zonder bevindingen van Gods trouwe onmogelijk. Maar deze waarheid wordt telkens misbruikt. Men geeft dan voor bij bevinding zaligmakend overtuigd te zijn van zijne ellende, of bij bevinding de zoetheid van den weg der verlossing te hebben gesmaakt, of bij bevinding inzicht in een of ander stuk der waarheid te hebben ontvangen, terwijl later 't tegendeel blijkt. Daarom geeft Comrie aan zijne lezers den toetssteen in handen, waarmede zij de ware van de valsche bevinding kunnen onderscheiden, terwijl hij hun tevens vermaant zelfs aan eene echte bevinding nooit te veel waarde te hechten.

„*Bevindingen* konnen zyn door den Geest niet van Christus, maar van Gods Geest. Hier is een groot onderscheidt. Ik maake geen zwaarigheid te zeggen, dat Gods Geest als Gods Geest, door de wet werkende, wonderlyk over zonde benaauwen kan, en tot plichten aanzetten, wanneer Hy door de wet de conscientie aanspreekt. Dit is zyn tucht, hierin is Hy een geest van dienstbaarheid; en in alles, wat Hy door de wet der werken werkt, is geen aasje zaaligmaakende werkinge; alle die bevindingen zyn eigentlyk in haare natuure de pynen, die de verdoemden ondervinden; zy verschillen niet in natuure maar alleen in trappen, en hondert millioenen van jaaren die gehadt te hebben, zoude ons geen hair breedt nader aan de zaligheid brengen, hoe hoog ook de zulke, die de leere niet

1) „Eigenschappen des Geloofs"; pag. 369. „Leerredenen"; II; pag. IX X en 89. „Catechismus"; pag. 358 en 479.

verstaan, daar van mogen opgeven. Daar zyn ook *bevindingen*, die door de Geest als den *Heiligen Geest* (let wel, eerst was het *Gods Geest*, sprekende in de Wet, nu de *Heilige Geest*) te wege gebracht worden door de letter der waarheid van het Evangelium; deze ontfangen het woordt met vreugde, smaaken het, proevende de krachten der toekomende eeuwen; maar op alle die bevindingen is geen tel te maaken, al spraaken die noch zoo en zoo daar toe van hunne bevindingen; want die zyn van dien aardt, datze vroeg ontstaan, en ook vroeg verdwynen: vroeg ryp, vroeg rot. Daar en boven ze zyn niet authentiek. Daar zyn veele, Godt weet hoe zy onder het getal der vromen komen, door oogluikinge of op het goet geloove van anderen, wier bevindingen evenwel niet *geauthentizeert* zyn, door twee zegels, die kenbaar zyn; noch het zegel des Geestes is daar aan hangende, noch het zegel van de gevolgen van de werkinge des Geestes. En dus zynze nooit een duidelyke brief Christi, *niet geschreven met* pen en *inkt, maar door den Geest*. In allen gevalle, daar houde ik het voor; niemants bevindinge is de regel der waarheid, de bevindingen worden door de waarheid gewrocht, moeten daar aan getoetst worden, en alles wat met de leere in de bevindinge niet overeenkomt, moet als hoy, stroo en stoppelen verworpen worden. Hier komt te pas, *al ware 't dat wy, of een Engel uit den hemel een ander Euangelium verkondigde, die is vervloekt.* Gal. 1 : 8, 9. Maar daar is de *Geest Christi*, die het Geloove werkt, en ons daar door wederbaart, en van de slavernye der zonde verlost; *indien iemant deze niet heeft, die komt Christus niet toe Rom. VIII*: 9. en die hem heeft, en dus *uit Godt is, die hoort ons*, en neemt onze leere aan, 1 Joh. IV : 6." 1)

1) „Catechismus"; pag. 310, 311.

HOOFDSTUK III.

COMRIE ALS POLEMICUS.

---

§ 1. *Inleiding.*

Ook aan Comrie is overkomen, wat aan zoovele groote mannen is ten deel gevallen, dat hij door een deel zijner landgenooten op het schild verheven is, terwijl een ander deel hem sleurde door het slijk. Even warm als Comrie door de Calvinisten werd geliefd, even diep werd hij door de „toleranten" verfoeid. Wat hem de liefde van de gereformeerden bezorgde, zagen wij reeds grootendeels. Over den afkeer tegen hem sprak ik nog bijna niet. Daar ga ik thans toe over. Omdat Comrie in den strijd, die naar aanleiding van het optreden van Ds. van der Os ontstond, warm voor diens tegenstanders partij koos, konden diens verdedigers schier geen kwaad genoeg van Comrie zeggen. Maar aan den anderen kant deed dit moedig optreden van Comrie en deze uitbarsting van vijandschap tegen Comrie hem nog hooger rijzen in de schatting van het vrome volk.

Dit tweeërlei oordeel over Comrie onderging tot nu toe weinig wijziging. Doen latere geslachten vaak aan een onschuldig veroordeelde recht wedervaren en wordt het ongunstig oordeel over mannen van beteekenis allengs meestal billijker, ook al wordt het geveld door schrijvers, die volstrekt niet eens geestes met hen zijn — alzoo is het met Comrie tot nog toe niet geschied. Daarom waag ik eene poging om de tegen hem ingebrachte beschuldigingen te weerleggen en daarbij

tevens een overzicht te geven van zijn optreden en dat van zijn vriend Holtius.

Maar voor ik daartoe kom, deel ik eerst mede, hoe naar het oordeel dezer wapenbroeders de dwaalleer allengs in de kerken ingang gevonden had, en hoe de stand van den strijd was, toen Comrie in de gelederen der strijdende partijen plaats kwam nemen.

Ten eerste beantwoord ik dus de vraag: Hoe was, volgens Comrie en Holtius, langzamerhand de kerke Gods in Nederland van het verheven standpunt, waarop zij in de dagen van de Dordtsche Synode gestaan had, afgedaald?

In strijd met schier aller gevoelen wijten zij dit in zijn eersten aanleg niet of slechts zeer weinig aan den strijd tusschen Voetianen en Coccejanen, althans „voorzoover de laatsten met *Cartesius* Philosophie niet bedorven waren" 1). Omdat de twee partijen de Praedestinatie, met den aankleve van dien, zuiver verklaarden, waren zij beide rechtzinnig 2).

De eerste, die het gif der ketterij naar hier overbracht, was Jakobus Alting, van 1643 tot 1679 hoogleeraar te Groningen, de groote beminnaar der philosophie van Descartes. Deze had van zijnen vader vernomen, hoe Joh. Piscator leerde, „dat Christus gehoorzaamheit, welke men de daadelyke noemt, ons niet toegereekent word nog toegerekent worden kan, om dat Christus voor zig zelven als Mensch schuldig was de Wet te gehoorzamen" 3), en had dit gevoelen overgenomen. Uit deze ééne dwaling volgde echter eene reeks andere en zoo kwam Alting er toe o. a. het verbond der werken en de onmiddellijke toerekening van Adams zonde aan alle zijne nakomelingen te loochenen en te leeren, ten

1) „Examen van Tolerantie"; VIII S.; pag. 29.

2) T. a. pl., pag. 29.

3) T. a. pl., pag. 31.

1° dat God aan een iegelijk zijne zonden wil vergeven, mits hij eerst uit zich zelf komt tot geloof en bekeering, en ten 2° dat de Rechtvaardigmaking geschiedt deels uit genade en deels uit de werken 1).

Deze Alting nu werd het hoofd van eene derde partij in de kerken. En de omstandigheden waren hem gunstig. De vromen waren de heftige disputen over ondergeschikte punten moede geworden, en snakten naar eene „grondige bevestiging der Zielvertroostende Geloofsleere, met aandrang der zelve tot de practyk der Godzaligheit uit de rechte en echte beginselen" 2). Daarom gaven zij weinig acht, toen deze nieuwe partij optrad. Ten tweede stroomden toen de Réfugiés ons land binnen en werden velen hunner, schoon met de Saumursche ketterijen besmet, „tot den dienst van Kerk en Scholen gebruikt" 3). Ten laatste nam deze derde partij behendig enkele punten van ieder der twee anderen over, ja beweerde zelfs, door eene nieuwe uitlegging van enkele teksten voor te slaan, dat zij de strijdenden kon verzoenen. Zoo wierf zij uit beide legers aanhangers. De Voetianen lieten zich vangen door hun aandringen „op de praktyk" 4).

Tolk dezer nieuwe partij was nà Altings dood Johannes Vlak, predikant te Zutfen 5). Maar deze was niet meer dan een werktuig in de hand van anderen, en wel van Doctor Balthasar Bekker 6) — die de *Opera Omnia* van Alting uitgaf — van Doctor H. A. Roëll 7) en van nog een anderen Doctor, wiens naam Comrie niet noemt 8). Deze drie — die

1) T. a. pl., pag. 32 en 33.
2) T. a. pl., pag. 39.
3) T. a. pl., pag. 39.
4) T. a. pl., pag. 40 en 41.
5) T. a. pl., pag. 42—48.
6) T. a. pl., pag. 48 en 49.
7) T. a. pl., pag. 49—53.
8) T. a. pl., pag. 53.

de dolingen van Vlak beaamden, en er elk nog eenige nieuwe aan toevoegden, — spoorden den eerzuchtigen Zutphenschen leeraar tot het uitgeven van zijne geschriften aan. En ofschoon nu de kerkelijke vergaderingen de stellingen van Vlak, Bekker en Roëll veroordeelden, toch verwierven zij al meer en meer aanhangers, vooral onder de Hoogleeraren en Dienaren des Woords.

Tot hen, die deze nieuwe leer omhelsden, behoorde ook Ds. Anthony van den Os.

Deze werd geboren in 't jaar 1722 te Zierikzee, alwaar hij ook 't gymnasium, aan welks hoofd toen „een beruchte *Vrygeest*, Hattemist, of erger" 1) stond, bezocht had. Daarna had hij gestudeerd te Leiden en vooral de lessen van Professor Alberti gevolgd 2). Aan de Academie verkeerde hij veel „met Ariaansche en Sociniaansche Mennisten" en vermaakte zich „met verborgen Comoedie te houden" („waarby hy een der voornaamste Acteurs wierd"), met welke liefhebberij hij zich als predikant ook nu en dan bezighield 3). Op den 22sten October 1746 werd hij bevestigd te 's Graveland. Hij begon daar al spoedig met verkeerde leeringen te verkondigen en zou daarom juist bij de classe van Amsterdam zijn aangeklaagd, als hij de beroeping naar Zwolle niet ontvangen en aangenomen had 4). Op 1 September 1748 deed hij te Zwolle zijne eerste predikatie. Wegens zijne welsprekendheid en zijne groote gaven en talenten — ook door Comrie en Holtius zonder aarzelen erkend 5) — trok hij spoedig vele

1) „Examen van Tolerantie"; X S.; pag. XXXIV.

2) T. a. pl., pag. XXXV.

3) T. a. pl., pag. XXXV.

4) T. a. pl., pag. XXXV. „Handelingen des Eerw. Kerkenraads van Zwolle" (Zwolle, J. C. Royaards, 1751); „Voorrede", pag. IV en V. *Het verdient zeer de aandacht, dat Ypey en Dermout van dit feit ganschelijk niet reppen.*

5) „Aanspraak"; pag. 6, 23 en 28. „Beschermer"; pag. 1. Toch was hij daarom in hun oog nog geen groot Theoloog.

hoorders. Maar evenals in zijne vorige gemeente begon hij ook hier weldra eenige afwijkingen van de gereformeerde leer te openbaren en hoewel hij door zijne ambtgenooten, Daniël de Gimmer, Jacobus Doitsma en Wilhelmus van Zutphen — die alle van de Coccejaansche studie waren 1) — en vroeger reeds door vele gemeenteleden 2) daarover onderhouden werd, wilde hij daarmee niet ophouden.

Zoo ontstond reeds in 1749 eene vrij groote spanning tusschen hem en 't meerendeel van den kerkeraad. Dit was voor den kerkeraad te onaangenamer, omdat deze in datzelfde jaar in geschil lag met den Magistraat over de wijze van beroeping. Ettelijke beroepen werden geïmprobeerd, totdat eindelijk door tusschenkomst van den Stadhouder het geschil werd bijgelegd en de door de vroedschap begeerde man, Ds. J. van Rossum, beroepen werd 3). Na de komst van Ds. van Rossum, die vóór van der Os partij koos, nam de spanning toe. Ook deed de omgang met een „Doctor, wegens Socinianerye uit zyne bediening gezet", en te Zwolle woonachtig, den jeugdigen van der Os geen goed 4).

Eindelijk liep het zoover, dat de zaak in den kerkeraad ter

1) „Aanspraak"; pag. 7. *Zoo gaan dus Ypey en Dermout* (III Deel, pag. 463) *die hen Voetianen noemen, mis.*

2) Zie de zooeven genoemde „Voorrede" pag. VI. Velen leden drongen er reeds toen op aan van der Os in den Kerkeraad aan te klagen. *Ook hierover zwijgen Ypey en Dermout, die heel de beweging tegen van der Os aan naijver zijner collega's toeschrijven.*

3) *Dit geschil wordt evenmin door Ypey en Dermout vermeld.* Toch blijkt uit het feit, dat Ds. van Rossum de gewenschte man was, duidelijk van welke richting de overheid was. Bovendien moet het langdurig verzet van den kerkeraad den magistraat hebben gesprikkeld, hetgeen uitteraard den kerkeraad later niet ten goede kwam. Zie over dezen strijd „de Boekzaal"; 1749; I, pag. 250, 382, 472, 473, 596 en 717; II, pag. 245. Door tusschenkomst van Mr. J. W. Mulder ontving ik enkele oorspronkelijke bescheiden, hierop betrekking hebbende, ter inzage.

4) „Examen van Tolerantie"; X S; pag. XXXVI.

sprake moest gebracht. Maar nauwlijks was men hiermede ééne maand bezig, of bij openbare resolutie van 3 Febr. 1750 gelastte de Magistraat de verdere behandeling dezer zaak uit te stellen, totdat een daaromtrent gevraagd advies van den stadhouder zou zijn ingekomen. Willem IV ried aan, dat de kerkeraad de tuchtzaak volgens de Kerken-orde zou behandelen. Dit duurde tot den 18[den] December, toen van der Os „van zijnen dienst en het gebruik van des Heeren Avondmaal werd gesuspendeerd." Deze appelleerde op de classe en riep tevens de hulp van de Vroedschap in. De overheid gaf aan zijn verzoek gehoor en eischte van de drie bovengenoemde predikanten schriftelijke opgave van de punten, waaruit de heterodoxie van Van der Os zou blijken. Natuurlijk weigerden deze dit, omdat de magistraat zich hiermede een recht toeeigende, dat hem volstrekt niet toekwam 1). Nogmaals wendde men zich toen tot den Prins en deze beval, dat de predikanten het geëischte stuk moesten inleveren. Daarop bogen dezen het hoofd. Maar de Prins ried tegelijkertijd aan de Staten van Overijssel, dat zij de behandeling van deze quaestie ter classicale vergadering zouden verbieden en het advies van de Leidsche Theologische faculteit inwinnen. Alzoo geschiedde het. De theologische profesoren — J. v. d. Honert, Alberti, Esgers, de Moor en J. J. Schultens — verklaarden, dat de hun toegezonden stukken hen niet in staat stelden een oordeel te vellen, wijl deze elkaar tegenspraken. Maar omdat zij gaarne toch iets wilden doen, rieden zij aan, dat alle vijf de Predikanten drie „Vredens-Artykelen" zouden onderteekenen en dat daarmee dan de zaak als afgeloopen kon beschouwd worden. Zij waren zoo vrij een concept daarvan in

1) *Dit werd aanvankelijk ook erkend door A. Ypey, „Geschiedenis van de Kristelijke kerk in de achttiende eeuw" pag.* 379. *Maar later met Vermout „de Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk" schrijvende, liet hij deze erkenning achterwege. De H.H. waren blijkbaar huiverig ook maar 't geringste ten gunste der drie predikanten te zeggen.*

hun schrijven in te lassen 1). De Staten waren met dit Advies — waarvan van den Honert de steller was — zeer ingenomen en riepen 15 Nov. 1751 de predikanten voor zich. Natuurlijk waren van der Os en van Rossum terstond bereid om de Artikelen te onderschrijven, maar even natuurlijk was 't, dat de anderen weigerden. Zoo rustte de strijd geruimen tijd, daar de Staten volhardden bij het verbod, dat de classe geen uitspraak doen mocht.

Allengs was echter het geschil te Zwolle ook buiten af bekend geworden en begonnen de opiniën zich voor of tegen van der Os uit te spreken. En toen het „Advys" van de faculteit door de vrienden van den beschuldigde werd gepubliceerd, begrepen zij, die het daarmede niet eens waren, dat hunnerzijds ook iets moest gedaan. Om die reden nam Holtius tot bestrijding van het „Advys" de pen op. Van den Honert repliceerde. Daarop leverde Holtius een dupliek, die op verzoek van Curatoren der Universiteit niet door zijn Antagonist werd beantwoord.

Nog meerdere bewijzen van sympathie ontving de meerderheid van den Zwolschen kerkeraad. De consistoriën van Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam en Utrecht wekten de broeders op voor de zuivere leer der waarheid pal te blijven staan. Zelfs achtte de kerkeraad van de hoofdstad het noodig aan de Zwolsche predikanten te verzoeken op de attestatie van vertrekkende leden aan te teekenen, bij wie zij hunne geloofsbelijdenis hadden afgelegd.

Zoo werd langzamerhand heel de kerkelijke wereld in den

1) De faculteit was eerst niet eenstemmig. Het kostte moeite eer de Moor zich eindelijk liet overhalen. „Aanspraak", 13 en 14. *Ypey en Dermout dwaalden, toen zij op autoriteit van Schultens mededeelden, dat de zaak zoo vlot van stapel liep.* In een brief van de Moor (in Manuscript bewaard op de Koninklijke Bibliotheek, collectie R. 11a) aan Graaf Bentink, las ik, dat de faculteit vier geheele avonden over deze zaak — „wegens haar belangrijk- en intricaatheid" — heeft gedelibereerd.

kamp betrokken. Men moest partij kiezen. Dit besefte ook Comrie en aan den aandrang van zijnen vriend gehoor gevende, nam hij naast hem plaats in de gelederen. Dit had plaats aan het einde van 1752 of in het begin van 1753.

§ 2. *In dagen van strijd.*

Bij plakkaat hadden de Staten van Holland den 21sten November 1715 o. a. aan Predikanten der gereformeerde kerken verboden om boeken, die niet geapprobeerd waren, uit te geven. Tot het vragen van approbatie verplichtte ook Artikel 55 van de Dordtsche Kerken-ordening. Dit artikel was goed bedoeld, maar het kon in tijden van verdeeldheid gemakkelijk misbruikt worden. Want wanneer de schrijvers van een boek eenige gevoelens bestreden, die de Approbateurs òf aankleefden òf niet aangevallen begeerden te zien, dan konden de laatsten heel wat moeilijkheden in den weg leggen. Dit had Comrie reeds herhaaldelijk ondervonden 1). Vooral het verwerven van de goedkeuring op het tweede Deel zijner „Leerredenen" en op zijne „Verklaring van den Catechismus" had heel wat moeite gekost 2). Het eerste geschrift werd niet geapprobeerd, alvorens de schrijver in eene uitvoerige voorrede zijne gevoelens omtrent 't gebruik van de Formuliergebeden 3) en de onmiddellijke werking des Heiligen Geestes bij de verzekering van het kindschap Gods nader had toegelicht. En de „Cate-

1) Comrie zegt „zoo menigmaal" als ik approbatie gevraagd heb, ben ik „gekastyd van de Boekkeurders, behalve eens". („Berigt", pag. 21). De Approbaties zelve bevestigen dit.

2) Zie „Acta van de classe van Leiden en N. R.", 29 Juny, art. 5, 30 Juny en 3 Aug. 1750.

3) Comrie was volstrekt niet tegen het bezigen van Formuliergebeden. Alleen waarschuwt hij tegen verkeerde praktijken, uit geesteloosheid voortvloeiende.

chismus" mocht het licht niet zien, alvorens Comrie er in bewilligd had, dat enkele bladzijden uit het gedrukte stuk werden uitgenomen 1). Hoe tyranniek deze eisch was, blijkt ieder die dit gedeelte (pag. 111 — pag. 115), dat in de latere edities weer is opgenomen, leest 2). Comrie's eenig vergrijp is, dat hij daarin het gevoelen van Professor J. v. d. Honert (wiens naam hij echter verzwijgt) omtrent de schepping des menschen naar den beelde Gods niet deelt 3).

Iets van deze bezwaarnissen had Holtius ook reeds ondervonden. Dat hij zijne „Saakelyke Verdediging van Waerheyd en Gerechtigheyd" 4) door de Theologische faculteit te Utrecht had doen approbeeren en niet door die van Leiden was niet overeenkomstig de bestaande bepalingen. En dus — volgens van den Honert — een vreeselijk misdrijf!

Het laat zich begrijpen, dat Comrie en Holtius toen, door den nood gedwongen, een anderen weg insloegen. Zoolang de Leidsche professoren hunnen invloed op de classe zoo sterk konden doen gelden, zat er voor hen niets anders op, dan òf de kerken ongewaarschuwd te laten tegen de dwalingen, òf (en dat hadden reeds velen vóór hen gedaan) van de bepalingen der Kerken-Ordening en der Staten af te wijken. Zij kozen

---

1) Volgens Schultens heeft Comrie, voor hij zich tot de classe wendde, eerst vergeefs gepoogd de Approbatie van de theologische faculteit te Utrecht te verwerven. De hoogleeraar J. Cramer verplichtte mij aan zich door de mededeeling, dat hieromtrent in het faculteitsarchief niets is te vinden. Toch kan hieruit niet afgeleid, dat Schultens verkeerd was ingelicht, omdat het archief omtrent de jaren 1750 tot 1760 zoo goed als niets bevat.

2) De heer Brouwer te Franeker bezit een exemplaar van de oorspronkelijke uitgave, waar deze 4 pag. niet zijn uitgescheurd.

3) Volgens van den Honert beteekenden de woorden „laat ons menschen maken naar ons beeld en naar onze gelijkenis": „laat ons den mensche met ons beeldt begaaven, opdat hy, door een goed gebruik des beelds, zich eene gelykenisse met ons, die hy noch niet heeft, bekomen mach".

4) Leiden, A. Kallewier, 1752.

't laatste, telkens echter tot verdediging van hun gedrag er bijvoegende, dat zij het deden wegens de kwellingen der Approbateurs 1). Uit dezelfde omstandigheid vloeide ook voort, dat zij hunnen naam verzwegen. Want hadden zij dat niet gedaan, dan had natuurlijk de classe hen terstond kunnen verbieden voort te gaan met het publiceeren hunner geschriften. Het verraadt dus onbekendheid met den feitelijken toestand of opzettelijke verzwijging er van, als men — gelijk b. v. van den Honert en Schultens deden — aan deze strijders gebrek aan moed en zucht tot laster, wegens hun optreden met gesloten vizier, toeschrijft.

Als mannen, die met verstand en beleid te werk wilden gaan, begrepen de predikanten van Koudekerk en Woubrugge zeer goed, dat zij alleen met het nemen van dit tweeledig besluit er niet af waren. Want hoe zouden in die dagen, waarin der pamfletten schier geen einde was, hunne boekjes, nu zij zonder den naam der auteurs verschenen, die aandacht trekken, die tot bereiking van het doel der schrijvers onmisbaar was? Daartoe beraamden zij deze uitstekende middelen. De titel moest sprekend, de omvang niet te groot, de inhoud populair en toch degelijk en de prijs niet te hoog zijn, terwijl zij begonnen met twee reeksen van werkjes tegelijk uit te geven, maar zóó dat het scheen, alsof de schrijvers daarvan niet dezelfde waren.

Het zal 't best zijn beide reeksen niet tegelijkertijd maar de eene na de andere te bespreken.

Tot de eerste behooren de „*Aanspraak,*" de „*Beschermer*" en de „*Baniere*". 2)

Eenige vrienden hadden „eene bizondere Societeit van vertrouwelyke Vriendschap en onderlinge Letteroefeninge in

1) „Beschermer", pag. 64; „Baniere", pag. 10 et sq; „Berigt", pag. 10 en 18; Examen van Tolerantie". VI S., pag. 197; VII S., pag. 460.

2) Voor de volledige titels verwijs ik naar pag. 129 en 130.

zamenkomsten en brieven tot opbouwing in de Waarheid en Godzaligheid" 1) opgericht, en raadpleegden daarin over 't geen hun, volgens hunne roeping, in voorvallende gelegenheden, te doen stond." 2) Zij noemden hun gezelschap „de Calviniaansche Societeit," niet omdat zij de leer van Calvijn voor onfeilbaar hielden, maar omdat zij, noch Voetianen noch Coccejanen begeerende te wezen, terug moesten gaan tot die mannen, uit den aanvang der Reformatie, wier meesterlijke geschriften eene blijvende waarde hadden.

Op eene harer vergaderingen had de Societeit nu besloten, door de ernst der omstandigheden daartoe gedrongen, een harer leden op te dragen een „Aanspraak" te richten tot Ds. van der Os, om hem misschien daardoor nog tot inkeer te brengen. Bereidwillig kwijtte deze zich van zijne taak, en las, na voltooiing van zijn arbeid, zijn stuk in eene Societeits-vergadering voor. De leden keurden het goed en zonden het met de volgende begeleidende letteren in het licht:

„Deze volgende Aanspraak, distinctelyk gelezen zynde in de oude Calviniaanse Sociëteit, welke hare Vergaderinge houd in de Straat genaamt de Waarheid, daar uithangt de Synode van Dordrecht, rustende op een Boek de Bybel genaamt, en aan de posten der deure staan geschildert Calvinus, Beza, Ursinus en Olevianus; regt tegen over de Straat Leugen, daar het Concilie van Trenten uithangt, rustende op een Male met Pausselyke Brieven en Beveelen, en daar op de posten der deure zyn geschildert Pelagius, de Paus, Lojola en Bellarmin; naast de Vergaderplaats der Sociëteit van de Tolerantie, daar Socinus en Arminius staan aan de trappen; terwyl men een groote menigte, aan 't hoofd hebbende de Heeren C..... T..... en A....., zag opklimmen; zoo heeft de eerstgemelde Sociëteit bevolen, dat dezelve Aan-

1) „Beschermer", pag. 59.
2) T. a. pl., pag. 59.

spraak zoude gedrukt worden: en byaldien daar tegens wierde gerepliceert, de Syndicus de Vergaderinge ten eersten zal doen convoceren, om te raadplege, of, hoe, en door wien van de Leden, men daar op zal doen antwoörden."

Gelijk uit deze woorden blijkt, vermoedde de Societeit wel, dat haar „Aanspraak" niet onbeantwoord zou blijven. En dat vermoeden werd bewaarheid. Op hoogen toon antwoordde van den Honert 1). Daarom besloot de Vergadering een ander lid aan te wijzen om den aanvaller te beantwoorden. Deze voldeed daaraan gaarne. En moest het eerste stuk — om te lichter de conscientie te treffen — in ernstigen en gemoedelijken toon geschreven (alles herinnert aan Comrie), thans diende men zich wat scherper en meer belijnd uit te spreken (blijkbaar is thans Holtius aan het woord). Ook dit geschrift droeg de instemming der vergadering weg en verscheen daarop met het motto: „Want onze Vermaninge is niet geweest uit Verleidinge...." (I. Thess. II : 3—6).

En weer schoot de vergramde van den Honert een pijl op de bestrijders van Van der Os af 2). Nog meer beleedigend dan de eerste maal was thans zijn woord. Misschien griefde het hem, dat de Societeit hem niet in zijne qualiteit van Professor maar in die van Predikant bestreed en hem, die als predikant ook geen ongeapprobeerde boeken mocht uitgeven, naar aanleiding van zijne verwijtingen wegens de overtreding der Kerken-Ordening, herinnerde aan het spreekwoord van de pot en de ketel 3).

1) „Aanmerkingen van Joan van den den Honert...." (Leiden, S. Luchtmans, 1753).

2) „Vertoog van Joan van den Honert...." Leiden, S. Luchtmans, 1753).

3 Als professor mocht hij wel wetenschappelijke werken zonder kerkelijke goedkeuring uitgeven, maar geen boeken over zaken die zijne „Academische bedieninge niet concerneerden". En daar deze geschriften van de laatstgenoemde soort waren, stond hij dus met alle andere predikanten gelijk („Beschermer"; pag. 1, 2.)

Maar ook de Societeit was niet zoo spoedig vervaard, en eerlang richtte zij tegen het „Vertoog" „eene Baniere van wege de Waarheid" op, in haar motto aan I Sam. XVII: 44—46 herinnerende.

Maar welke was nu de inhoud van deze strijdschriften, die in alle oorden des lands belangstellende lezers vonden 1)? Om herhalingen te voorkomen geef ik dien niet van elk afzonderlijk, maar van alle drie tegelijk op, omdat telkens dezelfde onderwerpen ter sprake komen.

De ter sprake gebrachte punten vallen in twee groepen uiteen n.l. in de bespreking van eenige historische bijzonderheden en in de blootlegging van de dwalingen op theologisch en kerkrechterlijk gebied van Van der Os. Na eerst Van der Os wegens zijne talenten te hebben geprezen, stellen zij hem met klem voor de vraag of eenige andere reden zijne medebroeders tot hunne aanklacht heeft bewogen, dan zijne afwijkingen van de gereformeerde leer 2)? Daarop wijzen zij hem op zijn verkeerd gedrag in heel deze quaestie, op zijn ergerlijken brief aan den Amsterdamschen kerkeraad 3) en op den weinig ernstigen trant van zijne predicaties 4). Vervolgens herinneren zij hem aan de moeite, die het gekost heeft, eer professor de Moor „'t Advys" der faculteit teekende en voegen er bij, dat deze aarzeling hem reeds moest bewogen hebben, zich in gemoede af te vragen: Heb ik ook gedwaald 5)? Dan betuigen zij, hoe zij zeer goed wisten, dat hij op raad van enkele Leidsche professoren, door de uitgave van zijne leerrede over 1 Cor. 1 : 30 6), zijne orthodoxie

1) „Berschermer", pag. 3: „Baniere", pag. 2.

2) „Aanspraak", pag. 6—10.

3) „Aanspraak", pag. 10.

4) „Aanspraak", pag. 10.

5) „Aanspraak", pag. 13, 14 en 16.

6) „Uitbreidinge over I Corint. I : 30, door Ant. van der Os. (Amsteldam, van der Woude; 1° en 2° druk in 1752, 3° druk in 1755).

had willen bewijzen en dat het hem, noch van den Honert, iets baatte, dit te willen ontkennen, want dat zij van deze zaak nauwkeurig waren ingelicht 1). Wijders betoogen zij, dat de enkele goedkeuring van Prof. Scheltinga 2) deze predicatie nog niet tot een wettig geapprobeerde stempelt 3). Ten laatste klagen zij over den smadelijken toon, waarop van den Honert in zijn „Zesde" en „Zevende brief van een Vrient aan een Vrient 4)" en in zijne „Aanmerkingen" en in zijn „Vertoog" over hen sprak 5), en over de oorzaak, die hen dwong anoniem op te treden; en deelen mede, met welk doel hunne Societeit was opgericht.

Dit overzicht toont klaar, hoe uitstekend de schrijvers van alles op de hoogte waren. Dit verwondert ons niet. De familie Holtius behoorde tot den aanzienlijken stand en daar reeds de vader van Nicolaus predikant te Koudekerk was geweest, had zij te Leiden tal van kennissen onder de lieden van invloed. Daarbij was Holtius persoonlijk bekend met professor de Moor en werd hij door zijne Zwolsche ambtsbroeders voortreffelijk ingelicht.

De ketterijen, waarvan de auteurs van der Os, die voortdurend 't stilzwijgen bewaarde (waarschijnlijk niet omdat zijn huwelijk met eene Zwolsche dame uit eene regentenfamilie 6) hem den tijd tot correspondeeren benam, maar omdat zijne

1) „Aanspraak", pag. 20 en 21; „Beschermer" pag. 12 en 13.

2) Zijn ambtgenoot Cremer, weigerde mede te approbeeren. De wijze, waarop Bouman „Geschiedenis van de Geldersche Hoogeschool" (Deel II, pag. 262, 263) dit punt bespreekt, is niet geheel juist. Dit aan te toonen zou echter te ver voeren.

3) „Aanspraak", pag. 24—27.

4) Te Amsterdam bij J. v. d. Woude, 1752, verschenen.

5) „Aanspraak". pag. 16, 21, 24: „Beschermer", pag. 8 en 9; „Baniere", pag. 6—10.

6) Op den 17 Junij 1753 trad v. d. Os in den echt met Gilliana Paulina Scriverius (Mr. J. van Doorninck „Geslachtkundige Aanteekeningen", pag. 655). *Ook deze bijzonderheid vindt men niet bij Ypey en Dermout vermeld.*

vrienden liever hadden dat hij zijne verdediging maar aan hun toevertrouwde), beschuldigden, zijn de volgende en alleen geput uit de gedrukte leerrede.

1º. Van der Os, die zich tegen de aanklacht, dat hij een „Sociniaansgezinde Remonstrant" was, moest verdedigen, heeft over de Drieëenheid zóó zwevend gesproken, dat daaruit niets te zijner gunste kan geconcludeerd 1).

2º. Van der Os verstond onder het „in-zyn in Christus" „in Hem te gelooven en door dat Geloove met hem vereenigt, en in hem ingelyft, en gewortelt te zyn", terwijl hij „dit geloove begreep als een daadt die wy oeffenen" 2).

3º. Van der Os definieerde de uitverkiezing (evenals de Remonstranten) als „Godts eeuwig en onveranderlyk besluit, waar door hy ons, die in Christus gelooven, en ook die alleen, voor de grondlegginge der wereldt in Christus al heeft uitverkooren; en, naar zyn vry welbehaagen, zonder ergens anders door bewoogen te zyn, heeft verordineert tot aanneeminge tot kinders" 3).

4º. Van der Os leerde, „dat een mensche, schoon hy Christus niet kende, Godt wel vreezen konde" 4)

5º. Van der Os verklaarde geheel onvoldoende, hoe Christus ons tot Wijsheid van God is geworden 5).

6º. Van der Os stelde, dat de „noodzakelykheit der volstrekte voldoeninge voor onze zonden zy af te leiden van Gods Wil of Besluit" 6).

1) „Aanspraak", pag. 30—32; „Beschermer", pag. 47, 48.

2) „Aanspraak", pag. 32—35; „Beschermer", pag. 19—26; „Baniere", pag. 48—64.

3) „Aanspraak", pag. 35—39; „Beschermer", pag. 26—30; „Baniere", pag. 64—70.

4) „Aanspraak", pag. 39; „Beschermer", pag. 30; „Baniere", pag. 70.

5) „Aanspraak", pag. 39, 40; „Beschermer", pag. 31—34; „Baniere", pag. 71—74.

6) „Aanspraak", pag. 40; „Beschermer", pag. 34—37; „Baniere", pag. 74—79.

7°. Van der Os beschreef de satisfactie van Christus evenals de Remonstranten 1).

8°. Van der Os hield vol, dat het lijden en sterven van Christus „Gode zoo aangenaam en voldóende geweest is, dat hy van Godt verheven is tot een Hoogen-Priester naar de ordeninge van Melchizedek" 2).

9°. Van der Os zeide dat God niemand rechtvaardigde, „die niet eerst met een levendig geloof en een opregt voornemen om zig te beteren", tot Hem gekomen was.

Na deze ketterijen gebrandmerkt en wederlegd te hebben 3), wijst de Societeit van der Os ten slotte nog op het feit, dat hij in zijne Leerrede over Acta XVII : 2 4) toont, van het gezag van kerkelijke vergaderingen weinig begrip te hebben.

Hiermede is de eerste reeks geschriften, naar ik vertrouw, genoegzaam besproken en kan ik dus tot de behandeling van de tweede overgaan. En ook voor de uitgave dier boekjes zijn zij niet met een gewoon pseudoniem tevreden, maar weer treden zij op uit naam van een genootschap. Dat genootschap bestond uit „voorstanders der Nederlandse Formu-

---

1) „Aanspraak", pag. 41—44; Beschermer", pag. 37—42; „Baniere", pag. 80—90.

2) „Aanspraak", pag. 45; „Beschermer", pag. 42; Baniere", pag. 90—92.

3) Nauwkeurig staven de schrijvers hunne beschuldiging. Ieder kenner van de gereformeerde leer ziet dus hoe van der Os daarvan afweek. *En toch beweren Ypey en Dermout* (Deel III, pag. 468) *„Wat zijne verklaringen van de hervormde leer aangaat...., onregtzinnig waren ook deze niet."*

4) Te Amsterdam bij de Wed. J. v. d. Woude in 1753 uitgekomen. Deze twee preeken zijn met een Request aan de Burgemeesteren en Schepenen der Stadt Zwolle (1755) alles, wat hij uitgaf. Voorts komen nog stukken van hem voor in de gepubliceerde Acta van den kerkerraad en van de classe. Ook vond ik nog een brief in manuscript van hem op de Koninklijke Bibliotheek; de inhoud is van weinig belang (collectie R. 11a.)

lieren van Eenigheid" en richtte zich thans publiek tot de „Liefhebbers der Waarheid", die gevaar liepen „door de vleyende naamen van *Liefde* en *Verdraagzaamheid* van de suiverheid des Euangeliums afgeleid te worden."

Het genootschap bestond uit minstens twintig personen 1). Zij hadden vernomen, dat een „Ontwerp van Tolerantie" was opgemaakt, „om de Leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619 vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten te verenigen" en daarom zetten zij er zich toe om dit ontwerp te examineeren. Zij kozen daartoe den vorm van „Samenspraken", omdat die „dit voordeel hebben, dat ieder ingevoerd Persoon zyn eigen gevoelen levendigst voorstellen en bevestigen kan: daar en boven dat men dus niet genoodzaakt is tegen Personen te schryven, maar volstaan kan met de stellingen op te geeven en de Waarheid aan den dag te leggen" 2).

Een wandelaar, die in diep gepeins verzonken is over den treurigen toestand van Neerlands kerken, ontmoet een heer, die hem naar de oorzaak zijner droeve trekken vraagt. Hieruit ontwikkelt zich een gesprek en weldra blijkt, dat deze heer juist voor die kerken den dageraad van een beteren dag zag dagen. Met wederzijds goedvinden noemen zij elkaar *Orthodoxus* en *Pantanechomenus*. Weldra wordt het gezelschap met twee personen vermeerderd. Eerst door een vriend van Pantanechomenus, die wegens zijne onverschilligheid

---

1) „. . . . mits hy onzen Drukker een genoegzaam getal van ten minsten twintig exemplaren doet toekomen, om door de leden van ons genootschap te worden gelezen", schrijven ze ergens. Of dit ook tot de dichterlijke inkleeding behoort, is niet met zekerheid uit te maken. Reeds in Comrie's dagen werden hij en Holtius voor de eenige schrijvers gehouden. En ik acht dit ook het meest waarschijnlijk. Een tijdlang was het vermoeden ook gevallen op de predikanten *Beukelman*, *van Kessel*, *Boskoop*, *van der Kemp*, *van Marle* en *de Heyde* („Omstandige Brief", pag. XCI).

2) „Examen van Tolerantie"; I S.; pag. V en VI.

omtrent kerkelijke zaken *Adiaphorus* wordt genoemd, en daarna door een vertrouwde van Orthodoxus, als *Philalethes* aan het gezelschap voorgesteld. Uitvloeisel van hun gesprek is dat Pantanechomenus „een Heer, die boven alle andere schynt geleeft te hebben om den wegh breed effen en gemakkelyk te maaken, waar door Remonstranten en Contra-Remonstranten op de vriendelykste wyze met elkanderen mogen vereenigt worden" en daarom *Eurodius* heet, zal vragen of zij ten zijne huize hunne aangevangen disputen mogen voortzetten. De heer Eurodius is daartoe bereid. In zijne bibliotheek zullen de conferenties worden gehouden. Pantanechomenus, Adiaphorus en hij zullen zich zetten aan die zijde van de tafel, die het dichtst bij de boekenkasten is, gevuld met de Remonstrantsche en Saumursche schrijvers, terwijl Orthodoxus en Philalethes aan den overkant plaats zullen nemen, om zoodoende de gereformeerde auteurs dicht bij de hand te hebben.

Heel deze inleiding — de eerste Samenspraak uitmakende — toont reeds, dat de schrijvers wel den tact bezaten de aandacht hunner lezers tot zich te trekken. En dit was thans te meer noodig, omdat zij aan het uiteenzetten gingen van zeer ingewikkelde punten. Bovendien leenden deze Samenspraken zich er toe het besprokene duidelijkheidshalve nog eens te herhalen, eens een oogenblik den gedachtengang af te breken door een der feiten uit deze veelbewogen jaren aan te roeren, en door een eigenaardigen uitval eenige levendigheid aan te brengen.

Natuurlijk stelde men de vraag: Wie worden met deze pseudoniemen bedoelt? Volgens Ypey en Dermout (Aanteekeningen bij het III Deel, pag. 231) is: Orthodoxus 1) Holtius; Philalethes 2) Comrie; Pantanechomenus 3); J. J. Schultens; Eurodius 4) J. Alberti en Adiaphorus 5) een onbekend edelman.

---

1) „Een Regtzinnige". 2) „Een Waarheidlievende". 3) „Een Alverdragende". 4) „Een Breedenweg houdende". 5) „Een Onverschillige".

Met dit gevoelen vereenig ik mij gaarne, echter met dit voorbehoud dat ik meen, dat met Orthodoxus Comrie en dus met Philalethes Holtius bedoeld is 1).

Maar ik neem den draad van mijn verhaal weer op en ben dus thans verplicht den inhoud dezer „Samenspraken" op te geven. De bedoeling der Examinatoren was punt voor punt uit de Dogmatiek der Toleranten — die nog meer dwalingen bevatte dan die van de school van Saumur, ofschoon zij eene verzachting daarvan heette — te noemen en te toetsen. Zoo wordt, nadat eerst in de tweede Samenspraak een overzicht van het geheel gegeven was, in de derde over „de Natuur van den Godsdienst" gehandeld, door de Toleranten aldus beschreven „in waarheid Gods beveelen gehoorzamen, op zyne bystand in alle gevaaren betrouwen, en zyne goedheid dankbaar erkennen" 2). In de vierde komt „de Kennisse Gods" ter sprake, waarvan de Toleranten beleden: „Natuurlyker wyze en bovennatuurlyker wyze leert Godt niets van achteren, maar wel zeedelyker wyze" 3). De vijfde loopt over de „Wraak vorderende Gerechtigheid Gods", die de Toleranten „niet uyt de Natuur Gods, maar van syne Wilsbepalinge in zyn Besluit" 4) afleidden. Onderwerp der zesde Samenspraak is: „het Besluit Gods in het gemeen." De Toleranten hielden vol dat er was een *algemeen* besluit (zijnde „Gods volstrekte, onveranderlyke en vrye Wils bepalinge, door welke hy besloten heeft die in Christus gelooven te zaligen, en de onge-

1) Dit blijkt uit pag. 113 van de V. S. Daar zegt Philalethes dat hij een „goed vriend, die de Engelsche Taale machtig is, verzoeken zal een werkjen van Doctor Owen over te zetten". Hiermede bedoelt hij kennelijk Comrie. Nog andere kleine aanwijzingen doen hetzelfde vermoeden.

2) „Examen van Tolerantie"; II S.; pag. 131.

3) „Examen van Tolerantie"; IV S.; pag. 247.

4) „Examen van Tolerantie"; V S.; pag. 10.

loovige eeuwiglyk te verdoemen") en een *bijzonder* besluit (inhoudende „dat Godt, door de eeuwige en onveranderlyke bepaalinge van zyn Wil, besloten heeft, eenigen, die Hy Christus tot een Erfdeel gegeven heeft, door zyne krachtige genade het geloof, waar door zy zig met Christus vereenigen konnen, te schenken" 1). In de zevende vervolgen zij dan met de uiteenzetting van de Praedestinatie, door de Toleranten in dezer voege verklaard: „Gods eeuwig en onveranderlyk voornemen, waar door hy de geene die in Christus gelooven, en ook die alleen, voor de Grondlegginge der Wereld in Christus al heeft uitverkoren; en, naar zyn vry welbehagen, zonder ergens anders door bewogen te zyn, heeft verordineert tot aanneminge tot kinders" 2). De negende 3) Samenspraak handelt eerst van het paradijs, dan van den boom der kennisse des goeds en des kwaads en van den boom des levens, en daarna van den staat des menschen, die aldus opgegeven wordt: „God schiep den Mensch, begaaft met zyn Beeld, opdat hy zich de verdere gelykenisse met God zoude verkrygen door het beschouwen van dat Beeld, en het aanleggen zyner ingeschapene vermogens om tot de volmaaktere gelykenisse met God te geraken" 4). In de tiende loochenen de Toleranten de leer van het Verbond der werken en houden zij staande, dat als straf op het eten van den boom alleen de tijdelijke dood was gesteld.

Verder is helaas de Examinatie niet kunnen gaan, hoewel nog verschillende belangrijke punten aan de orde hadden moeten komen. Waarom zoo plotseling de arbeid werd gestaakt, deel ik in de volgende paragraaf mede. Het schema

1) „Examen van Tolerantie"; VI S.; pag. 195.

2) „Examen van Tolerantie"; VII S.; pag. 293. 294.

3) De achtste is niet aan de bespreking van het nieuwe systeem gewijd, maar gaat over het gezag der Formulieren van Eenigheid.

4) „Examen van Tolerantie", II S.; pag. 73.

van de nog te behandelen onderwerpen vindt men op pag. 72 tot pag. 113 van de tweede Samenspraak.

Maar dit tiental gesprekken — in 9 stukjes, ieder tot geringen prijs, uitgekomen 1) en van alle kanten door de Calvinisten geprezen 2) — bewijst overvloedig, welk een schat van kennis de schrijvers bezaten en hoe groot hunne belezenheid was. Vriend en vijand besefte, dat men hier met mannen te doen had, die goed beslagen ten ijs kwamen.

Over de quaestiën van den dag spreken zij niet veel, en dan nog meest in de Voorreden. Zij zagen zeer goed in, dat de zaak-van der Os feitelijk slechts van gering belang was, vergeleken bij de veel ernstiger vraag: Zal het aan de theologische professoren gelukken de gereformeerde leer almeer het veld te doen ruimen voor de Saumursche dwalingen? Daarom hielden zij zich bij de hoofdzaak en lieten zich met het geding tegen Van der Os verder niet veel meer in 3), en waren evenmin te bewegen op al de pamfletten, tegen hen geschreven in te gaan. Wanneer zij dit wel gedaan hadden, zou men de hoofdzaak, onder 't bespreken van allerlei détails, almeer uit 't oog verloren hebben. De verregaande vervalsching van de leer duidelijk te maken en te bestrijden — dat was hun levensdoel geworden 4) en naar dat wit jaagden zij met al de kracht, die in hen was.

Slechts twee uitzonderingen maakten zij op dezen regel.

Eenige Remonstranten hadden zich zeer geergerd aan het-

1) Zie pag. 152 en 153.

2) Hier wijzen de Examinatoren telkens op. Zelfs in poëzie prees men hunne moed en hunne geleerdheid. Enkele gedichten zijn in de Voorreden opgenomen.

3) Om deze reden kon ik mij ontslagen achten van de verplichting, dit in dit geschrift nog verder mede te deelen.

4) Met dit doel harmonieerde volkomen de uitgave van het boekje van Owen, tot bestrijding van den Vrijen Wil (pag. 130, n°. 16). Eene afzonderlijke bespreking vereischt dit echter niet.

geen de Examinatoren (bij wijze van een voorbeeld) geschreven hadden over den aanslag op Prins Maurits. Daarom trokken zij met eenige brochures 1) tegen hen te velde 2). De Examinatoren antwoordden hierop zeer uitvoerig. Zij verhaalden eerst in breede trekken de historie van het complot, betuigden toen, dat zij over deze zaak dachten evenals Walaeus, Trigland en Fruytier, verzekerden vervolgens, dat zij dus geenzins alle Remonstranten voor dezen moordaanslag aansprakelijk stelden en eindigden met er hunne verwondering over te kennen geven dat over hunne woorden zooveel ophef werd gemaakt 3).

Nauw aan dit punt sluit zich aan de schermutseling met den Remonstrantschen predikant Nozeman. Deze beweerde, dat Owen 4) vroeger de gevoelens der Broederschap geheel verkeerd had voorgesteld 5). Tegenover hem handhaafden de Examinatoren de eer van Owen 6).

De tweede uitzondering is hunne verdediging tegen de schimptaal van Professor J. Lulofs — maar hierover straks.

Terwijl de beide vrienden alzoo publiek optraden, werden zij tegelijkertijd ingewikkeld in een strijd in kleiner kring.

Op de classicale vergadering van 30 Juny 1755 7) stelde n. l. professor van den Honert voor, aan de Synode van Zuid-Holland in bedenking te geven of men niet behoorde

---

1) Zie de 3 „Brieven van Alethophilus aan de Heeren Examinatoren van het „Ontwerp van Tolerantie". (Leyden, P. van Eyk, 1754 en 1755).

2) Ds. Nozeman vatte zelfs het voornemen op eene beweging van de geheele Broederschap tegen hen uit te lokken. Dit blijkt uit den op pag. 152 (noot 1) aangehaalden brief.

3) „Examen van Tolerantie", I S., pag. 29; III S., pag. 219—238.

4) In het bovengenoemde boekje over den Vrijen Wil.

5) Zie zijn „Betoog", „Nader Betoog" en „Is N. Holtius wel waardig wederlegd te worden?" (Leiden, P. van Eyk, 1755—1757).

6) Door de uitgave van het op pag. 151 (n°. 17) genoemde boekje.

7) Zie Art. 46.

te waken tegen hen, die onder den schijn van de Arminianery te bestrijden, „zig benaarstigden, om de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde Leer van de rechtveerdigmaking des sondaars uyt en door het geloove te veranderen in de leere van de rechtveerdigmaking tot het gelove" 1).

De classe achtte dit punt gewichtig genoeg om het te bespreken, maar zag er toch blijkbaar tegen op daartoe over te gaan. Men minde zoozeer de rust en den vrede en nu dreigden die verstoord te worden. Maar van den Honert bleef aanhouden en noemde zelfs, 3 Mey 1756 2), als de personen, die hij voornamelijk op 't oog had, Comrie en Holtius. De predikant van Woubrugge, die tegenwoordig was, beloofde op de volgende vergadering een tractaat over de Rechtvaardigmaking te zullen indienen; maar later deelde hij mede, dat hij op dit voornemen teruggekomen was. 3) Toen Holtius deze aanklacht vernam, was hij zeer verontwaardigd, en eischte dat Prof. van den Honert „zyne beschuldigingen met de bewyzen daarvan schriftelyk inbrengen" zou. Inmiddels was hij wel bereid (ten bewijze zijner orthodoxie) op de vragen, door de drie oudste predikanten van Leiden, betrekkelijk dit stuk opgesteld, te antwoorden — „egter niet dan in de absentie van den professor van den Honert" 4).

De classe verdaagde de behandeling van dit voorstel van Holtius. Zoo kwam het — 2 Aug. 1756 5) — opnieuw aan de orde. De classe nam het toen aan, maar op conditie dat

1) Misschien meende van den Honert het op deze wijze aan Holtius betaald te kunnen zetten, dat deze in den loop van het jaar 1752 maatregelen tot bestrijding van de insluipende Remonstrantsche dwalingen had voorgesteld — welk voorstel echter door de classe was verworpen. (Zie Acta van de classe van 7 Febr. (art. 9), 1 Mey (art. 12), 7 Aug. (art. 13) en 6 Nov. (art. 9)).

2) Zie Art. 3.

3) Zie Art. 37.

4) Acta van de classe van 28 Juny 1756, art. 4.

5) Zie Art. 3.

Comrie en Holtius eerst met van den Honert eene vriendschappelijke conferentie, in tegenwoordigheid van de drie oudste Leidsche dienaren des Woords, zouden hebben, om te pogen het geschil in der minne te schikken. Deze conferentie kon echter wegens ongesteldheid van den beschuldiger niet doorgaan. Daarbij — zoo verklaarden de drie predikanten van Leiden 1) — was zoo even een blauwboekje 2) verschenen, dat eene conferentie op een anderen dag onmogelijk maakte. Daarop eischten Comrie en Holtius, dat hunne zaak nu eindelijk zou worden behandeld en dienden daartoe nu hunnerzijds een „concept van verzoening" 3) in. De praeses haastte zich hiermede naar het huis van Van den Honert, maar deze vroeg eenigen tijd beraad. Op den 7den Febr. 1757 4) werd opnieuw over het zooeven genoemde boekje geklaagd en tevens meegedeeld, dat Holtius de schrijver daarvan was. Voorts werd aan alle leden rondgedeeld een gedrukte brief van Prof. van den Honert over dit geschil en besloten, dat aan de afwezigen een exemplaar zou worden toegezonden 5). Toen de classe op 2 Meij 6) weer vergaderde sprak zij hare afkeuring uit over den brief van Holtius, wijl hij stukken uit de classicale Acten publiek had gemaakt, juist op het tijdstip, dat over een minnelijke schikking werd onderhandeld. Daarna merkten Holtius en Comrie op, dat zij de missive van hunnen aanklager hadden gelezen, maar niet konden merken, dat daarin de uitgebrachte beschuldigingen waren aangeraakt, weshalve zij gaarne wilden weten of die

---

1) Acta van de classe van 1 Nov. 1756, art. 4.

2) „Brief van een vrient uit Utrecht aan een vrient te Zwolle". (Amsterdam, N. Bijl., 1756).

3) Helaas in de notulen niet vermeld.

4) Zie Art. 6.

5) Dit schrijven is opgenomen in den „Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 55—71.

6) Zie art. 5.

missive nu alle grieven tegen hen bevatte. De classe besloot hiernaar te zullen informeeren en op den 7den November 1) werd meegedeeld, dat dit alles was, wat de hoogleeraar tegen hen had. Maar tevens stelde Ds. Velingius voor, of de classe nogmaals wilde beproeven het geschil uit den weg te ruimen, „en opdat al het onaangename 't geen gepasseert is, als in een vuur van liefde verteert, onder de asse van eeuwige vergeetentheyd bedekt blyve, men ex actis hujus classis roojeere al wat er van aangeteekent staat." Op de vergadering van 6 Februari 1758 2) werd echter een brief van Holtius en Comrie voorgelezen, waarin zij verklaarden met het voorstel van Ds. Velingius zich niet te kunnen vereenigen. Toch waren zij bereid tot verzoening. Zij gaven nu aan de vergaderden het volgende denkbeeld in overweging. Prof. van den Honert zou met aandacht lezen de gedrukte leerredenen van Holtius over den 23sten en 24sten Zondag 3) en hen daarna bij zich noodigen om te spreken over de punten die hem daarin kettersch of duister voorkwamen. Deze propositie was naar het hart der broeders. Helaas moest echter op de volgende vergadering 4) meegedeeld, dat de dood van Van den Honert de uitvoering van dit plan had belet 5).

Naast dit gezamenlijk optreden van de beide onvermoeide kampioenen, stond nog de arbeid van ieder hunner op eigen gelegenheid. Holtius gaf in deze jaren nog verschillende boekjes uit, maar uitteraard valt de bespreking daarvan buiten mijn bestek. En Comrie was niet minder ijverig. Hij zond nog zijn „Berigt", zijne vertaling van Chauncy's „Leere

---

1) Zie Art. 4.

2) Zie Art. 4.

3) Te Leiden bij J. Hasebroek en te Amsterdam bij Nicolaas Bijl, 1757.

4) Zie de Acta van de classe van 1 Mei 1758, art. 3.

5) Onder Bijlage D vindt men alles vermeld, wat omtrent deze zaak in de classe voorkomt.

der Waarheit", zijne „Missive" en zijn „Brief over de Rechtvaerdigmakinge" in het licht.

In zijn „Berigt" komt hij op tegen „het historische deel" van het pompeuse boek van Schultens, getiteld: „*Uitvoerige Waarschuuwing, op verscheide stukken der Katechismus Verklaaringe van..... Comrie*" 1). Schultens verweet Comrie daarin, dat deze in zijn „Catechismus", zonder 't noemen van hunne namen, had aangevallen: Lampe, Vitringa, Alberti, Venema, Conradi, Scheltinga, Chevallier, Hollebeek, Cremer Sr. en Jr. en van der Os en las hem daarover op eene alleronbetamelijkste wijze de les. Comrie verklaart nu in zijn „Berigt" uitdrukkelijk, dat dit niet waar is en verhaalt tevens, hoe weinig hij tijdens 't schrijven van zijn „Catechismus" met de werken dezer mannen bekend was. Nu bleef voor Schultens niets anders over dan zijne aanklacht in te trekken, òf Comrie voor een leugenaar te verklaren. En hij aarzelde niet in zijn „Omstandige Brief" het laatste te doen en wel, omdat Comrie in het „Examen" toonde de geschriften en dictaten dezer mannen wel te kennen. Hierop antwoordden de Examinatoren 2), dat Comrie pas na de voltooiing van den „Catechismus" 3) en dus in het jaar vóór de verschijning van het „Examen" en daarna de boeken dezer geleerden gelezen had. Toch trok Schultens zijne beschuldiging niet in, maar evenmin hield hij haar vol. Hij zweeg voortaan.

De drie andere boekjes van Comrie hebben allen hetzelfde doel, n. l. zijne rechtzinnigheid te toonen in zake de leer der Rechtvaardigmaking. En dit was te meer noodig nu van den Honert en Schultens in Jacob Groenewegen, thans te Werkendam (waar zijn broeder Johannes predikant was)

---

1) Leiden, A. Kallewier en H. van Deyster, 1755. *Dit werk telt ongeveer* 1000 *pagina's!*

2) „Examen van Tolerantie"; VIII S.; pag. 25.

3) Zie pag. 135.

woonachtig, een bondgenoot hadden gekregen. Deze man heeft, blijkens de Acta van de classe van Leiden en die van de Synoden van Zuid-Holland, aan de kerkelijke vergaderingen veel te doen gegeven, wegens zijne liefhebberij voor 't uitgeven van theologische werkjes 1). Hij viel thans Comrie, dien hij vroeger zeer hoogachtte, aan met een boekje: „*Eenige Brieven ... over de Rangschikking en Betrekking die 't Geloof in Christus, en de Rechtveerdigmaking tot malkanderen hebben*" 2). Comrie achtte 't beneden zijne waardigheid hem te antwoorden, maar liet het aan een zijner vrienden over. De brochure van dit gemeentelid had tot titel: „*Bedenkingen over de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars*" 3). Deze schrijver meende, dat Ds. Groenewegen zijne beschouwingen deelde, maar deze ontkende dit in een „Advertissement" in „de Boekzaal" 4), (gedateerd 13 Julij 1757) zeggende dat hij geen andere rechtvaardigmaking kende dan die in de vierschaar der conscientie.

Tegenover de aanvallen van Van den Honert en Groenewegen, waarvan Comrie echter die van den laatstgenoemde weinig telde 5), achtte hij 't noodig zijn standpunt nader toe te lichten. En omdat tegen Holtius dezelfde grieven bestonden, besloot deze tot hetzelfde. Zoo gaf Comrie zijne „Leere der Waarheit" en Holtius zijne Verklaring van den 23sten en 24sten Zondag uit. Zij lieten elkaar hun arbeid lezen en konden zich in elkanders uiteenzetting uitstekend

1) Het meest bekend zijn zijne „Lofzangen Israëls".

2) 's Gravenhage, P. Brouwer, 1755.

3) Amsterdam, N. Bijl, 1755 (*f* 0.25). Dit zeldzame boekje is in mijn bezit.

4) July 1756; pag. 99—102.

5) Daarom maakte ik er in § 4 van Hoofdstuk II geen melding van. Comrie meende, dat heel deze bestrijding van zijne opvatting voortsproot uit een niet goed verstaan van eenige pagina's zijner Voorrede vóór zijn „Catechismus". („Brief over de Rechtvaerdigmakinge", pag. 74).

vinden 1). Maar 't mocht hun niet gelukken de bezwaren weg te nemen. Daarom verscheen van Comrie's hand nog de „Missive", en toen ook die niet genoegzaam bleek, de „Brief over de Rechtvaerdigmakinge." Ik wees er reeds op, hoe hij in de laatstgenoemde verhandeling met klem betoogde, dat hij de rechtvaardigmaking in de vierschaar der conscientie even goed stelde als zijne bestrijders. Maar hij had eerst meer op de andere trappen der Rechtvaardigmaking den nadruk gelegd, omdat hij meende aldus de ketterijen van der Os en van den Honert 't best te kunnen bestrijden.

Hiermede is het overzicht van het aandeel, dat Comrie in den strijd zijner dagen had, voltooid, en rest mij dus alleen nog de beschuldigingen, door Ypey en Dermout uitgesproken — en door Glasius 2), van der Aa 3) en Sepp 4), schoon wat zachter, herhaald — ter sprake te brengen.

Deze beschuldigingen — die temeer verwonderen, omdat de herdoop, welke van der Os onderging en zijn overgang tot de, minstens met Remonstrantsche dwalingen behepte, Doopsgezinde gemeente te Beverwijk, bewezen, hoe weinig principieel hij was — zijn velen in getal. Edoch enkele er van zijn al zeer gemakkelijk te weerleggen 5). Zoo verhalen Ypey en Dermout 6), dat Comrie en Holtius meenden het echte Voetianisme op den voorgrond te moeten stellen en dat zij het daarom vooral „op de Coccejanen geladen" had-

1) Blijkens de Voorreden vóór deze werkjes.

2) „Geschiedenis der Christelijke Kerk..." II; pag. 246; en „Biographisch Woordenboek" in voce: Holtius en in voce: v. d. Os

3) „Biographisch Woordenboek"; in voce: Comrie.

4) „Johannes Stinstra en zijn tijd"; II; pag. 195.

5) Kras weerspreken zij eenmaal zichzelf. Op pag. 490 van het Derde deel zeggen zij, dat Comrie en Holtius „noch het systeme der remonstranten noch der contraremonstranten regt kenden"; terwijl zij eerst verklaard hadden dat het „geleerde mannen" waren (Aant. bij het III D., pag. 226).

6) T. a. pl., pag. 485/486.

den, terwijl ons reeds bleek hoe gansch anders de beide vrienden oordeelden. Ten andere verwijten zij 1) aan de Examinatoren, dat hun toeleg was „de strengste bovenvaldrijverij te doen kanonizeeren" — terwijl zij juist een poging waagden „Infra" en „Supra" te vereenigen. Eveneens dwalen zij, wanneer zij beweren 2), dat de beide vrienden al hunne verwachting op eene Nationale Synode hadden gesteld 3). Onjuist is ook hun zeggen 4), dat Holtius en Comrie het vooral op van den Honert hadden gemunt, wegens zijn aanval op 't bekende boekje van Schortinghuis, want zij wijzen alleen op de ongereformeerde stelling („dat 'er in het zaakelyke geen weezendlyk onderscheid tusschen de kennisse der niet en al wedergeborenen is"), waarvan van den Honert bij zijne bestrijding uitging, op zijn afkeer van het „innige Christendom" in het algemeen en op het feit, dat hij toen ook om een bevel der overheid zich weinig bekommerde 5). Niet vol te houden is ook het voorgeven, dat de Examinatoren het bijzonder op Vitringa hadden begrepen 6); dat

1) T. a. pl., pag. 493.

2) T. a. pl., pag. 492 en 493.

3) Zie pag. 117 van dit geschrift. In het „Examen van Tolerantie" wordt in gelijken geest gesproken.

4) T. a. pl., Aant., pag. 232.

5) „Examen van Tolerantie"; X S.; pag. XXXI en XXXII.

6) T. a. pl., pag. 487. Zie hiertegenover „Berigt", pag. 67 en 68. „Wat de Persoon van Vitringa betreft, ben ik volkomen bewust van den groote eerbied, welke de Heer Holtius aan dezelve toedraagt, zoo wegens zyne Naaverwandschap met dezelve, als wegens diens Mans Geleertheid en arbeidzaamheid: en my staat het heel wel voor, dat, wanneer ons discours eens viel op de Verklaringen der Prophetien, hy altyd met het uiterste genoegen sprak van Vitringa's Uitleggingen over Jesaias, als een Chef d'oeuvre, waar in die groote Bybeltolk had zamengedragen alles wat hem zyne beleezentheid, zyne doorzigtigheid in de oude Geschiedenissen, en den Arbeid van zynen Schoonvader D. Simon Hellius, welke hem twee weldoorwrochte Folianten met zyne hand geschreven, over die Propheet, had nagelaten, had

van der Os in de „Aanspraak" als een booswicht wordt voorgesteld 1); dat professor Alberti in de „Baniere", scherp wordt gegispt en gegeeseld" 2); en dat Schultens de aanvallen zijner bestrijders zoo waardig en „niet in drift en vliegende schielykheid heeft beantwoord" 3).

Zoo blijven eigenlijk nog slechts twee beschuldigingen, en dat zijn de gewichtigste, over. En wel ten 1º dat de Professoren van den Honert, Schultens, Alberti, Venema, Conradi, Scheltinga en Hollebeek ten onrechte van ketterij werden beschuldigd 4) en dus het geheele „Examen van Tolerantie een hersenschim was 5). Maar, ziet, ook deze beschuldiging is zeer gemakkelijk te weerleggen, wijl Ypey en Dermout zelf toegeven, dat bovengenoemde professoren de „leer van eene onmiddellijke toerekening van Adams zonde aan zijne nakomelingen" verwierpen 6). Hic habes reum confitentem! Want nu voegen zij daar wel bij, dat dit „school- en geen kerkleer"

---

konnen opgeeven. Gelyk dit nu zeer weinig zoude konnen bestaan met de Beschuldiging van de Heer Schultens tegen den Heer Holtius, dat die, in zyn Versje voor myne Catechismus-verklaringe, Cameron gespellet, maar Vitringa gemeent heeft, zoo heeft hy my verzogt, dat ik, aan U. Ed. Schryvende melden mochte, dat hy deze keri ofte Glosse van den Heer Schultens voor een vuile lastering wil gehouden hebben."

1) T. a. pl., Aant. pag. 229. In de „Aanspraak" zelf is hiervan niets te vinden.

2) T. a. pl., Aant. 227. Men leze zelf slechts de geciteerde bladzijden, „Baniere", pag. 61—64.

3) T. a. pl., pag. 491. Zelf bekent Schultens dat hij zijne „Waarschuuwing" schreef „onder duizend en duizend wisselende gemoedsbewegingen en in een oversnellen spoed van rennende tydjacht" en dat het hem leed deed, dat hij „niet zorgvuldiger gelet had op de breideling van *vleeschelijke tochten.*" „Omstandige Brief", pag. CII en CIII.

4) T. a. pl., pag. 486 en Aant. pag. 226.

5) T. a. pl., pag. 492. Van een „hersenschim" spraken reeds Schultens en van den Honert. Zie slechts „Examen van Tolerantie"; V S.; pag. 114; VIII S.; pag. 17.

6) T. a. pl., pag. 486 en 487.

was, maar ieder dogmaticus weet beter. Even ongenoegzaam is het, dat zij vooropstellen, dat die professoren allen de rechtvaardigmaking door het geloof vasthielden. Want het komt er hier slechts op aan of men belijdt, het geloof is een gave Gods en niet een geheel of gedeeltelijk door den mensch gewrocht werk, door den Heere vereischt om den zondaar vergeving te kunnen schenken. En van zulk een geloof wilden juist deze mannen niets weten. Naief is dan ook het verwijt dat de Examinatoren het zoo „geladen hadden op allen, die in de leer der voorverordening van hen verschilden, met opzigt tot de hoedanigheid van derzelver voorwerpen" 1). Alsof niet mede juist hieraan de Arminiaan van den Calvinist te onderkennen ware 2). Zoo was het optreden van Comrie en Holtius wel degelijk gewettigd en bekampten zij waarlijk geen hersenschim 3).

De tweede beschuldiging van gewichtigen aard is, dat Holtius en Comrie eene geheele omwenteling in de kerken begeerden tot stand te brengen 4) en oordeelden dat mannen als van der Os uit de kerken moesten „gedreven" 5). Hier komt het op wèl onderscheiden aan.

Eene omwenteling bedoelden deze mannen niet. En ik voeg er bij: helaas! Altoos, wanneer men 't woord in goeden zin opvat. Hoe heerlijk zou het geweest zijn, als de gereformeerden toen op eene Nationale Synode hadden aangedrongen en dan tegenover de Neonomianen en Rationa-

1). T. a. pl., pag. 486.

2) De andere afwijkingen van de gereformeerde leer vermeldde ik met opzet niet, omdat ik met 't noemen van deze volstaan en Ypey en Dermout met hun eigen woorden weerleggen kon.

3) De tegenstanders wilden de bedoeling der Examinatoren maar niet verstaan. Comrie en Holtius meenden niet, dat er pogingen werden aangewend om de geref. en remonstr. kerken ineen te laten vloeien, maar dat men de klove, die tusschen de beide leerstelsels gaapte, zocht te dempen.

4) T. a. pl., pag. 485 en 495.

5) T. a. pl., pag. 489.

listen krachtig hadden doorgetast. De positie was zoo sterk! De grootste kerken waren op hunne hand en ook de meeste kleine. Hadde men de oppositie slechts goed georganiseerd en zich aan het idée van een Staatskerk en aan de zilveren koorde der tractementen ontworsteld — de overwinning ware behaald! En wie weet hoeveel ellende aan de gereformeerde kerken dan ware bespaard; en hoe anders het verloop der historie van kerk en volk ware geweest! Maar van dit alles was geen sprake en dus wel verre van eene omwenteling te zoeken, hebben de Examinatoren den eersten stap daartoe niet eens gewild.

Alleen leerden zij, dat ketters in de gereformeerde kerken niet mochten geduld worden. Kon men zich met de leer der kerken niet langer vereenigen, dan moest men zijne belofte van die te zullen onderwijzen niet breken, maar die kerken verlaten. En nu weet ieder historicus, dat dit altoos door de Calvinisten is gezegd. Maar gaat het dan aan, Comrie en Holtius over dit standpunt zoo hard te vallen? Wel kan men dit gevoelen bekrompen vinden en aan een kerkgenootschap, waarin nagist, wat leeft in den boezem des volks, de voorkeur geven, maar daarom heeft men nog niet het recht ieder, die deze meening niet deelt voor „dom, partijdig, woelziek en als iemand van een laag karakter" uit te krijten.

Zoo vervallen dan alle klachten. Natuurlijk beweer ik daarmede niet, dat geen enkele smet het schild dezer mannen ontsiert. Ook de Examinatoren waren zondige menschen. Maar dit houd ik staande, dezen strijd zóó te schetsen als Ypey en Dermout deden, is geen historieschrijven 1)!

---

1) Aanvankelijk was het mijn voornemen heel den Zwolschen strijd te beschrijven. De acta van den kerkeraad van Zwolle en van de synoden van Overijssel ontving ik daartoe reeds ter leen door tusschenkomst van de H.H. Prof. Cosquino de Bussy, Ds. Moltzer, Ds. v. d. Bergh en Ds. Poortman. Ook trachtte ik alle daarop betrekking hebbende pamfletten bijeen te krijgen. Maar ik bespeurde, dat ik dan Comrie te zeer

§ 3. *Beslechting van den kamp.*

Het laat zich zeer goed begrijpen, dat inzonderheid de theologische faculteit en de verzorgers der Universiteit te Leiden zeer verbitterd waren op hen, die onafgebroken op de afwijkers van de gereformeerde leer hunne pijlen hadden afgeschoten. Eerst poogden van den Honert en Schultens — de een op hoogen en vaak beleedigenden toon, de ander op eene zeer opgewonden en overdreven wijze — door hunne geschriften Holtius en Comrie tot zwijgen te brengen. Maar deze poging mislukte. Daarom besloten zij toen te wachten tot hunne bestrijders zich eens bloot gaven, om alsdan de hulp van den sterken arm in te roepen. Van den Honert beleefde dit echter niet meer. Maar juist zijn overlijden gaf aanleiding tot hetgeen men hoopte. Aangezien de hoogleeraar J. Lulofs in zijne „Oratio Funebris in obitum Viri Clarissimi Joannis van den Honert" 1) op schimpende wijze 2) over de Examinatoren gesproken had, zoo greep een hunner naar de pen om hun gedrag te rechtvaardigen. Hij deed dit in eene breede voorrede vóór de tiende Samenspraak, waarin hij eene tamelijk uitvoerige levensbeschrijving van Van den Honert gaf. Hij toonde daarin aan, hoe van den Honert aanvankelijk de Remonstrantsche leer van de algemeene genade bestreden had, maar sinds zijn optreden als professor langzamerhand naar het vijandige kamp was overgeloopen. Als bewijs voor deze stelling voerde hij aan: van den Honerts strijd tegen „het innige Christendom", tegen het Nijkerksche „Beroeringswerk" en tegen de bestrijders van

---

uit het oog zou verliezen. Maar nu ik de lijst der pamfletten eenmaal had opgemaakt, meende ik toch geen onnut werk te doen met die af te drukken. Men vindt haar hierachter als Bijlage E: altoos voor zooverre die van Abkoude onvolledig is.

1) Lugd. Bat., apud S. et J. Luchtmans, 1758.

2) T. a. pl., pag. 42 en 43.

Van der Os. Vandaar kon hij niet anders dan den „ouden Doctor" een „woelziek Man" noemen, „die uit hooge verbeelding van zich zelvs, als een rechte bemoei-al, zich in alle twisten en verschillen mengde, in hoope van daar door groote eere te behaalen; hoewel hy er doorgaans met gescheurde kleederen is afgekomen" 1).

Thans had men, wat men begeerde. De nagedachtenis van een hoogleeraar was aangetast en daarmede de eere van de faculteit, ja van heel de Universiteit. Bleef deze smet op de hoogeschool kleven, dan zouden de ouders hunne zonen niet meer naar Leiden zenden en dus de Academie zeer groote schade lijden. En dit klemde te meer, nu ook te Alfen aan den Rijn, te 's Hertogenbosch en op Walcheren geschillen waren ontstaan, en alom tal van pennen in beweging kwamen, om de leer der Rechtvaardigmaking uiteen te zetten. Zoo begon het uitgestrooide zaad reeds te ontkiemen en vrucht te dragen. En daarom, Leiden moest weer in eere hersteld.

Door deze overweging geleid, richtten de Curatoren der Universiteit 2) en de Burgemeesteren der stad Leiden op den 31sten Julij 1760 een schrijven tot de Staten van Holland, waarin zij meedeelden, dat er sedert jaren zonder kerkelijke goedkeuring deeltjes uitkwamen van een werk, getiteld: „Examen van Tolerantie" en dat volgens mededeeling van den uitgever de predikanten Holtius en Comrie de schrijvers waren. Voorts verhaalden zij, hoe in de voorrede vóór de laatst verschenen „Samenspraak", (door Holtius — mede naar luid van den heer Bijl — alleen geschreven) de memorie van Van den

1) „Examen van Tolerantie"; X S.; pag. XXXIII en XXXIV.

2) In hoeverre de theol. faculteit hierin de hand had, kon ik niet nagaan. Voor heel deze periode bevat het archief niets, aangezien — gelijk de Hoogleeraar J. H. Gunning mij zoo vriendelijk was te melden — de Acta van 1751 tot 1762 overspringen.

Honert was beleedigd 1). Daarom vroegen zij met aandrang, dat de Staten toch maatregelen mochten nemen, waardoor het uitgeven van niet geapprobeerde boeken ophield en dat zij Holtius geheel of gedeeltelijk van zijn pensioen zouden berooven. — De Staten besloten den volgenden dag deze Missive door te zenden naar „de Heeren van de Ridderschap" en naar „hunner Ed. Groot Mog. Gecommitteerden" om advies.

Maar spoedig vernam Holtius hetgeen er gaande was. Daarom vroeg hij, in 't begin van September, bij request, „over deze klagten te mogen worden gehoord." De Staten antwoordden hierop, dat zij hem veertien dagen tijd gaven om op te stellen, wat hij tot zijne verdediging had aan te

---

1) Hetgeen vooral in hunne oogen afkeuring verdiende, gaven zij aldus aan. „Dat wy niet te veel zeggen, als wy ons dus uiten, of zonder reden beschroomd zyn voor soortgelyke extravagances, zal uw Ed. Groot Mog. daer uit ontegenzeggelyk consteren, dat de voornoemde Emeritus Predikant Holtius zich niet geschaemt heeft, op pag. 26 van den voornoemden Professor van den Honert te spreken als van een man, *die de gevoelens der ware Kerke hadde verlaten*; en, omtrent het midden van pag. 30, hem toe te schryven *een toeleg om zyne wapenen te wenden tegens het gezondste deel der Kerke, en pylen, van heele en halve Pelagianen ontleend, in het herte van het inwendige Kristendom te steken; als mede om het inwendige Kristendom hatelyk te maken.* — Dat de gemelde Holtius al wyders heeft kunnen goedvinden van den meergemelden nu zaligen Heere Professor, pag. 31 van de voorschreve calumnieuse Voorreden, en ook pag. 33, te poseren dat hij, in zyn Boek, De Mensch in Kristus, *alle zyne galle tegens het inwendig Kristendom heeft uitgebrackt*, en dat hy by gelegenheid van de zoogenaemde Beroeringen, die te Nieuwkerk een aenvang genomen hebben, wederom in het harnas was gejaegd, *om zyn overgebleven galle, die hy door bestryding van het Kristendom niet geheel geloost had, in hope van beter succes, met groote gulpen op de vromen uit te gieten*; en, eindelyk om niet alles op te halen, hem pag. 32 aenwryft, dat hy den Predikstoel te Utrecht misbruikt heeft, *om de brandklok te trekken tegens zyne eigen hooge Overigheid*, en dat deze pas veroorzaekt was *door de innige bitterheid zyns gemoeds tegen het innig Kristendom.*

voeren. Gretig greep hij dit aan en spoedig zond hij eene Memorie tot justificatie, in. Het is een klemmend betoog. Maar de Staten waren nu eenmaal op de hand der Curatoren en lieten zich door dit stuk niet overtuigen. Toch gingen zij in hunne resolutie niet zoo ver, als verlangd was. Zij verklaarden (den 4e Nov.) daarin: ten 1e dat Van den Honert en de overige professoren zuiver in de leer waren geweest; ten 2e dat Holtius de aanlegger van den strijd tegen de faculteit was geweest; ten 3e dat zijne Memorie slechts „fijn uitgedachte subterfugiën" maar geen reëele ontschuldigingen inhield; ten 4e dat het feit, dat vele anderen niet geapprobeerde boeken hadden uitgegeven hem niet baatte — wijl men het kwade niet mag navolgen; ten 5e dat zijn verzekering, dat hij de bewuste voorrede niet geschreven had, niets beteekende, aangezien hij toch de afzender, distributeur en spargeur daarvan was, en ten 6e dat zij echter zijn optreden meer aan „drift dan aan andere kwader oogmerken" toeschreven en dus nog zachtkens met hem wilden handelen. Zoo besloten zij Holtius te doen aanzeggen, dat hij zonder hunne speciale permissie geen geschriften over „Theologische stoffen" mocht uitgeven, en het Placcaat van den 27sten November 1715 te vernieuwen 1).

Dit optreden van de overheid deed de Examinatoren besluiten hunnen arbeid te staken. Door dreigement was de vrijheid van het woord geroofd, en jammer genoeg begrepen deze mannen niet, dat alleen door het losmaken van den finantieelen band tusschen Kerk en Staat, de onafhankelijkheid der kerk kon worden gewaarborgd.

---

1) In het archief van heer Kolonel G. Holtius bevinden zich nog verschillende op deze zaak betrekking hebbende stukken, welke ik alle ter inzage ontving. Om niet te uitvoerig te zijn, maakte ik er echter geen melding van. Ik putte alleen uit de „Nederlandsche Jaerboeken", 1760 en 1761, die de officieele stukken letterlijk meedeelen.

BESLUIT.

In het binnenste van ieder kind van God sluimert het verlangen zich uit de wereld, die zoo vol is van goddeloosheid, terug te trekken; de regeering van staat en stad aan de kinderen dezer eeuw over te laten; en het maatschappelijk leven zoover mogelijk te ontvlieden. Waar het hart ruste vond aan het vol ontferming kloppend Vaderhart, waakt telkens de begeerte op zich, voortdurend in de zalige genieting van het heil des Heeren te mogen verlustigen en langs den eenigen, verschen en levenden weg zijne ziel tot de zalen des eeuwigen lichts op te heffen. Geen rijker weelde hier op aarde, dan te ervaren, dat de Heere zijn kind, ten dage des kwaads verbergt in het verborgene van zijne tente en als Hij sloeg reeds den balsem gereed had om het gebroken hart te verbinden. Maar ook geen banger dagen of weken dan die, waarin de geloovige deze gevoelige betooning van de gunste zijns Gods missen moet; de hemel als van koper schijnt; en schier elk gebed op de lippen verstomt.

Deze mystiek des geloofs is een parel van groote waarde. En hij vergrijpt zich aan de verborgenheden des Heeren, die het waagt met schennige hand deze zeer teedere plante aan te raken. Hoe schoon de kennisse en de wetenschap ook zijn mogen, hij miskent het schepsel Gods, die aan de uiting van het hart het zwijgen op wil leggen en meent te kunnen volstaan met alleen aan den brandenden dorst naar weten voldoening te schenken.

Maar ook, deze innige omgang met den Vader in de hemelen ontaardt in geestelijke overspanning en geestelijken hoogmoed (helaas! maar al te vaak door schrikkelijk toegeven aan de macht des vleesches gevolgd), als niet naast de zucht om „in een hoekske met een boekske" weg te schuilen de roeping diep wordt gevoeld, om in deze gevallen wereld de ordinantiën Gods op elk terrein weer in hun verblindende pracht te doen schitteren. Na eene ure, waarin men overdropen werd door de geurige olie uit den hemel der heerlijkheid, moet een dag volgen, waarin men — een iegelijk in zijn goddelijk beroep — kampt tegen de macht der zonde in ons, tegen de wereld en tegen Satan; en als de zonne weer wegdook in de wateren der zee moet de vraag rijzen: Wat heb ik heden ter glorie mijns Gods verricht?

Inzonderheid het Calvinisme, — het machtigste verschijnsel op religieus gebied — vraagt dit van elk, die zegt het te beminnen. Het eischt niet slechts gedeeltelijke toewijding, maar inspanning van alle krachten; niet een slingeren tusschen twee polen, maar overgave van heel het hart. Ik, God, handhaaf mijne souvereiniteit en gij, o schepsel, hebt in stipte onderwerping mijn souverein bestel te eerbiedigen — dreunt den Calvinist met altoos meerder klem in het oor. Het Calvinisme is daarom niet als het Anabaptisme, dat als een oliedrop zwemt op de wateren; noch als het Rationalisme, dat in dorre redeneering kracht zoekt; noch als de Vermittelungstheologie, die, op het voetspoor van haren grooten voorganger Schleiermacher, geloof en ongeloof in één smeltkroes werpt, om uit de vermenging van beiden een derde iets, dat dan allen bekoren kan, te voorschijn te doen treden. Neen, de onvergankelijke eere van het Calvinisme is zijne stoute poging om het leven der ziel en des lichaams, van huis en van school, van staat en van maatschappij, van wetenschap en van kerk te doen wortelen in den bodem der Heilige Schriftuur.

Met dat grootsche ideaal voor oogen is de Reformator van

Genève opgetreden en door zijn machtig woord heeft in vele landen een geruimen tijd eene Puriteinsche levens- en wereldbeschouwing de paganistische en de Roomsche verdrongen.

Tot die bevoorrechte streken der wereld heeft ook Nederland behoord. Ook onze bodem is gedrenkt met het bloed van duizenden martelaren en ook in onze gewesten is het Calvinisme eene wijle de kracht van de kern onzes volks geweest. Maar helaas! lang heeft deze glorieuse tijd niet geduurd. Al kort na de Dordtsche Synode, die de bewondering van alle gereformeerde kerken in heel de wereld gaande gemaakt had, is de heldere stroom van het kerkelijk leven met allerlei onreinheid bezoedeld. De politieke machthebbers, de dwaalleer en de wereldzin hebben breede scharen van hypocrieten gekweekt en alleen omdat het eigenbelang meebracht tot de publieke kerk te behooren, braken zij niet met de gemeente des Heeren.

Geen wonder dan ook, dat mannen als à Brakel en Smijtegeld hunne stemmen luid ophieven tegen zooveel bederf, dat de kerke Gods naar den afgrond dreigde te voeren. Als trouwe wachters op Sions muren zetten zij de bazuin aan den mond en trokken zij het zwaard uit de schede. Maar zie, hoe schoon deze poging ook was — toch was zij gebrekkig, omdat deze mannen wel voor de praktijk der Godzaligheid tal van onschatbare wenken gaven, maar te weinig theologisch ontwikkeld waren, en met te geringe liefde voor de Theologie bezield, om Geloof en Wetenschap hand aan hand te laten gaan. En zoo kon het wel niet anders, of men meed al meer den strijd met de wereld en men schuilde weg in stille afzondering. Tot Reformatie der kerken gordde men zich niet aan, en verflauwde in liefde voor de zichtbare kerk. Gevolg hiervan was ook, dat men eenzijdig de leer der Verkiezing dreef en zich om de rechte waardeering van het Genadeverbond al minder bekommerde. Men lette bijna uitsluitend op de gerijpte aar en vroeg niet naar de zaad-

korrel en den halm. Zoo gaf men prijs de diepere gedachten van het Calvinisme, dat het kind van God reeds van eeuwigheid gerechtvaardigd is, dat de Doop aan de kinderkens der geloovigen wordt toebediend in de veronderstelling van voorafgaande genade, alsook dat men wèl tusschen de hebbelijk- en dadelijkheid des geloofs moet onderscheiden.

Na den dood van à Brakel werd de klove tusschen het volk des Heeren en de toongevende mannen op Godgeleerd gebied al grooter. De dolingen van de Saumursche theologen werden door 't nog veel ergere Rationalisme allengs verdrongen. En zoo scheen het dat de scheuring nu reeds finaal zou zijn. Maar toch was dit nog zoo niet.

Want in Comrie schonk de Heere aan zijne kerken een geloofsheld, die de gangen van het verborgen leven met God had doorkropen, die in kennis en wetenschap uitblonk en die, wel verre van naar de professorale toga te hunkeren (gelijk Schultens hem verwijten durfde), juist de eere dezer wereld niet zocht, maar met kloeken moed de gunstgenooten des Heeren smeekte toch weer te genieten van de kostbare erfenisse der mannen uit den bloeitijd van het Calvinisme en saam front te maken tegenover eene theologische wetenschap, die afgleed van haar levenswortel.

En al is Comrie dan geen sterre van de eerste grootte geweest, ja al is hij voor het verbod der Staten te spoedig gezwicht — toch stempelt de heroieke daad, die hij met zijn trouwen broeder Holtius verrichtte, hem tot een groot man en zal elk Calvinist altoos onder de wolken der getuigen met innigen dank aan God ook Comrie's naam vermelden.

BIJLAGEN.

BIJLAGE A *).

I.

Register of Deeds Vol. 87. Dalrymple Office 23 March 1703.

In etc. Compeared Mr Mathew Mackell advocat as procurator for Captain James Drummond etc. whereof the tenor ffollous Be it known to all men by thir presents me Captaine James Drummond of Comrie forasmuch as Rachell Baillie relict of the deceast Mr George Hutchesone minister of the Gospell att Irving and Executrix decerned and confirmed to the deceast James Baillie late Captain to the toun guaird of Edinburgh be her assignatione grranted be her of the date of thir presents (for the causes therein specified) and with the burden of such debts as is therein specified made constitute and ordained me my heirs and donators her very lawfull and irrevocable cessioners and assigneys in and to the severall soumes of money therein exprest resting to her as executrix forsaid be the respective persones therein mentioned as the said assignatione of the date forsaid more fully bears and now seeing the said Rachel Baillie hes by vertue of the facultie reserved in the forsaid assignatione appoynted the soume of four thousand merks to be payed to herself in lyfrent and to Margrett Vause second lawfull daughter to the deceast Mr John Vause master of Edinburgh Tolbooth her grand child in fie and that for her better helpe and provisione to ane honest life and marriage in the termes and under the conditiones and provisiones aftermentioned. Therfor Witt ye me to be bound and obleist as I be thir presents bind and obleidge me my heirs and successors alse weell male as of lyne tailizie conques and provisione and all

*) Cf. pag. 7 en 9.

other my heirs successors Executors and intromitters with my goods and gear quhatsomever conjunctly and severally renuncing the benifite of the order of discussing them to content pay and deliver to the said Rachell Baillie in lyfrent dureing all the dayes of her lyftyme and ffailzing of her by deceas to the said Margaret Vause in fie the forsaid soume of four thousand merks and that equally and proportionally in manner and at the termes aftermentioned videlicet the soume of tuò thousand merks thereof at the first term of Whitsunday or Mertimes next after the expiratione and elapseing of year and day after her marriage and the other two thousand merks in compleat payment of the said principall soume within sex moneths thereafter with the sume of tuo hundreth pounds money forsaid of liquidate expences in caice of ffailzie and with the ordinar annualrent and profite of the said principall soume frome the date of thir presents to the forsaid respective termes of payment and yearly and termly and proportionally thereafter so long as the samen shall happen to remaine unpayed and it is hereby specially provyded and declared that in caice it shall happen the said Margaret Vause to depart this life unmarried or within year and day thereafter without children laufully procreat of her own body and in these caices of any of them the forsaid principall sowme shall returne full and belong to me my aires successors or executors seclnding all others from the benifite thereof and furder it is specially provyded that the said Margaret Vause shall not have power to uplift the forsaid principall soume nor no part thereof to assigne the samen befor her marriadge and that any assignatione to be made by her to her husband thereof shall not taike effect so as to uplift the principall soume till year and day after her marriage or till she bring firth the first child and lastly it is hereby declared that this bond is in full satisfaction to the said Margaret Vause of all that she can aske or pretend to from the said Rachell Baillie as Excutrix foresaid or by her decease or from me as her assigney or of any other Legacie or upon any other account quhatsomever and for the more security I am content and consents thir presents be insert and registratt in the books of Councel and Sessione or any

others competent Judicatory within this Kingdome to have the strenth of ane Decreet interponed thereto that letters of horning on sex dayes and other excutione necessar may pass heirupon in forme as effeirs and Constituts Mr Mathew Mackell my procurators etc. In witnes quhairof (wryten be John Hodge servitor to James Drummond wryter in Edinburgh: I have subscribed thir presents att Edinburgh the nynteen day of July jmvic nyntie nyne years before thir witnesses William Lindsay writer in Edinburgh and the said James Drummond and John Hodge Sic subscribitur Ja. Drummond W. Lindsay witnes Jo. Hodge witnes Ja. Drummond witnes.

II.

Commissariot of Dunblane. Vol. 16. No. 106.

The Testament Dative and Inventar of the goods geir debts and soumes of money whilks pertaind and was adebted to the deceast James Drummond of Comrie within the parish of Comrie and Commissariat of Dunblane the tyme of his decease which was in the month of 1702 years faithfully made and given up by Margaret Vauss second lawful daughter to Mr. John Vauss sometyme Master of Edinburgh Tolbuith and James Villiamsone of Chappeltoune her husband for his interest Executors dative as creditors decerned by decreet of the Commissioners of Dunblane and their depute to the defunct Wpon the day and date hereof In payment and satisfactione to them of the soum of 4000 merks scots money of principall with 200lib money forsaid of Liquidat expenses and heall bygane annualrents of the said principall sum restand awand unpayed containd in ane band granted bij the said deceast James Drummond of Comrie to Rachell Baylyie relict of the deceast Mr. George Hutchesone minister at Iruin in liferent and the said Margaret Vauss in ffie dated 19th July 1699 years Insert and registrat in the books of Councell and Sessione upon the tuentie third of March last In and to the quhich liferent aforsaid of the annualrent of the said principall sum She the said Rachell Bayllyie by her assignatione dated the eleventh September 1699 years forsaid made

and constitute the said Margaret Vaus her airs and donators her lauchtfull cessioner and assigney as the assignatione in it self more fully bears as also in payment and satisfactione to them the saids executors of the necessar charges and expenses expended and deburst by them in obtaineing this present confirmatione.

Inventar.

Imprimis the saids Executors gives up and declares that there was pertéining and adebted to the said defunct the tyme forsaid of his decease the debts and soums of money following by the persones after designed ilk ane of them respective for their oune severall pairts as is afterdivided videlicet By David Drummond of Innermaij j^{m} vi^{c}Lxvj^{lib}xiij^{s}iiij^{d} principall with annualrent and expenses by two severall bonds. Item by Pathrick Campbell of Monzie by bond j^{m}iiij^{c}Lxvj^{lib}xiij^{s}iiij^{d} with annualrent and expenses. Item by Sir John Drummond of Machanie by bond vj^{c}Lxvj^{lib} xiij^{s}iiij^{d}. Item by Sir Patrick Hoom advocat by bond vj^{c}Lxvj^{lib} xiij^{s}iiij^{d}. Item by   Scot of Heychesters vj^{c}Lxvj^{lib}xlij^{s}iiij^{d} as the remains of ane greater sum deu by him to the said Defunct and in the hands custodey and possessione of Rachell Vauss the said Defunct's relict in money or moveable goods to the value of ij^{m}^{lib}

Summa dictorum debitorum

vij^{mo}xxxiii^{lib}vj^{s}viij^{d}

Confirmed upon the twentie second of Jully j^{m}vij^{c} and three years with a protestatione to Eik as followes.

Wee Robert Taylor of Mansfield and James Taylor writer to the signet Commissars of Dunblane after due and lauchtfull citatione made by way of publict Edict in forme as effiers be the tenor hereof ratifie and approve this present Testament Dative and Inventar abouewrittne in sua fare allanerlie as the samen is treuly made and given up and not else and als confirme the said Margaret Vauss and the said James Williamsone of Chapletoune her husband for his interest only Executors dative as creditors to the said James Drummond his heall goods geir debts and sums of money abouewrittne and that in payment and satisfactione

to them of the debts and sums of money abouespecified adebted and restand awand by the said Defunct to them in maner abouementioned and contained in the band and assignatione abovededuced and of the expenses of this present confirmatione Vith full power to them etc. provyding lykeas etc. Sir Humphrey Colqwhoun of Luss cautioner lykeas also the saids Executors protested that they might be preferred to Eik to the Inventar abouewrittne of furder goods geir debts or sums of money ehould hereafter come to their knowledge to have been pertaineing and adebted to the said Defunct tyme forsaid of his decease Vhilk protestatione Vee the saids Commissers have admitted and hereby admitt of as accords of the law. Dated the twentie second July 1703.

Eik to the foregoing:

Att Dunblaine the second day of January $j^{m}vii^{c}$ and seven years the said day in presence of Robert Taylor of Mansfield conjunct Commissar with James Taylor of Pitkairly writter to the signet Commissars of Dunblaine There is added and Eeked to the Inventar and testament of umquhill Mr James Drummond of Comrie the soume of Thirtie three pound $vi^{s}viij^{d}$ with the annualrents and expenses thereof proportionaly conforme thereto as a pairt of the principall sum of Tuo thousand tuo hundred and fiftie merks of principall with the annualrents and expenses thereof Contained in a bond granted be Patrick Campbell of Monzie to the said deceast James Drummond of Comrie thereupon dated the second day of May $j^{m}vi^{c}$ and nintie nine years Which was ommitted and left furth of the principall confirmed Testament Dative of the said umquhill James Drummond by Margaret Vause second lauchtfull daughter of umquhill Mr John Vause sometime keeper of Edinburgh Toolbuith and James Williamsone off Chapletoune her husband Wherin they are executors Dative qua Creditors therin decerned and confirmed Which wee the saids Commissars doe hereby ratifie approve and Confirme In manner and Conforme to the former Inventar and principall confirmed Testament In respect that Pattrick Comrie writter to the signet hes become cautioner in

the terms therein contained as ane act made theranent proports In witness quhairof sûbscribed by our Clerk of Court the seall of office of our said Commissariot is hereto affixt, day year and place foresaid as follous.

Testament ad ommissa.

The Testament Dative and Inventar ad omissa of the goods gear and Debts pertaining and belonging to umquhill Mr James Drummond of Comrie the time of his decease who deceast in the month of $j^{m}vij^{c}$ and tuo years within the parochin of Comrie and Commissariot of Dunblaine omitted out of his principall Confirmed Testament by Margaret Vauss second lauchtfull daughter to Mr John Vauss sometime Master of Edinburgh Tolbooth and James Williamson of Chephiltoune her husband for his intrest Executors Dative decerned and confirmed as creditor to him by the Commissars of Dunblane upon the twenty tuo day of July $j_{m}vij_{c}$ and three years And now ffaithfullie made and given up be Mr. James Murray writer in Edinburgh only Executor Dative ad omissa decerned to the said. umquhill Mr. James Drummond of Comrie as being not only laufull Creditor to the said Defunct himself but also as being Creditor to James Drummond his son and nearest in Kin and there by haveing interest in the said defunct his goods and debts underwriten as being what the said James might have fallen and suceeded to if he had not lyen out but had obtained himself Executor Confirmed to his said Father In and to the samen goods and debts conform to Act of Parliament made in July $j^{m}vi^{c}$ and nyntie five entituled Act anent Executory and Moveables ffor payment and satisfaction to him the said Mr James as Executor Creditor forsaid of the severall debts and soumes of money following adebted and resting owing to him be the said defunct the time forsaid of his deceass In manner aftermentionat videlicet In sua far as the said umquhill Mr James Drummond by his bond subscribed by him of the date the fourteenth day of March $j^{m}vi^{c}$ and nintie eight years for the causes therein specified band and oblidged him his heirs &c. to

content and pay to Donald Stalker in Croftnappack in Tullybanachar his heirs executors or assigneys the sum of one hundred pounds Scotts with an years annualrent at Mertimas $j^{m}vi^{c}$ and nintie eight with fifteen pound money forsaid of Liqwidat expences in case of ffailze and annualrent thereafter dureing the not payment In and to which bond principal soume and liquidat expences abouewrittin and annualrents from the terme of Mertimas $j^{m}vij^{c}$ and one years the said Mr. James Murray has right by ane assignation granted to him by the said Donald Stalker dated the day of $j^{m}vij^{c}$ and four years Likeas upon a Submission by Collin Campbell of Lochlane as takeing burden on him for Sir Patrick Murray of Ochtertyre and the said Sir Patrick his Tennents therin narrated and other submitters therein exprest on the one part and James Stewart younger of Ardvorlich as taking burden on him for Kathrine Steuart Lady Comrie Landslady to James Stewart her tenent on the other part to Mr. Leonard Robertson of Straloch and Mr. James Craigie younger of Dunbarnie as Arbitrators and in case of difference to the deceast Adam Drummond of Meginch as oversman nominat and chosen by the said submitters anent all and sundry clags claimes thefts recepts thereof spulzies wrongous Intromissions debts sums of money pleas processes etc. whilk they could lay to one anothers charge the saids Arbiters and oversman all of one consent by their Decreet Arbitrall Decerned and ordained the said James Stewart of Ardvorlich as taking burden one him for the said Kathrine Stewart to make payment to the said Colin Campbell for the use and behoof of the said Sir Patrick Murray and his tennents therein named of the particullar soums of money Therein mentioned extending in heall to one thousand merks money forsaid and that at and against the terme of Candlemass $j^{m}vj^{c}$ and nintie nine years with annualrent thereafter during the not payment. And sicklike they by their Assignatione of the date the tuenty tuo day of December $j^{m}vij^{c}$ and tuo and ffyftein day of Aprile $j^{m}vij$ and three years for the causes therein specifiet made and constitute the said Colin Campbell of Lochlane there lawfull Cessioners and Assigneys. In and to the forsaid sums

and heall annualrents thereof bygane and in time comeing during the not payment and to the said submission and decreet Arbitrall themselves. In so far as extended to the premessis as in the said submission dated the tuenty seven day of May and Decreet Arbitrall of the date the thirty first day of the said month $j^{m}vj^{c}$ and nintie eight years both registrat in the Sherriff Court Books of Perth and assignation abouewrittin more fully is contained And Sickelike the said James Steuart younger of Ardvorlich by his bond of the date the said tuenty seventh day of May $j^{m}vj^{c}$ and nintie eight years oblidged him to pay to Duncan Toshach of Monivaird his heirs Executors or assignees the sum of An hundreth and threescore pounds Scots money and that att Mertimas then next $j^{m}vj^{c}$ and nintie eight years with tuenty pounds money forsaid of liqwidat expences in case of failzie with annualrent thereafter dureing the not payment thereof as the said bond haveing on the end thereof a precept or order by the said Duncan Toshach direct to the said James Stewart to pay the sums abouewritten to the said Colline Campbell of Lochlane which precept is of the date the tuenty fourth day of June thereafter also proports In like manner the said umquhill James Drummond of Comrie by an oblidgment of the date the tuenty fourth day of September $j^{m}vij^{c}$ and one years for the onerous causes therin specifieit Band aud obliged him his airs and executors to warrand free releive and harmless keep the said Kathrin Stewart of and from payment of the forsaid sum of one hundred and threescore pounds due to the said Duncan Toshach of Monivaird and of all other debts and sums of money that might be craved or demanded of her upon the accompt of any thefts committed by any of her tennants upon the said Sir Patrick Murray of Ochtertyre and others therein mentioned or there tennents goods and gear and of the said submission made and subscribed by the said deceast James Stewart of Ardvorlich brother to her the said Kathrin Stewart and as takeing burden upon him for her And of the said decreet Arbitrall following thereupon and of all coast skait damnage intrest charges or expences that she or her forsaids might sustain or be put to thereanent and oblidged him-

self and his forsaids to transact and pay the said Duncan Toshach and the Masters and there tennents abouementioned and to retire and deliver to the said Kathrin Stewart and her forsaid the said Duncan Toshach his bond with a discharge thereof as also the forsaid Decreet Arbitrall with the said Masters and tennents their Discharge thereof In favours of her the said Kathrin Steuart and assignations of the samen for her releif of the thefts abovementioned and that betuixt the date of the said obligment and the terme of Mertimas then next to come and to make payment to her and her forsaids of the sum of Tuo hundred pounds money forsaid of liquidat expenses in case of failzie by and attour performance as the said obligements of the date forsaid registrat in the Sherriff Court Books of Perth upon the tenth day of November jmvijc and three years bears as also the said Kathrin Stewart by her assignation of the date the eleventh day of November jmvijc and three years makeing mention of the forsaid obligement and of the forsaid assignation granted be the said Sir Patrick Murray and his tennents to the said Colline Campbell of Lochlane and the said Colline his discharge to her and the representatives of the said deceast James Stewart of Ardvorlich who did under take for her of the thefts and roberries abovementioned and of the sums specified in the said assignations whereof he discharges them made and constitute the said Colline Campbell her cessioner and assigney in and to the forsaid Clause of the said Mr James Drummond his obligement abovenarrated quhairby he stands bound to free and releive her of the debts and sums of money abovewriten as well due to the said Duncan Toshach as others forsaid and to transact and pay the samen and to retire the said bond and Decreet Arbitrall discharged in manner abovementioned and in and to the liqwidat penalty abouewritten contained in the said obligement as the said Assignation of the date forsaid also more fully sheweth In and to the which oblidgment bond abovespecified granted to the said Duncan Tosshach and Decreet Arbitrall abovewritten and sums of money principall annualrents liquidat expenses and penalty abovenarrated haill Conversances

thiere of above sett doune heall clauses and obligements therin contained the said Mr James Murray has right by Translatione from the said Colline Campbell of the date the eight day of March $j^{m}vij^{c}$ four years And ffurther the deceast David Drummond of Comrie by his band of the date the fifth day of February $j^{m}vi^{c}$ eighty five years oblidged him to pay to the deceast John Graham sometime Clerk of Dunblaine his heirs and assignayes (secludeing executors) the sum of fyve hundred merks of principall bearing annualrent and fiftie pound of expenses In and to the which bond and sums of money principall liqwidat expenses abovewritten and annualrents thereof from the terme of Whitsunday $j^{m}vi^{c}$ and nintie six years the said Mr James Murray gas right by an assignatione of the date the fourth day of Aprile $j^{m}vij^{c}$ four Granted him by John Graham of Glendoick as here served and retoured in generall and Executor decerned and confirmed to the said umquhill John Graham hisffather and yet ffarder the said deceased David Drummond off Comrie by his other bond of the date the fourteen day of February $j^{m}vj^{c}$ eightie nine years obliged him to pay to umquhill Elizabeth Murray liferentrix of Dullary the sum of tuo hundred pounds Scots money of principall att Mertimas then next under the penalry of thirty pound Scots And annualrent of the said principall sum from the terme of Candlemass $j^{m}vj^{c}$ eightie nyne years dureing the not payment To which bond und sume of money principall annualrents and liqwidat expenses above specified the deceast Thomas Murray son to umquhill Anthony Murray of Dullary had right from the said umquhill Elizabeth Murray his mother by assignation the tuenty third day of Aprile $j^{m}vi^{c}$ nintie tuo In and to the which bond and assignation and sums of money principall and liqwidat expenses and annualrents from the terme of Mertimas $j^{m}vi^{c}$ nintie years the said Mr James Murray has right by translation from the said deceast Thomas Murray with consent of John Murray elder merchant and late Baillie of Edinburgh his sole curator of the date the first and eight dayes of Aprile $j^{m}vij^{c}$ and four years And lastly the said Mr James Murray having raised summonds and action at his instance on

the premessis before the Sherriff of Perth and his deputs against James Drummond son and appearand heir to the said umquhill Mr James Drummond of Comrie his father and the said deceast David Drummond of Comrie his uncle and his tutors and curators for there interest on the passive titles He upon the seventh day of Feberwary jmvijc five years obtained the said Sherriff and his deputs there decreet Againstthem decerning and ordaining the said James Drummond as lauchfully charged to enter heir to his said deceast Father and ffather brother and his tutors and curators if he any has for there interest to make payment to him the said Mr James Murray as having right in manner forsaid of the said sum of five hundered merks of principall and fyftie pounds money forsaid of liqwidat expences contained in the said bond Granted to the said deceast John Graham as also of the said principall sum of tuo hundred pounds of principall thirty pounds of liquidat expenses contained in the said bond granted to the said Elizabeth Murray Item of the sum of one hundred pound Scots of principall and fifteen pound of liquidat expences contained in the said bond granted to the said Donald Stalker and of the said sum of one hundred and sixtie pounds principall due to the said Duncan Toshach and of the said sum of one thousand merks money forsaid which was due to the said Sir Patrick Murray and his tenents and of which tuo sums immediatly abovewrittin the said deceast Mr James Drummond was bound for relief and payment as said is with the tuo hundred pounds money forsaid of liqwidat penaltie incurred through failzie and of the annualrents of the said heall principall sums respective bygone resting unpayed as said is And sicklike yearly termly and proportionally thereafter during the not payment of the same the terms of payment of the said annualrent for the time to come being alwayes first come and bygone as the said decreet at more length proports And therefore the said Mr James Murray as having right in manner forsaid is only executor dative ad omissa decerned as creditor to the said umquhill Mr James Drummond for payment and satisfactione to him primo loco of the sums of money principall annualrents bygone and in time comeing while payment

and liqwidat penalties and expenses of plea due and adebted by the said defunct for himself to the said Mr James Murray in manner abovementioned And sicklike the said Mr James Murray is only executor Dative ad omissa decerned to the said deceast Mr David Drummond he being laufull Creditor to the said James Drummond his son aud nearest of kin who lys out and will not confirm the goods and debts underwritten and thereby satisfie and pay the said Mr James Murray and that for payment and satisfaction 2do loco to the said Mr James Murray of the principall sums annualrents thereof bygone and in time comeing during the not payment with the liqwidat penalties and expences of plea contained in the forsaid decreet obtained at the instance of the said Mr James Murray against him after the forme and tenor thereof and grounds and warrands of the samen and heall other writs and conveyances particularly abovededuced laws and pratique of this realm in the like cases in all poynts And in likemanner for payment to the said Mr James Murray executor Creditor forsaid of the charges and expences of Confirmation of this present Testament ad omissa and sua far as the said defunct his goods and debts after specified will extend to and as may be by him recovered therof and that by decreet of the Commissars of Dunblaine as the samen of the date in it self att more length proports In the first place the said umquhill Mr James Drummond of Comrie had adebted pertaining and belonging to him the time of his decease forsaid which was omitted out of his principall confirmed Testament be the said principall Executor Dative decerned and confirmed as Creditor to him be the saids Commissars of Dunblane in manner abovewritten to witt the said umquhill Mr James Drummond having subscribed on the books of the Companie of Scotland trading to Affrica and the Indies for the sum of tuo hunder pound sterling to the joynt stock and Capitall fond of the said Company he payed in and advanced thereof att severall times to the said Companies Cashier the sum of seventy five pound sterling which sum of seventy five pound sterling with the annualrent thereof at five per cent from the respective times the

sàmen was advanced to the first day of May $j^{m}vij^{c}$ and seven years extends in the heall to the sum of one hundred and seven pound tuo shillings five pence and one six pairt of ane pence sterling which in Scots money amounts to the sum of tuelve hundred eightie five pound nine shilling tuo pennies Item the sum of seventie tuo pound sixteen shilling sterling of arries *) resting by the Government and Thesowrie to the said defunct as on of the Captains in the Earle of Tullibardins Redgement which in Scots money extends to the sum of eight hundred seventie three pound tuelve shilling Item resting to the said Defunct by Colin Campbell of Lochlane $j^{c\,lib}$ by ticket Item more by him xxiiij ^{lib} as the remaines of the sum of ten pound sterling borrowed by him frae the defunct.

Summa of the debts ad omissa owing to the dead is $ij^{m}ij^{c}iiij^{xx}iiij^{lib}j^{s}ij^{d}$

We Robert Taylor of Mansfield and James Taylor of Pitcairly writer to the signet Commissars of Dunblaine specially constitute for confirmation of Testaments within the diocie thereof understanding that after due summonding and laufull warning made by publick from of Edict openly as effeirs of the Executors Testamentars spouse bairns (if any be) and Intromettors with the goods and gear ad omissa of the said umquhill Mr James Drummond of Comrie and in speciall of the said Margaret Vauss and James Williamson of Chaphiltoune her husband for his intrest who was principall executor Dative qua Creditor decerned and confirmed to him as is above specified and all others haveing or pretending to him interest To have Compeared before us at a certain day now bypast in the hour of cause That is to say to have heard and seen Executors Dative ad omissa as Creditor to the said Defunct and also to the said James Drummond his son and nearest of Kin decerned given in admitted and confirmed to the said defunct and in and to the debts and sums of money and others abovewritten due and

*) i. e. arrears.

adebted to him in manner above exprest and omitted out of his principall confirmed Testament above specified or alse to have alleadged a reasonable cause in the contrare with certification etc. We decerned thereintill as our decreet forsaid given thereanent with the burden alwayes of the funerall expences when liquidat and cognosced before ws bears likeas conform therunto we in her Majesties name and authoritie make constitute and confirm the said Mr James Murray in only executar Dative ad omissa qua Creditor to the said umquhill Mr James Drummond and the said James Drummond his son and nearest of kin in manner abovewritten for payment and satisfaction to him of the sums of money principall and annualrents thereof bygone and in time comeing while payment and liquidat penalties and expences of plea contained in the said bond Decreets and conveyances respective abovededüced and that after the form and tenor of the samen in all points and of the charges of the conformatione of thir presents as is abovewritten With full power to the said Mr James Murray Executor ad omissa forsaid to intromett with uplift and discharge and if need bees to call follow and persue (as accords of the law) for the debts and sums of money abovewrittin annualrents therof and generally all and sundry other things to do that to the office of the Executrie Dative ad omissa qua creditor forsaid to the said defunct and to his said son and nearest of Kin by the lawis knouen to appertaine providing alwayes that he render just compt and reckoning of his intromissiones when legaly required to that effect Whereupon and that the debts and sums of money abovewriten shall be made free and furth comeing to all pairties having interest thereto as law will Colin Campbell of Lochlane hes become Cautioner as ane act theranent bears given under the seall of office and subscribed by the Clerk of Court the elleventh day of September jmvijc and seven years.

Confirmed the eleventh of September jmvijc and seven years Colline Campbell of Lochlane cautioner.

III.

BOND OF RELIEF BY PATRICK COMRIE TO SIR JAMES CAMPBELL ETC.

Register of Deeds etc. Mckenzie Office Vol. 105 9 Nov. 1709.

In presence etc. Compeared Mr Mathew Mackell, advocat as Prör etc. Be it kend to all men be thir presentts Me Patrick Comrie Writer to the Signet Forasmuch as Sir James Campbell of Aberuchil Collin Campbell of Lochlane and I be our Bond subscrived be us of the date the Eight day of February Seventeen hundred and five years (for the causes therein specifiet) Band and Obliged us conjunctly and severally our heirs executors and successors to have Contented and payed to James Williamson of Chapletoun his heirs executors or assignees all and haill the soum of four thousand four hundred and fourtie merks Scots money of principall Betuixt the date thereof and the terme of Martimas next to come with the soum of four hundred Merks money forsaid of Liquidat expences in cace of failzie and annualrent of the said principall soum dureing the not payment therof after the terme of payment above written as the said Bond of the date forsaid in it self more fullie bears Lykeas the saids Sir James Campbell of Aberuchill Colin Campbell of Lochlane and I by our obligement of the date the said eight day of February Seventeen hundred and five years mentioning Forasmuchas Margaret Vause second lawfull daughter to the deceist Mr James Vause Goodman of the Tolbuith of Edinburgh, and the said James Williamson of Chapletoun By their assignatione of the date the . . . . . . had assigned to John Campbell merchant Burges in Edinburgh the sum of four thousand Marks Scots of principall Two hundred pounds of penaltie and annualrents of the said principal soume bygone and in time comeing Contained in ane Bond granted be the deceist Captain James Drummond of Comrie to Rachel Baillie relict of the deceist Mr George Hutchison Minister at Irving in liferent and to the said Margaret Vause in fie dated the ninteinth day of July Sixteen hundred and nintie nine years and registrat in the Books of Council and Sessione

the tuentie third day of March Seventeen hundred and three years to the liferent of which the said Margaret Vause had right by assignation from the said Rachal Baillie dated the elevinth day of September Sixteen hundred and nintie nine years And in lyke manner the said Margaret Vause and James Williamson have assigned to the said John Campbell the testament obtained by them from the Commissar of Dunblaine wherin they for payment of the debt forsaid are decerned and Confirmed Executors Creditors to the said deceased Captain James Drummond and has givin up the debts following to have Bein due to the said Captain James Drummond at his deceise viz: By David Drummond of Invermay the summ of Sixteen hundred sixtie six pound thirteen shilling four pennies Scots of principall with annualrents and expences by two several Bonds Item by Patrick Campbell of Monzie by bond the summ of fifteen hundred pounds with annualrent and expences Item By Sir John Drummond of Machinie by bond the summe of Six hundred sixtie six pounds thirteen shilling four pennies Item By Sir Patrick Hume Advocat by bond the summe of Six hundred sixtie six pound thirtein shilling four pennies Item by . . . . . Scott of Heychesters the sume of Six hundred sixty six pound thirtein shilling four pennies as the remaines of a greater sum due be him to the said deceist Captain James Drummond and in the hands custodie and possessione of Rachel Vause relick of the said Captain James Drummond now spouse to me the said Patrick Comrie and obliged them and Sir Humphra Calquhoun of Luss as Cautioner for them that they shall make Just Compt and reckoneing of their Intromissiones therewith to all parties haveing Interests as the testament does at length bear And Subsumeing that seeing by the foresaid Assignatione the saids Margaret Vause and James Williamson were denuded of the ground of the debt for which they were Confirmed Executors Creditors and of any right they could pretend to or have thereby in the debts due to the said deceist Captaine James Drummond and it being just that the saids Sir James Campbell of Aberuchill Coline Campbell of Lochlane and I should grant the right in manner underwritten Therefore the

saids Sir James Campbell Coline and I Band and obliged us conjunctlie and severaly and our forsaids to execut or cause execute the forsaid testament in the name of the saids Margaret Vause and James Williamson or in the name of the said John Campbell to whom the samen is Conveyed and to procuire and obtaine duely and legaly the saids Margaret Vause and James Williamsone and their said Cautioner exonered and discharged of the samen and to make Just Compt and reckoneing of their Intromissiones to all parties haveing Intrest in the same way and Maner as the saids Margaret Vause and James Williamson were obliged to doe and to frie relief harmles and skaithless keep them and their said Cautioner of all Coast Skaith and damnage they should happen to sustaine throw their becomeing Bound to the saids Commissars of Dunblaine and to Make Just Compt and reckoneing to all pairties haveing Interest and to performe the premisses under the paine of ane hundred pounds Scots attour performance — and its by the forsaid obligement declaired upon the delivery to the said James Williamson and his said spouse of ane formal and legal Decreet of exoneration of the foresaid office of executrie and testament above specifiet forsaid at more length bears And Seeing that the saids Sir James Campbell of Aberuchill and Coline Campbell of Lochlane have not nor are not to reap any advantage or profitte by the said transaction and are not farder concerned therin save that at my earnest request and desire they become Bound Conjunctlie and severalie with me in the forsaid Bond and obligement above writtin and it being most Just and reasonable in that cace that they should be relieved of their forsaid Engadgement for and with me in manner underwrittin Therefore witt Ye me to be bound and obliged Lykeas I be thir presentts Bind and Oblige me my heirs executors successors and Intromettors with my goods and gear whatsomever to warrand frie relieve and in all evients harmless and skaithless keep the saids Sir James Campbell of Aberuchill and Coline Campbell of Lochlane and their forsaids of all coast Skaith damnage Interest and expences that they or their forsaids shall happen any maner of way to sustaine

Incurr throw their becomeing bound with me in the forsaid bond and obligement in maner above written Betuixt and the feast and terme of Martimas next otherwayes to pay the said soume of four thousand four hundred and fourtie Merks to the saids Sir James Campbell and Coline Campbell that thereby they may get themselves relieved of their Engadgment in the Bond above writtin and that under the penalty of five hundred merks Scots money by and attour performance of the premisses and for the more securitie I am content and consent thir presentts be insert and registrat in the books of Council and Sessione or others Competent to have the strength of ane decreet Interponed therto that letters of horneing on six dayes and others may pass theron needfull in forme as effeirs and therto Constitutes Mr Mathew Mackell Advocat My Prors &c. In witnes wherof writtin be John Calderwood my servitor I have subscrived thir presentts and Marginal note at Edindurgh the fiftein day of February Seventeen hundred and five years Befor thes Witnesses Charles Lumsdame my Servitor and the said John Calderwood writer hereof Sic subscribitur Pa: Comrie, Charles Lumsdaine witnes. John Calderwood witnes.

IV.

THE TESTAMENT DATIVE AND INVENTARY OF MR. PATRICK COMRIE.

Commissariot of Dunblane Testaments Vol. 21. Fol. 295. M. Patrick Comrie.

The Testament Dative and Inventary of the Goods Gear household ffurniture and others that pertained and belonged to the Deceas'd Mr Patrick Comrie at Comrie within the Parish of Comrie and Commissariot of Dunblane at the time of his decease which was in the month of Imvijc and ffifty three years ffaithfully made and given up by Mrs Jean Drummond Daughter of the deceas'd Captain James Drummond of Comrie Which Mrs Jean Drummond is Decerned in only Executrix dative qua Creditrix to the said Defunct In so far as upon the fourth day of December last she obtained Decreet and Sentence

Cognitionis Causa before the said Commissary Against Mr. Alex. Comrie Minister of the Gospell at Aufberg in the Presbytery of Lyden Holland And Joanna Comrie at Greenock Relict of the Deceas'd Wm Black Officer of Excise at Comrie Nearest in kin of the said Defunct Mr Patrick Comrie their ffather ffinding and declaring the sums following vizt The sum of One hundred and Sixty three pounds One shilling Scots money expended and depursed by the said Mrs Jean Drummond on the defuncts ffunerals and to a Surgeon for attendance on him during his death bed sickness Item The sum of Twenty three pound Seven shilling and six pennies money forsaid owing by the said Defunct to Patrick Mcfarlane merchant in Comrie p. subscribed note dated the ffifth of May Imvijc and ffourty eight and advanced and paid to him by the said Mrs Jean Drummond p receipt dated the ffourteenth day of September jmvijc et fourty nine Item the sum of Eighty nine pound eight shilling owing by the Defunct to William Comrie inkeeper in Comrie p. holograph acknowledgement dated the twenty third day of ffebruary said year jmvijc and ffourty nine and three pound seventeen shilling and four pennies money forsaid otherwise owing by the said Defunct to the said William Comrie and both paid to him by the said Mrs Jean Drummond conform to his receipt dated the four teenth of September said year Imvijc and ffourty nine To be just et Lawfull debts owing by the defunct at his death to the said Mrs Jean Drummond and that she is his Lawfull Creditrix for the said sums and also for the sum of

Which the Commissary Modified and allowed to her for her Charges and expences of the forsaid Process And that she may be decerned Executrix dative qua Creditrix to the defunct or conjoined in the office of Executory with his other Lawfull Creditors or may have action against the Defuncts Executors or the intrometters with his moveable goods Gear and effects for payment of the forsaid sums as accords of the Law And therefore the said Mrs Jean Drummond is decerned in only Executrix dative qua Creditrix to the said defunct for payment et satisfaction to her of the forsaid several sums of money

specified and contained in the forsaid decreet and expences thereby modified and allowed And also for payment of the Expences of this present Confirmation With preference allwise to the said Executrix to the Defuncts other Creditors for payment of the forsaid sum expended by her on the defuncts sickness and ffuneralls & expences of Confirmation when and where the samen shall occur by the Commissary of the said Commissariot on the twenty sixth day of ffebruary last as an act or Decreet dative made thereanent bears.

Inventary.

There was pertaining and belonging to the said Defunct at the time of his Decease forsaid the Goods gear & household plenishing after mentioned in and about the Mansion house of Comrie Valued at the prices afterwritten by William Wright and James Nish Taylor both in Comrie vizt To a Bed Stade and Ride Courtains in the Laigh west room with the iron roads Eighteen pound To a ffeather Bed Bolster & pillows belonging to the said Bed thirty pound To three pair Blankets with ane half Blanket in said Bed all old Six pound twelve shilling To ane Old Wanescott Scruetore or Dask twelve pound To one small Dressing looking Glass the Glass Broken One pound ten — ten shilling To six Timber Chairs with Timber bottoms and Six Green cushions Nine pound To three old Broken Elbow Chairs two of them with kain Backs and Bottoms Two pound fourteen shilling To two footstools One pound Sixteen Shilling To a small folding Wanescott Table One pound ten shilling so ane Old Dutch jefsan'd Tea table Eighteen shilling To a pair of Tongs Six shilling — In the East Low Room To a Bed Stead with old Tattered Green Courtains with the roads ffive pound To ane old ffeather Bed Bolster et pillows ffifteen pound To two pair of Double et two pair of Single Blankets all very old and Worn Eight pound To ane Easy chair mounted with Blue cloath three pound To six small Timber Chairs ffive pound eight shilling To two old Chists of ffir for meall two pound ffour shilling To ane old ffir Table twelve shilling To ane Iron Winter Six shil-

ling To ane Peuther Bed pan One pound twelve shilling To ane Brass warming pan two pound two shilling To a Bed stead with Short Stoups for a servt with a pair of very old Tattered pair of Blankets covering and Chaff Bed ffour pound To a Blue and White Delff Bowll twelve shilling To a pair of old Tongs four shilling — In the High west room To a Bed stead and Curtains with Iron Roads Eighteen pound To two pair of Blankets six pound To a ffeather Bed and Bolster Eighteen pound, To ane old small cabinet One pound To a small Looking Glass six pound To a Chamber Box et ane old peuther pan twelve shilling To ane old small Timber Chair six shilling In the pantre. To a small Beef stand being ane half Barrell Eight shilling To a Porringer Destributing Spoon and five small Spoons all Silver and old weighing One pound and an half pound Dutch weight Seventy two pound To a small Broth peuther plate and thirteen plain trenchers all old weighing thirteen pound six ounces ffour pound ffourteen shilling and six pennies To a Small Yetland Kettle One pound To a pott three pound To ane old Small Tea Kettle twelve shilling To one washing Tub and a Two handed Bowen One pound To a pair of Tongs three shilling To a Bicker a timber and three Timber Guaichs ffive shilling To a Sowen Sieve ffour shilling To a Timber Chair and two Stooles Eight Shilling To a Crook Twelve shilling To a Speet and two small hanging Raxes twelve shilling To ane old Spinning wheel one pound ten shilling To a Common Spade a How and ane Iron Grape One pound six shilling To ane old peuther Basson Seven shilling To three old Table knives and three forks six shilling To a Glas Salt ffatt three shilling To ane Iron cran six shilling To a Brass Candle Stick and two pair of Snuffers twelve shilling To a Brass Morter and pistol one pound ten shilling To a small ax six Shilling.

Summa Inventarii ij^{c}lxx^{iij}lib$^{}$viij^{s} vj^{d} Confirmed the 10th April 1761. Thomas Campbell Writer in Tomperran Cautioner.

V.

COMMISSARIOT OF ST. ANDREWS TESTAMENTS.

Vol. 15. The Testament Testamentar and Inventarie of the goods gear and debts of umquhile Dr Walter Comrie provest of the New Colledge of St Andrews within the parochin thereof and sherefdome of Fyff the time of his decease who deceist in the moneth of August 1686 years faithfullie made and given up be Mr William Comrie brother son to the said defunct and executor nominat to him conform to his lettre will underwritten.

In the first the defuncts books estimat to j^{c}xxxiij^{lib}vj^{s} viij^{d} viij^{d} Item the utincill and domicill of the defuncts chamber with the abuilziements of his body estimat to Ixvj^{lib} xiij^{s} iiij^{d}.

Summa of the Inventarie—ij$^{c lib}$.

Debts awin to the defunct.

In the first be ane noble and potent Erle James Earle of Pearth Lord High Chancellor of Scotland be band of principall j^{m}iij^{c}xxxiij^{lib} vj^{s} viij^{d} Item thrie quarteris annualrent therof is Lx^{lib} Item be Patrick Comrie of Ross and his cautioner be band of principall j$^{m lib}$ Item an years annualrents therof is Lx^{lib} Item be Mr Alexander Comrie minister at Kerrimur be bond of principall iij^{c}xxxiij^{lib} vj^{s} viij^{d} Item an years annualrent therof is xx^{lib} Item be Patrik Lindesay of Wolmerston be band of principall vj^{c}Lxvj^{lib} xiij^{s}iij^{d} Item an yeirs and ane quarters annualrent therof is j^{lib} Item be John Cunnyngham of Barnes be bond of principall ij^{c} xL^{lib} Item tuo years annualrent therof is xxviij^{lib} xvj^{s} Item be the representatives of Dam Helen Moncreif Lady Scotiscraig elder be band of principall j^{c} xxxiij^{lib} vj^{s} viij^{d} Item fyve years annualrent therof is xL^{lib} Item more be than xx^{lib} Item be Dr James Weymes principall of S.. Leonard's Colledge be band of principal Lxvi^{lib} xiij^{s} iiij^{d} Item vj years annualrent therof is xxiiij^{lib} Item more be him Lviij^{lib} Item Mr Alexander Cunnyngham professor of Philosophie ther xxxiij^{lib} vj^{s} viij^{d} Item be Mr Charles Carnegie dean of Brechin xxxiiij^{lib} xvj^{s} Item resting to the defunct of bygon stipends j^{m}viij^{c} Lxvj^{lib} xiij^{s} iiij^{d}.

Summa of the saids debts vj^{m} Lxviij^{lib} xviij^{s} 8^{d} Inventarie and debts vj^{m}ij^{c}Lxviij^{lib}xviij^{s} 8^{d} No division followes the latterwill.

I Doctor Walter Comrie provest of the New Colledge of St. Andrews at present in bodilie health and of a sound judgment But calling to mynd the frailtie of humane life and the uncertaintie of my departure therfore and being sensible of the infirmities of old age doe for preventing anxietie to my selff at my death and differences among my relatives after I be thir presentis mak my Latter Will and testament as followes First I blise and praise the Lord for enableing me in some measure to seik and to serve him and for imploying me as an instrument to exhort and perswade others heirto in the stationes quhairinto his providence hath called me and I believe that I am redeemed and shall be delivered from that wrath and damnation which is due to all sinners only by the merits, passion righteousness and intercession of my Saviour Jesus Christ, to quhom I recomend my soul and spirit, hoping to be saved in the great day and in the expectation of a joyfull and glorious resurrection and appoint my body at my death to be decently interred among the faithfull in Christian buriall As to my wordlie concernments I heirby nominat and appoint my dear and lawfull nephew Mr William Comrie professor of Philosophie in St. Leonard's Colledge in St. Andrews to be my sole and only executor universall Legator and intromittor with my haill goods gear debts sowmes of money books gold silver domicill and others whatsomever pertening or that shall happin to pertaine to me the tyme of my deceis (with the burden alwayes of the speciall legacie underwritten) with full power to my said executor to mell and intromitt therwith use and dispone ther upon at his pleasure, give up Inventarie therof and to procure the same to be dewlie and ordinarly confirmit in the accustomet maner and generallie all and sundrie other things theranent to do use and exerce, that to the office of ane executor and universall legator belongs of the law, only I heirby leave bequeath and in legacie dispone to Beatrix Drummond my neece for her lyfrent use allennarlie And to the children lawfullie to be pro-

creat of hir body in fie Quhilkis failzieing to return to the said Mr William Comrie his airis and assignayes the sowme of ane thousand merks usuall scots money ont of my saids gear and executrie which I appoint and ordaine to be wared and imployed to the purpose afoirsaid within the space of half ane yeir after my deceis And I have secluded and heirby secludes all others my kin and freinds from ony part or portion of my saids goods gear and executrie abovespecifiet It is alwayes heirby speciallie and expreslie provided conditioned and declared that in case the said Mr William Comrie have nö children lawfullie procreat of his bodie the tyme of his deceis that then and in that case allennarly the sowm of thrie thousand and fyve hundreth merks money foirsaid of my meanes and fortune disponed and mortified be me conform to the gift and mortification therof subscribed be me of the date of thir presents shall be imployed for the uses contained in the said mortification And which in the case foirsaid shall therafter tak effect to the intents and purposes therin contained and no utherwayes in maner therin exprest wherunto the said Mr. William Comrie be the acceptation of thes presents binds and obleisis him his airis and executors in the surest forme and this my lettrewill and testament I notifie and mak known to all and sundrie quhom it mey concern heirby revocking and annulling all former testaments and letter wills made be me at amy tyme heirtofore. In witnes quhairof writtin be Mr George Martine of the Commissariot of St. Andrews. I have subscribed thir presents with my hand at St. Andrews the fyftein day of November j^{m}vj^{c} fourseor four years befoir thir witnessis the said Mr George Martine and John Craig his servitor sic subscribitur. Walt. Comrie. Geo. Martine witnes Ja Craig witnes. followes the Codicill Wheras I Doctor Walter Comrie provest of St. Maries Colledge in the universitie of St. Andrews be my lettre will and testament withinwritten did leave in legacie to Beatrix Drummond my neece now spouse to Mr Malcolm Muilin now in Edinburgh the sowm of ane thousand merks scots for hir lyfrent use allennarlie and to the children lawfullie to be procreat of her body in fie to be im-

ployed for that purpose within half a yeir after my deceis in maner within specifeit which Legacie I upon certain just considerationes doe be thir presents will and declare shall only tak effect and be imployed as said is when the said Mr Malcom Mowlin husband to the said Beatrix Drummond shall sufficiently at the sight of Mr William Comrie my executor and universall legator within named secure his said spouse in lyfrent and the children to be procreat betuix them in fie in the sowme of tuo thousand merks money foirsaid, of his own meanes otherwayes I appoint that the said Legacie shall only have this effect that the said Mr William Comrie my executor within designed be obledged only to pey the annualrent of the said ane thowsand merks to the said Beatrix Drummond yeirly during hir lyftyme and in case ther be children lawfullie procreat of hir bodie I appoint the said principall sowme to be peyed to them in which case I heirby nominat and appoint the said Mr William Comrie and his airis of lawfull age to be tutors and administrators to the said children as to the said ane thousand merks, which Legacie I have restrictit and infringed And be thir presents restricts and infringes in maner abovewrittin: notwithstandig of the tennor of the within written latterwill Wherunto thir presents are deragatorie and prejudiciall pro tanto and of the which Latter Will this Condicill I declare and will to be estimat as a part and as that part to be my last Will and testament In witnes quhairof (wryten be Jon Craig writer in St. Andrews) I have subscribed thir presents with my hand At St. Andrews the tent day of August $j^{m}vj^{c}$ and fourscor sex years. Befoir thir witnessis Mr George Martine Commissary Clerk of St. Andrews and the said John Craig his servitor sic subscribitur Wal. Comrie Mr Geo. Martine witnes J. Craig witnes.

This present inventarie and testament beforwrittin together with the executor therin constitut is confirmed upon the tuentie tuo day of December $j^{m}vj^{c}$ fourscor seven years, the said executor made faith de fideli Inventario etc. And protestit to eik in communi forma and Dr. Richard Weddell present archdean

of St. Andrews is becom caution etc. the said executor is becom actit for his releiff.

ARMS OF THE. REV. Dr. WALTER COMRIE, PROVOST OF THE NEW COLLEGE OF St. ANDREWS, AS RECORDED IN THE BOOKS OF THE LYON OFFICE AT EDINBURGH *)

„Mr. Walter Comrie, Doctor of Divinity, Bears, Or, on a bend azur, ane annulet of ye first betwixt two Pheones issuing out of the same, proper. Above the shield ane helmet befitting his degree mantled gules darbled argent. Next is placed on ane torso for his crest ane archar shooting ane arrow out a bow proper. The motto on ane Escroll, ad metam."

„REGISTRUM MAGNI SIGILLI REGUM SCOTORUM."

A. D. 1593—1608. pag. 236.

Sub A. D. 1598. 31 Jacobus VI.

725. Apud Halierudhous, 8 Junii.

„Rex ad feudifirmam dimisit Patricio Comry, legitimo filio natu maximo quondan Joannis C. de Ros, terras de Ros, in senesc. de Stratherne, vic. Perth; — quas dictus Patricius, ejus pater, avus eorumque predecessores tanquam nativi feodatarii et rentellarii ultra hominum memoriam possederant virtute rentalium et infeofamentorum eis per matrem aliosque predecessores regis desuper confectorum: Tenend. dicto Pat. et heredibus masculis ejus de corpore legit. procreatis, quibus deficientibus, seniori heredum fem. ejus de corpore legit. procreatis, absque divisione, quibus def., heredibus ejus masc. quibuscunque: Reddend 4 lib. 13 sol. 4 den., et 2 sol. nove augmentationis, cum martis consuetis; ac duplicando etc. (cum ceteris ut in carta 390 omissis stagnis); Test. ut in aliis cartis etc.

XII. 460.

*) Lord Lyon „King at Arms for Scotland" kept a register for all who chose to record their arms 1672—1678.

BIJLAGE B.*)

BRIEF VAN N. HOLTIUS AAN A. COMRIE,

BERUSTENDE IN HET

ARCHIEF VAN KOL. G. HOLTIUS, TE 's GRAVENHAGE.

Copia.

Viro Doctissimo Alex. Comrie A. L. M. & Phil. Doctori Ecclesiae Woubruggensis Pastori Fidelissimo, Amico non e multis, S. P. D. Nicolaus Holtius.

Cum gaudio die Lunae nuperrimo ex relatione Senioris Dobbe intellexi, eatenus Te convaluisse, ut pridie sermonem coram Ecclesia habere potueris. Utinam a residuo male adfecti corporis languore penitus liberari, et perfecta frui sanitate, favente Numine, deinceps per multos annos queas. Quod dum toto animo Tibi imprecor, vereor admodum, ne Tibi senescenti, et pridem sedentaria vita et laboribus non leviter fracto, ex Voto succedat. Hinc est quod probare non potui propositum Tuum, de differenda hactenus Missionis Tuae petitione: quod Classi nostrae non placuisse, ex responso Ejus facile etiam colligere potuisti. Quid enim, si fovente aestatis calore paulo melius Temet habeas, inclinato autem anno frigoris inpatiens corpus Tuum torpescere denuo incipiat: nonne perdideris occasionem nunc Tibi faventem? Praeterea, quam aegre hac ipsa aestate onus Tuum suscipiant Fratres, conspicis: quid instantibus Autumni procellis et nimbris, et maxime hyemali glacie et nivibus, futurum existimas? Si vero vel Candidatum quendam, qui nunc rari, vel

*) Cfr. pag. 79.

ex vicinia Verbi Ministrum, ad opem Tibi ferendam non flectas, illane res non pariet Tibi aegritudinem animi, Ecclesiae Tibi commissae detrimentum, malevolis rodendi famam Tuam occasionem? Unde auctor Tibi forem, nisi hoc Mense plenissime convalescas, ut a Coetu proximo classicali, ad diem 5. Augusti mensis habendo, repetita epistola licentiam et auxilium, ad obtinendam rudem ab illustr: et Praepot: D. D. Ordinibus nostris, petas: literis Tuis ad Classem adjiciens denuo signa grati animi pro experta Fratrum benevolentia, et votum, ut, dum exspectabis D. D. Ordinum Placitum, et Successorem, venerandi Fratres non desint Tibi, laboranti, et aliis auxiliantibus forte aliquando destituendo, fraterna sua ope, ne Ecclesia, Tibi hactenus commissa, defectu ministerii Verbi dissipetur.

Pro misso ad me adversus morbos infantum remedio ago Tibi gratias. Manuscriptum est amici mei Contenot, qui dudum, obiit, uti et Filius ejus; adeo ut nemo ex ejus familia vel posteris lucrum ex hac medicina facere queat. Nec potuit voluisse ille Vir, ut cum obitu suo hoc remedium sepeliretur, quod ipse, me intercedente, a consanguineo meo acceperat, et praelo divulgatum est: unde non est quod timeas violationem promissi tui. Vulgari nostra lingua has literas nolui exarare, ut clam vitae Tuae socia Tibi significare possem, quam serio cupiam praestationem, quam spopondisti, argenti, quo mihi nunc opus est, ut uberiori cum foenore fructus ejus ad me redeat. Si meum sequutus fueras consilium, ante postremos hymenaeos hanc rem sponsae indicasses: quo neglecto, vereor quidem ut nunc Tibi creit molestiam: sed ne desim numerosae familiae meae Paternum officium a me postulat, et multa intra biennium perpessa cogunt me damna: quibus de causis Tu, Vir amicissime! hoc meum monitum placido accipias animo rogo, quod et te facturum prorsus confido. Vale Vir Venerande, cum uxore, quam meo et uxoris meae nomine salutabis officiose! Scripsi in Koudekerk pridie nonas Julias anni 1771.

BIJLAGE C. *)

NAAMLIJST der Predikanten van Heer Jacobswoude, Esselykerwoude en Woubrugge **).

	Namen der Predikanten.	Gekomen.	Vertrokken of overleden.
1.	Nikolaas Simonszoon ***), (vroeger priester)	1577	naar Woerden 15 November 1579.
2.	Petrus Wassius, (vermoedelijk proponent)	1588	?
3.	Johannes Adriani, (proponent)	1604	?
4.	Lucas Molanus	1618	ontzet in 1619.
5.	Balduinus Hamaeus of Ham, (proponent)	1619	overleden 1630.
6.	Abraham de Roy, (beroepen uit Indie)	1635	naar Zutphen 1642.
7.	Ludovicus de Dieu, (proponent)	1648	overleden 1664.
8.	Theodorus Verbrugge, (proponent)	1665	„ 1669.
9.	Hermannus Blom, (wellicht gekomen uit Noord-Amerika)	1671	„ 1682.
10.	Mauritius Grommee, (proponent)	1687	naar Monnikendam 1698.
11.	Carolus Blom, („)	1702	overleden 12 Mei 1734.
12.	Alexander Comrie, („)	1 Mei 1735	Emeritus 1773.
13.	Bartholemeus Ouboter, (van Giessen-Oudkerk)	9 Mei 1773	„ 1788.
14.	Isaak Bausar, (van Oosterland)	26 Oct. 1788	naar Sliedrecht 1791.
15.	Arie van der Goes, (van Portugaal)	10 Juli 1791	„ Thiel 1797.
16.	Johannes Heenck, (van Goudriaan)	23 Juli 1797	overleden 6 Sept. 1840.
17.	Dirk Theodorus de Haas, (van N.-Loosdrecht)	23 Mei 1841	„ 1 „ 1854.
18.	J. A. van Tricht, (van Hurwenen)	2 Dec. 1855	naar Lochem 3 Juni 1866.
19.	Th. Bussingh de Vries (van Bovenhardingsveld)	6 Oct. 1867	Emeritus 15 Oct. 1876.
20.	A. Klein, (van Aduard)	14 Oct. 1877	naar N.-Stadskanaal 25 Jan. 1880.
21.	J. T. van Dijk, (van Gendringen)	11 Juli 1880	„ Lienden 6 Mei 1883.
22.	M. H. Bolkestein, (van Hierden)	9 Mei 1886	overleden 9 Juli 1887.
23.	M J. Sanders (van Sluipwijk)	10 Maart 1889.	

*) Cf. pag, 82.

**) Deze lijst maakte ik op uit een handschrift, berustende op de Bibliotheek der Rijks-Univ. te Leiden: „J. G. de Waldkirck Ziepprecht, Register der Nederd. Hervormde Predikanten en Gemeenten in Nederland. — Eigenh.-Geographisch geordend naar de verschillende Provinciën. — gr 4°. Codex Bibl. Publ. 1218 a—c."

In het kerkelijk archief te Woubrugge vond ik een lijst die, wat de data aangaat, eenigzins afwijkt van deze. Maar wijl de vervaardiger Ds. D. Th. de Haas geen bronnen vermeldt, zoo meende ik aan die van den heer Ziepprecht de voorkeur te moeten geven.

***) Hij wordt in de Memorie van de Classe (zie Hoofdstuk I, § 8, pag. 112) niet genoemd; volgens die Memorie is Wassius de eerste predikant.

BIJLAGE D.

EXTRACTEN UIT DE ACTA VAN DE CLASSE VAN LEIDEN EN NEDER-RHIJNLAND, BETREFFENDE HET GESCHIL TUSSCHEN PROF. J. VAN DEN HONERT EENERZIJDS EN DE PREDIKANTEN HOLTIUS EN COMRIE ANDERZIJDS.

CLASSIS ANTESYNODAAL DEN 30 JUNY 1755.

ART. 46.

By gelegenheid van Art. 17. sprekende van de arminianery stelde de HoogEerw. Hr. Prof. van den Honert voor in de Christ: Syn. in deese jaare voor te dragen; gelyk de classis van Leiden en Neder-Rhynland van oordeel is, dat men sig met aanhoudenden en vermeerderden ijver behoort te bedienen van de Kerke middelen tegen de inbreuk en begunstiging der Arminianerysche leere in onse Kerk, soo geeft sy ook aan de Christ. Syn: in bedenking, of men niet behore bedacht te zyn op Kerkelyke middelen, om te waken tegen die genen, die onder schyn van het bestryden van de inbreuk en begunstiging der Arminiaansche leer in onse Kerk sig benaarstigen, om de in Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde Leer van de rechtveerdigmaking des sondaars uyt en door het gelove te veranderen in de leere van de rechtveerdigmaking tot het gelove, en van het heylig leven des heyligen geloofs onder den hatelyken naam van de rechtveerdigmaking des sondaars uyt de werken te bestormen, en het dood en werkeloos geloof onder den schonen naam van de rechtveerdigmaking des geloofs ten throon te verheffen. Alsoo sulks is een saak van hoog gewicht oordeelt de E. Classis, gelyk

zyn HoogE., niet rijp genoeg te zijn, als nog in Synodo te konnen worden ingelevert; edoch dat daar over nader sal gehandelt worden in de volgende Classis van November.

Classis ordinaria den 3 November 1755.

Art. 12 ad Art. 46. Classis Ante-Synodaal 30 Junv.

De deliberatie over dit voorstel van den HoogEerw: Heer Prof: van den Honert (in hoc Art: vermelt) is om de absentie van gemelten Heer Prof: (die, omdat het reets te laat wiert, was uitgegaan) insgelijkx tot de Classis van Februarij uitgestelt; ende te gelyk beslooten, dat men deese zaak dan als den eersten Artikul sal behandelen.

Classis Ordinaria d. 2 Februarii 1756.

Art. 4 ad Art. 12.

De HoogEerw. Heer Professor van den Honert, betuigende nu gereed te zyn om te doen hetgeen Zyn HoogEerw. in de laatste classis antesynodaal had aangenomen, las nogmaals voor zyne Propositie toen gedaan, en voegde nu tot nadere illustratie van dezelve daarby een geschrift, woordelik luidende als volgt:

„Het is bekend, dat er zedert korten tyd eenige schriften zo „met als zonder de namen hunner schryveren zyn uitgekomen, „waarin men onder den schyn of in de verbeelding van te „stryden tegen de inbreuk en begunstiging van de Arminiaansche „leer der Regtvaerdigmakinge des zondaars uit de werken ene „taal voert, die niet alleen daarop uitkomt, dat des zondaars „geloof, wanneer hij geregtvaerdigt word, geheel werkloos en „niet dadig is, maar die ook daarop uitkomt, dat de zondaar, „eer hy dadelik in Christus gelooft, en dus niet *door* maar *voor* „zyn geloof in Christus geregtvaerdigt word. En dewyl dit met de in „Gods Woord bestendig geleerde en verdedigde leer van de Regt- „vaerdigmaking des zondaars uit en door het geloof onmogelik „bestaan kan, maar het Geloof in den geregtvaerdigt wordenden „zondaar en aan deszelfs zyde of geheel niet, of geheel lydelik

„en werkloos stelt: ben ik van oordeel, dat de Classis behoort „bedagt te zyn, om van de Christelike Synodus, waartoe zij be- „hoort, te verkrygen, dat door Synodalen besluite zo in het „visiteeren en approbeeren der boeken als in de praeparatoire „en peremtoire Examens tegen het inbreken, begunstigen, en „doorzetten dezer leere gewaakt worde. Behaagt het der Wel- „Eerw. classis van myne tot dit einde gedane propositie gebruik „te maken; 't zal my aangenaam zyn. Maar vind deze Verga- „dering die Propositie ontydig of onnodig; ik zal daarin, voor „zo veel ik de eer heb een lid dezer Vergaderinge te zyn, „berusten, zonder van die Propositie in of tot de Vergadering „ooit wederom te spreken.

Leyden den 2 Februarii 1756 (was getekent)

J. v. d: Honert, T. H. Z.

Waarover gedelibereert zynde, heeft deze E. Vergadering geoordeelt, dat het wel tydig zy, dat over deze zaak ernstig gehandelt worde. Dog dit een stuk van veel gewigt zynde, waarover niet wel een volkome resolutie in deze sessie konde genomen worden, is de nadere deliberatie over dit gewigtig point tot de volgende ordinaire Vergadering dezer classis uitgestelt, en inmiddels aan elk lid dezer Vergaderinge vergunt van dit voorgelezen geschrift des Professors voor zig copie te nemen, om des te meer gepraepareerd in de naastkomende classis zyn advys te kunnen inbrengen.

Classis Ordinaria den 3 Mey 1756.

Art. 3 ad Art. 4.

De Behandeling van deeze zaek is tot geen Conclusie gebragt maer Uijtgestelt tot de Classis van Augustus, wanneer aen de E. Vergadering zal worden ter handt gestelt, Een tractaet van den E. Heer Comrie over de regtveerdigmaking, waer uijt het gevoelen van dien Heer, (die, Neevens den E. Heer Holtius door den Hoog E. Heer prof[r] van den Honert nu genoemt werdt) over dit gewigtig leerstuk, nader aen de E. Vergadering zal kunnen blijken.

Classis Ante Synodaal gehouden 28 Juny 1756.

Art. 4.

Bij geleegenheijdt van den Art: spreekende van de Arminianen deedt D° praeses de WelE. Heer N. Holtius een breedvoerig Narré van het tot hier in de Classis verhandelde over de propozitie van den Hoog E. Heer professor van den Honert in den voorleeden jaer bij die zelve geleegenheijdt aen de Vergadering gedaen en betuijgde gegraveert te zijn over het geen omtrendt dese zaek in de laest voorleede Classis van Mey is voorgevallen, wanneer de Prof^r van den Honert, zijn E. en den E. Heer Comrie als voorstanders van het antinomiaensch en machinael systhema noemde, en nog meer te zullen gegraveert worden, ingevalle de Classis mogt resolveeren zijn E. te doen antwoorden op eenige vragen betrekkelijk tot dit stuk, bij de drie oudste predikanten in de stadt geconcipieert, en reeds in de Classis van Meij aan zijn E. en D. Comrie als een middel van accommodement ter beantwoording voorgeslagen: dog welke voorslag door zijn E. gedeclineert, toen op het aenbodt van D. Comrie om zijn gevoelen over de Regtveerdigmaking in een tractaet daerover handelende aen de vergadering in de Classis van Augustus mede te deelen, tot geen conclusie gebragt is.

Zijn E. gaf wijders te kennen, dat wel aen deezen voorslag uijt toegeevenheijdt zoude willen voldoen, en dat bereidt was zijne antwoorden op die geconcipieerde vragen aen de vergadering ten vertooge van zijne regtzinnigheijdt (egter niet dan in absentie van den professor van den Honert) voorteleezen: dog voor zoo veel dit een middel tot accommodement zoude zyn, waertoe zijn E. hetzelve niet toerijkende meent te zijn, blijft zijn E. deezen voorslag, als nog eerbiedig declineeren: en persisteert daerom bij zijnen Eijsch, reeds meede in de Meij Classis gedaen, dat de Professor van den Honert, als beschuldiger zijne beschuldigingen met de bewijzen daer van tegen zijn E. en D. Comrie schriftelijk zal inbrengen; verzoekende dat de vergadering deezen zijnen Eijsch nu toestaende, den Profess^r van den Honert gelieve te gelasten, deeze beschuldigingen met de verificatien, met den Eersten inteleeveren.

Over dit voorstel, en verzoek om vrage gedaen zijnde, heeft de vergadering geoordeelt, dat over deeze zaek niet tijdig hier gehandelt wierdt, en dat de behandeling daervan tot de Classis van Augustus moet worden uijtgestelt, waertoe dezelve reeds in de Meij Classis verschoven is.

Classis Ordinaria gehouden den 2 Augustus 1756.

Art. 3. ad Art. 3. Cl. Maji en Art. 4. Cl. Ante Syn.

D. Comrie excuseert zich zyn in Meij beloofde tractaat, over de Rechtvaerdigmaking niet te hebben in 't licht gebragt, om dat hij te huijs gekomen zijnde de zaak nader had overdacht, en gemeent dat zulks mogelijk aan het oogmerk niet zoude voldoen, maar insteert nu, om bewijs van de hem aangetogene beschuldiginge te mogen erlangen.

D. Holtius inhaereert het gene van zijnentwegen in de Acta Classis Ante Syn. is aangetekent; en verzoekt nogmaals, dat de Hr Prof: van den Honert mag worden verpligt om zijne beschuldiging tegen hem met de verificatie van dien schriftelijk aan de Eerw. Classis over te geven, en dat zijn Eerw. daarvan nog copie erlangen: of dat de Hr Prof: v. d. Honert anders zijne beschuldiging intrekke.

De Eerw: Vergadering deze zaak ten serieusten in aanmerkinge nemende, heeft geoordeelt wegens de absentie van den Hr Prof: van den Honert hier in tegenwoordig niets te kunnen doen: maar verzoekt, met bewilliginge van DD. Holtius en Comrie, dat de drie oudste Predicanten van Leiden DD. Velingius, Streso de Vader en du Bois, de goedheid gelieven te hebben, om in den tusschentyd tusschen deze en de November-Classis, op enen dag nader te bepalen, ene conferentie met DD. Holtius en Comrie ter eene, en den Hr Prof. van den Honert ter andere zijde, te houden; in hope en verwachtinge, dat men in zodanigen conferentie, door onderlinge nadere verklaringe van een ieders ware meeninge, zal bevinden dat men in het zakelijk begrip der waarheden, de Rechtvaerdigmakinge uijt den Gelove betreffende, staat in eenen en denzelven zin; en dat mogelijk slegts enige

min gewone of min voorzigtige uijtdrukkingen hier ontrent gebruijkt aanleiding tot misverstand en verdenking kunnen gegeven hebben, waar van dan de E. Classis den uijtslag in de November-Classis verlangt te verneemen; in welken gevalle, het gerezene geschil dus praeallabel vereffent zijnde, het niet nodig zal zijn dezen aangaande nadere beschuldigingen of verdeedigingen bij de classis intebrengen of te debatteeren. Doch de zaak in de conferentie op zodanig ene amiable wijze niet kunnende gevonden worden, zal de H_r Prof: van den Honert door de Commissie verzocht worden, zijne beschuldigingen tegen DD. Holtius en Comrie op de November Classis nader open te leggen en te verifieeren.

Classis Ordinaria den 1 November 1756.

Art 4.

Ad Art. 3 is gebleken zoo uit het rapport van de Eerw. HH. Z. J. Streso en du Bois (de Heer Velingius absent zijnde) als uit het genarreerde van D. D. Holtius en Comrie en bij voorlesinge van gewisselde brieven, dat de vriendelyke Conferentie, door den Heer Pr. van den Honert mede wel aangenomen en tegen den 29 Septemb. bepaalt zijnde, geen voortgang gehad had wegens de Swakheijt van den Heer van den Honert, om welke deszelfs vrienden, en de Heeren Gecommitteerden selve, syn H. Eerw. zulks afgeraden hadden. Dat evenwel, ten eijnde deze zaak in der minne mochte werden afgedaan voor den tijt dezer Vergadering, de Heer Z. J. Streso den 28 Sept. sig had vervoegt aan het huijs van D. Holtius, en lange in het vriendelyke met denzelven gesproken hebbende hem wel genegen had gevonden om alle geresene verwijderingen in het Vuur der Liefde te vernietigen: waar toe door denzelven ook eenige conditiën waren voorgeslagen. Dog dat sedert op Vrijdag den 1 Octob was uitgekomen een brief, gedagteekent den 21 Aug. deses jaars uit Utrecht, van zulk een inhoud, dat de Gecommitteerde Stads Predikanten, oordeelende dat hunne pogingen nu verder zonder vrucht zouden zijn, besloten hadden hier mede te suppersederen, en meijnden dat hunne Commissie hiermede geeindigt is. D. D. Comrie en Holtius

verzogten, dat hunne zaak niet langer sleepende mocht gehouden worden, maar de Heer van den Honert gelast, om sijne beschuldigingen met de bewijzen daar toe over te geeven, ten eijnde zig daar tegen te verantwoorden; alsoo zig vergeefs van hunne zijde gereed getoont hadden tot een vriendelyk accommodement met den Heer Professor: waar van wel de Conditien door de meeste Leden der Vergadering niet aannemelijk door den Heer van den Honert geoordeelt wierden, dog hetwelk D. Holtius verklaarde voort te vloejen uit een verkeerde interpretatie van syn voorstel den 28 Sept. aan den Heer Streso gedaan: gelijk hij zeide te konnen doen blyken uijt een Verbaal van dat mondgesprek, door hem opgestelt, dog hetwelk hij nu niet bij zig had. Waarom de Vergadering, niets meer wenschende dan den Vreede tusschen de Broederen te herstellen, na vergeefs andere middelen voorgeslagen te hebben, D. Holtius heeft verzogt, om eens op de zagtste wijze op 't papier te brengen, hoe het middel van accommodement door Syn E begrepen wierde? Het welke geschied zijnde, en door D. Comrie mede goedgekeurt, zoo heeft de classis den WelEerw. Heer Praeses Ryser verzogt, om staande de Vergadering te gaan ten huijze van den Heer Honert, om aan syn HoogEerw. dit concept van verzoeninge voor te dragen, en te kennen te geeven, dat het de classis zoude aangenaam zijn zoo dit door zijn HoogEerw. wierd geaccepteert. De WelEerw. Heer Praeses weder binnen gekomen zynde heeft gerelateert, dat de Prof. dit voorstel had in bedenkinge genomen, dog daar bij gewilt, dat D. D. Holtius en Comrie zouden declareren, dat sijn H. Eerw. over het Leerstuk der Regtveerdigmakinge het zelve leerde, 't geen wijlen syn H. Eerw. Vader daar over geleert had.

D. Praeses voor de uijtgevoerde Commissie bedankt zijnde, en het nu zeer laat geworden, hebben D. D. Comrie en Holtius gedeclareert, dewijl de Prof. de zaak in bedenkinge hield, dat sij dit mede wilden doen tot dat sij de juiste resolutie van den Heer van den Honert zouden vernomen hebben.

Classis Ordinaria den 7 February 1757.

Art. 6 ad Art. 4.

By het opleesen van deesen Artikel hebben Sommige Leeden, en wel met namen D. Velingius (welke wegens ziekte in de Classis van November laastleden niet present was geweest) en D. Z. J. Streso, gelyk ook D. du Bois verklaarde reeds in het November Classis gedaan te hebben, zeer geklaagt over het door den druk gemeen maken van sommige handelingen van dese Classis in zeeker naamloos Schrift geintituleert *Brief van een Vriend uyt Utrecht aan een Vriend te Zwolle, wegens de beschuldiging van den HoogEerw. Heer Joan van den Honert, Prof. Theol. en Predikant te Leyden, tegen de Eerw. Heeren N. Holtius en A. Comrie* etc.

Daar en boven zyn over het coucheeren van de Acte met betrekking tot deesen Artikel eenige aanmerkingen gevallen, van welke in tegenwoordigheyd van D. Holtius, als derselver schryver nader zal gehandeld worden.

Wyders berigten DD. Z. J. Streso en Ryser dat zy in deese zaak weederom op nieuw hunne devoiren hadden gedaan, dog dezelve niet verder hadden konnen brengen als zy nu was.

Eyndelyk wierd op de taaffel gelegt een pakje met gedrukte Brieven van den HoogEerw. Heer Profr van den Honert geaddresseert aan deese Vergadering, van welke aan ieder praesent Lid een is omgedeeld; en den Scriba gelast aan de absente Leeden ieder een Exemplaar te zenden, insonderheyd aan de Heeren Holtius en Comrie. Zynde de verdere behandeling van deesen Artikel weegens de Absentie van den HoogEerw. Heer Profr van den Honert, en de WelEerw. Heeren Holtius en Comrie tot de aanstaande ordinare Classis van Mey verschoven.

Art. 17.

D. Streso, de Vader, berigt dat Zyn WelEerw. beneevens de twee andere Heeren Visitatores gevisiteerd en geapprobeerd hadden Een werkje van de heer Holtius over de 23 en 24 te Zondagen

van den Heydelbergsen Catechismus; beneevens een verklaring over het kort begrip van den Catechismus van Westmunster, uytgegeeven door D. Comrie; Maar sommige leeden eenige bedenkingen hebbende, insonderheyd over het werkje van D. Holtius, is vastgesteld in de volgende Classis over die Boekjens nader te delibereeren.

Is nu ook op nieuws wederom geresolveerd dat voortaan geen Boeken met Approbatie van deze Classis zullen mogen uytgegeven worden, zonder dat er in plena classi van de visitatie raport gedaan is, volgens de 21ste Classicale wet. pag. 14 in het wetboekje te vinden.

CLASSIS ORDINARIA EODEM 1) DIE HORA SOLITA 2).

ART. 5 AD 6.

I. Over de klagten van sommige leden dezer vergadering wegens het onbetamelijk uitgeven van den brief, waar van in act. cl. praeced. nader gedelibereert zynde heeft de vergadering goedgevonden dat 't volgende zoude worden aangetekent: „de classis heeft „met veel ongenoegen gezien een geschrift zonder enige approbatie „te Amsterdam gedrukt bij Nic. Bijl, hebbende tot opschrift Een „*brief van een Vriend uit Utrecht aan een Vriend te Zwolle,* „*wegens de beschuldiging van den HoogEerw. Heer Joan van* „*den Honert Prof. Th. en predikant te Leyden tegen de Eerw.* „*Heeren N. Holtius en A. Comrie:* waar in de classicale han„delingen nopens het in den titel gemeld geschil zedert den 30 „Juny 1755 tot den 2 Aug. 1756, openbaar met den druk gemeen „gemaakt zijn, en dat, (dewijl die zogenaamde brief gedateert is „den 21 Aug. 1756) in die tijdsomstandigheden, dat de Gecom„mitteerden uit naam van de E. Classis delibereerden tot eene „minnelijke conferentie: zijnde bovendien het verhaal der in de „Classis voorgevallene zaaken zeer eenzijdig, en niet ter goeder „trouw."

---

1) „den 2 Mey 1757."

2) hora octava.

De classis heeft besloten, om dit geschrift, in de aanstaande Christ. Synodus bij gelegenheit van den artikel nopens het licentieus boekdrukken als een staaltje daarvan op te geven, met bijvoeging, dat de classis die handelingen. zo als zij daar verhaalt worden, geenzints voor de haare erkent en verzoek, dat dit in de Synodale acte geinsereert worden.

II Over den brief door den HoogEerw. Heer Prof. van den Honert aan deze vergadering gezonden, en waarvan aan elk der leden een exemplaar was ter hand gestelt, omvraag gedaan zynde was men van oordeel, dat het voegzaamst was van de Eerw. Heeren Holtius en Comrie te vernemen. of zij ook enige aanmerkingen omtrent gen. brief aan deze vergaderinge hadden medetedeelen: waar op D. Holtius te kennen gaf, dat hij dien brief gelezen had, maar niet kunnen merken, dat daar in aangeraakt waren de beschuldigingen door den prof. tegen hem en D. Comrie ingebragt, dat hij daarom weeten wilde of die brief behelzen zoude de beschuldigingen, op welke hy moest antwoorden in welk geval hij zulks zoude werkstellig maaken. met al het welk D. Comrie zakelijk overeenquam, verders zeggende dat het immers geene ketterije was, als men sprak of schreef van *hem* (nam. Christus) *en alle zijne weldaden aantenemen*, schoon hij toestond. dat in het aanmerken en gebruiken van die spreekwys, als d'eigen woorden van den Catechismus behelsende. eene misslag was. teffens ook te kennen gevende, dat zijn systhema aangaande 't leerstuk der regtveerdigmaking op die onderscheiding niet gegrond was

Hierop heeft de vergadering besloten, dat van den prof. v. d. Honert zoude vernomen worden, of in dien brief begrepen waren, alle de bewijsen, die Zijn HoogEerw. had voor de grieven tegen de Eerw. Heeren Holtius en Comrie ingebragt of tot welk ander einde dit geschrift dienen zoude.

ART. 6 MD 17.

De nadere overweging der bedenkingen die sommige leden dezer vergadering betuigt hadden te hebben over zekere door D. D. Holtius en Comrie uitgegevene, en door D. D. visitatores

geapprobeerde geschriften, inzonderheid over dat van D. Holtius, is al mede wegens verloop van den tyd, tot eene andere vergadering uitgestelt.

Classis Ordinaria den 1 Aug. 1757.

Art. 5 ad 5.

Betreffende het eerste Lidt van dezen Artikel spreekende van een brief van een Vriend uit Utrecht aan een Vriend te Zwolle, waar van mede in actis classis antesynodalis van den 27 Juny op Art. 21 van het Licentieus Boekdrukken, relateert D. van Gilst tot het Schiedamsche Synode gecommitteert geweest, dat daar van openinge in Synodo was gedaan; dog dat zyn Ed. Mog. niet had konnen goedvinden dat daar van in Actis iets zoude aangeteekent worden.

En betreffende de resolutie deser vergaderinge om van den Prof. van den Honert te vernemen, of in deszelfs brief aan deze classis begrepen waren alle de bewijzen die Zijn HoogEerw. had voor de grieven tegen de Heeren Holtius en Comrie ingebragt, of tot welk ander einde dit geschrift dienen zoude? is gezegt, dat daar omtrent aan niemant commissie gegeven zijnde, daar omtrent ook niets gedaan was, waarom dit nu aan D. Praeses gedemandeert is.

Art 6. ad 6.

Wegens de veelvuldige bezigheden der vergadering is de behandeling dezer zaeke uitgestelt.

Classis Ordinaria gehouden den 7 November 1757.

Art. 4 ad 5 en 6.

Op het laaste lid van art. 5 Cl. praeced. berigt . . . . . D. Wesselius als Praeses der voorgaande vergaderinge, dat zijn Eerw. zijne commissi bij den Hoog Eerw. Heer Profess. v. d.

Honert afgelegt heeft, en van denzelven vernoome had; dat, ja, het ingeleverde en gedrukte geschrift ten einde als in den art. vermelt, was overgegeve, en in zig behelsde al 't geen zijn Hoog Eerw. als nog tegen de WelEerw. Heeren Holtius en Comrie hadde, reserveerende aan zig (gelyk van zelve spreekt) zijn wederzeggen op 't geen hun WelEerw. hier op zouden antwoorden.

De WelEerw. Heer Wesselius bedankt zijnde voor de uytvoeringe zijner Commissie en voor 't berigt stelt de WelEerw. Heer Velingius voor, of de Vergadering niet zoude kunnen resolveeren om op nieuws haare poogingen te hervatten dat de vreede en broederliefde tusschen de Heeren in dezen art. gemeldt: zoo ongelukkig 't zedert eenigen tyd afgebrooke en verflaauwt, wederom herstelt mogten worden; en op dat al het onaangenaame 't geen gepasseert is, als in een vuur van liefde verteert, onder de asse van eeuwige vergeetentheijd bedekt blijve, men ex actis hujus Classis roojeere al wat er van aangeteekent staat; de praesente Leeden hebben dit ad referendum genoomen: en de Heer Holtius copi van dezen Art. verzogt hebbende, is zulks aan zijn Eerw. geaccordeert.

Classis Ordinaria den 6 Februarii 1758.

Art. 4 ad Art. 4.

Word de Vergadering door D^{o} J. P. Holtius een brief ter hand gestelt van DD. N. Holtius en Comrie, van eerstgenoemde Heere geschreve, van beide Heeren onderteekent: Waer in Hun WelEerw. nae een ampel narré van 't geene in de zaek, rakende het voorstel van den Prof. van den Honert, is voorgevallen, verzoeken dat er van het rooieren der classicale acten, over deze zaek genotuleert niet moge gesproken worden, opdat zij en hunne nakomelingen niet zouden gedestitueert worden van het noodige bewys tegen alle opspraek welke uit het geen de Prof. van den Honert door den druk had gemeen

gemaakt, t' eenigen tyde ten hunnen laste komen mogte; met betuiginge van nogtans tot den Vrede gaerne te willen medewerken: zijnde hun WelEerw. van oordeel, dat van het geschil tusschen hen en den Prof. v. d. Honert gerezen, op gene betere wyze een einde zoude kunnen gemaekt worden, dan indien het zyn HoogEerw. mogte believen, de 2 Catechismus predikatien over 23 en 24 Sondag, van den eerstgemelden Heere uitgegeven, en waer in beide Heeren verklaren, dat hunne leere over den Artykel der regtvaerdigmaking begrepen is, te doorlezen, en zoo zyn HoogEerw. dezelve regtzinnig vind, hunne orthodoxie in dit leerstuk te erkennen; met aanbieding, bij aldien daer in met rede nog iets duister mogt voorkomen, het zelve in alle Vriendelijkheid op te helderen en de zwarigheden, die zyn HoogEerw. nog tegens hen mogte inbrengen vriendbroederlyk op te lossen, of voor beter onderrigt te buigen. Verzoekende Hun Eerw., dat deze Vergadering daertoe haere goede officien aenwende, en dat zij, kunnen zij zulks tusschen deze en de volgende Mey-classis niet obtineren, in hun proces mogen voortgaan.

Hierover gedelibereert zijnde, is Ds. Velingius versogt, deze Propositie der Heeren Holtius en Comrie in hunne missive vervat, den Professor van den Honert voor te stellen en quovis melior i modo den vrede te bevorderen: dat zijn WelEerw. ook heeft op zich genomen.

Classis Ordinaria gehouden den 1. May 1858.

Art. 3 ad 4.

De WelEerw. Heer Velingius heeft dit verslag gedaan van syne Commissie; dat wanneer syn WelEerw. uit den Brief door D. D. Holtius en Comrie aan deze Classis geschreven aan den H. E. Wden Heer van den Honert communiceerde het middel, daer in opgegeven als het beste, na hun oordeel, om het hatelijk geschil tusschen den Heeren Broederen, wegens het gewichtig Leerstuk der regtvaardigmaking, te doen eijndigen; Sijn HEerw.

dat geen gewillig aangenomen had, maar daar tot verzogt had uitstel tot de Paaschvacantie, zullende dan ruijmen tyd hebben, waarvan Sijn WelEerw. ook aan D. D. Holtius en Comrie kennis gegeven had. Ondertusschen was het effect, hier van te hoopen, gefrustreert geworden door de krankheit van den Heer Professor, en sijn daar op gevolgde overlyden op den 6 April jongstleden: waar door dese zaak mede is komen te vervallen: zijnde de Weleerw. D. Velingius voor zijne moeite bedankt.

BIJLAGE E.

VERVOLG VAN „DE LEYST OF REGISTER VAN HET GENE ZOO VOOR, ALS VAN, EN TEGEN Ds. ANTONIUS VAN DER OS IS UYTGEKOMEN".

In het jaar 1756 gaf Johannes van Abkoude een „Leyst" 1) uit van al de geschriften door, voor en tegen Van der Os geschreven. Het is mij gelukt bijna al de daarin genoemde pamfletten (88) te vinden 2). Alleen de op pag. 123 [no. 5 „Nadere Aanmerkingen"], 128, [no. 8 „Leerredenen van Dodderidge"], 129 [no. 1 en 2 „Leerredenen van Dodderidge"], 130 [no. 1 „de Eenige Waare Religie" en no. 10 „Filadelphia"], 131 [no. 2 „Grondig en duydelyk onderwijs"], 132 [no. 12 „Antwoord aan den Prof. van den Honert"], 133 [no. 9 „Het Geloof der Vaderen"] 134 [no. 4 „Twede brief aan Ds. Nic. Holtius", no. 7 „Beredeneerd verhaal" en no. 13 „Verantwoording"] 137 [no. 5 „Nieuws uit

---

1) Opgenomen in zijn „Vierde Aanhangsel op het Naamregister van Nederduytsche Boeken, die in de Jaaren 1753, 1754 en 1755, zyn uitgekomen." (Leiden. C. de Pecker, 1756); pag. 123—pag. 142.

2) Ik raadpleegde de pamflettenverzamelingen van de Gouvernementsbibliotheek te Zwolle; van het archief te Deventer en te Rotterdam; van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Recht en Geschiedenis; van de Bibliotheek der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam en der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam; van de Bibliotheek der gemeentel. Universiteit te Amsterdam en der Rijks-Universiteit te Leiden; van de Koninklyke Bibliotheek en van de Bibliotheca Thysiana. Voorts ontving ik met de meeste bereidwilligheid verschillende pamfletten ter leen van Prof. F. L. Rutgers en den heer W. C. Breen te Amsterdam. Daarbij vereerde Ds. J. J. van den Broek te Halle mij met eene vrij groote collectie. Ten laatste werd ik er ook nog eenigen door aankoop machtig.

Overyssel"] en 142 [no. 2 „Waarschouwingen aan Nederlands kerk"] genoemde heb ik niet kunnen opsporen. Maar hier staat tegenover, dat ik er nog verschillenden (22) zag, die Abkoude niet vermeldt. Het zijn deze:

1751.

1. Protest der Discreperende Leden van den E. Kerkenraad van Zwolle, over de Zaak van Ds. Antonius van der Os, tegens de resolutie van den Kerkenraad, genomen den 18 December 1750 . . . Zwolle, D. Rampen, 1751 . . . 22 pag. 1)

2. Godgeleerde Stellingen, welke ter gelegenheid van eenige onlangs ergens geresene Geschillen, op het papier gebragt, en als een toegift, onmiddelyk geplaatst zyn achter de Sesde Godgeleerde Geschils-verhandeling over het Pascha door . . . . . Bernh. de Moor . . . Amsterdam, J. Loveringh 1751 . . . . 12 pag.

1752.

1. Godgeleerde stellingen (als boven) . . . Vermeerdert met eenige aanteekeningen. . . . . 52 pag.
2. Versameling van de Resolutien van de Ed. Mog. Heeren Staten van Overyssel, genoomen wegens de zaake van D_o. A. van der Os . . . . 23 pag.
3. Nauwkeurig Onderzoek over de Woorden of Periode van Jacobus Doitsma, Predikant te Zwolle. . . . .

1753.

1. Brief van een Vriend aan een Vriend, vervattende des schryvers onpartydig oordeel over seekere drie geschriften, op bevel van een seeker Societeit, . . . gedrukt . . . . . . 12 pag.

1754.

1. Gods Woord verdedigt, tegen de Voorstanders der Mensche-

1) Altoos reken ik mede de pagina's van de Voorreden.

lyke schriften; voorgestelt, in eene Samenspraak tusschen Waarmond . . . . en Deugdlief. Rotterdam, H. Bent, 1754. 47 pag.

2. Vermaakelyke Samenspraak tusschen een Buitepastoor ende Boer, zynde zyn Buurman. Zwolle, J. ter Burg, 1754 . 24 pag.

3. Aenmerkingen door eenen Liefhebber van Waerheid en Gerechtigheid, gemaekt op eenige der veelvuldige schriften, die wegens de zaek van Do. Antonius van der Os, . . , in de Nederl. Jaerboeken voor 1753 geplaetst. Amsterdam, F. Houttuyn, 1754 . . . . 16 pag.

4 Toegift tot het antwoord van de Gecommitteerden, des E. classis van Zwolle . . . Uitgegeven door de voorgemelde Gecommitteerden van de E. classis van Zwolle. Amsterdam, H. Vieroot, 1754 . . . . 42 pag.

5. Twee brieven rakende de sententie ter veroordeelinge van Dnus A. van der Os, ... ; geschreven door Dnus J. J. ter Poorten, Predikant . . . te Hardenberg. Amsteldam, F. Houttuyn, 1754 . . . . 22 pag.

6. Brief van Alethophilus aan de Heeren Examinatores van het Ontwerp van Tolerantie. Leiden, P. van der Eyk, 1754 . 89 pag.

7. De onschuld der Remonstranten ten aanzien van de Samenzweringhe tegens het Leven van den Doorlugtigtigen Prins Maurits, . . . verdedigd en bewezen . . door Theophilus Philadelphus. Leiden, P. van der Eyk, 1754 . . 130 pag.

1755.

1. Derde Brief van Alethophilus aan de Heeren Examinatoren van het Ontwerp van Tolerantie. Leyden, P. van der Eyk, 1755 . . . . 107 pag.

2. Betoog der kwaade Trouwe van de Schryveren van 't Examen des Ontwerps van Tolerantie. . . Door Cornelius Nozeman. Leide, P. van der Eyk, 1755 . . . . 58 pag.

3. Request van Ds. Ant. van der Os aan de WelEd. HoogAgtb. Heeren Burgemeesteren en Schepenen der Stadt Zwolle. Benevens het antwoord op dezen Requeste. . . . . 8 pag.

4. Copie van twee Brieven van den Heere Jan Jacob Schultens,

. . . , geschreven aan den kerkeraad van Zwol, en aan de vyf Gecommitteerde van het Zwolsche classis . . 6 pag.

5. Wederlegging van het zoogenaamde Wederantwoord van den Heer Joan van den Honert . . . Uitgegeven door voorn. Gecommitt. der Zwolsche classis. Amsterdam, H. Vieroot, 1755 . . . . 115 pag.

1756.

1. Nader Betoog der Examenschryveren onbeschaamdheid, en de kwaade Trouwe van hunnen Beschermheilig Dr. John Owen. Door Cornelius Nozeman. Leide, P. van der Eyk, 1756, 54 pag.
2. De Lasterzugt van Cornelius Nozeman tegen Dooden en Leevenden bestraft door . . . Nicolaus Holtius. Amsterdam, N. Byl, 1756 . . . . 81 pag,
3. Zwarigheden over het Leerstuk der Predestinaatsie. Voorgesteld door . . . Sam. Werenfels. Uit het Latyn vertaald, met eene Voorreden wegens de Schryvers van 't Examen van 't Ontwerp van Tolerantie, en de uitgevers van het boekje van Johannes Owen, genaamd Opening der Arminianery. Leiden, P van der Eyk, 1756 . . , ... 48 pag
4. Bericht wegens den brief uit Overyssel, aan een Vriend in Holland geschreven, aangaande het nu onlangs voorgevallene in de eerstgemelde Provintie. Amsteldam, F. Houttuyn, 1756, 12 pag
7. Brief van een vrient uit Utrecht aan een vrient te Zwolle, wegens de beschuldiging van den HoogEerw Heer Joan van den Honert . . . tegen de Eerw. Heeren N. Holtius en A. Comrie. Amsterdam, N. Byl, 1756 . . . . . 44 pag

---

Abkoude heeft deze lijst later niet voltooid. Daarom bied ik hier het vervolg (28) daarvan aan. Zoo loopt de opgave door tot het einde van het jaar 1761. Want wel was in dat jaar de zaak van van der Os reeds lang beslecht, maar de hiergenoemde pamfletten hebben toch alle rechtstreeks of zijdelings hun ontstaan aan den strijd tegen hem te danken. 1)

1) Ik heb de pamfletten naar aanleiding van de Walchersche Geschillen niet opgenomen, omdat mij niet is gebleken, dat Comrie zich daarin heeft gemengd.

1757.

1. Waarschouwinge aan de kerk van Nederlandt, wegens twee bekendmakingen van Do Tako Sibelius, . . . gestelt in de Maandelykse Uittreksels of Boekzaal der Maand October dezes jaars 1757. Tot staavinge van de verloochende Waarheidt in het Ligt gegeven door Pieter de Windt . . . en Teunis Wanschaar. Amsteldam, N. Byl, 1757 . . 16 pag.
2. Is Nocolaus Holtius wel waardig wederlegd te worden? Of Proeve hoe Cornelius Nozeman zyn nader betoog der kwaade trouwe van Dr. John Owen bondig verdedigen kan tegens het zwets- en Lasterschrift van Nicolaus Holtius. Leiden, P. van der Eyk, 1757 . . . . 98 pag.
3. Behandelinge van de Leere der Vyf Artykelen, door den eerwaerdigen Dr. Daniel Whitby . . . Uit het Engelsch vertaeld, en nu uitgegeeven en gesteld tegens het Boek van Dr. J. Owen, genaemd: Opening van de Arminianerye. Rotterdam, G. van Royen. 1757 . . . . 160 pag.
4. Missive van den Wel Eerw. Zeer Geleerden Heere Alexander Comrie. Amsterdam, N. Byl, 1757 . . . . 75 pag.
5. Examen van het Ontwerp van Tolerantie; VIII S. Amsterdam, N. Byl, 1757 . . . . 150 pag.
6. Examen van het Ontwerp van Tolerantie; IX S. Amsterdam, N. Byl, 1757 . . . . 130 pag.
7. De Leere der Waarheit die na de Godtzaligheit is. Leiden, J. Hasebroek, 1757 . . . . 245 pag.
8. De zondaar gerechtvaerdigt om niet . . . Duidelyk verklaart en bevestigt in twee Predikatien over de XXIII en XXIV Zondag . . . door N. Holtius. Leyden, J. Hasebroek, 1757 . . . . 113 pag.

1758.

1 Rouwklagt aan de Zalige Schimme van den grooten Godgeleerden Joan van den Honert . . . Delft. A. en M. Sterck, 1758 . . . . 8 pag.
2. Samenspraak tusschen Waarmond, . . . Winstlief, . . .

en Leergraag over Do Anthonius van der Os . . . Delft, A. en M. Sterck, 1758 . . . . 16 pag.

3. Echo op de Rouwklagt, aan de Zalige Schimme van den groten Godgeleerden, Joan van den Honert . . . Heerenveen, I. Roorda, 1758 . . . . 8 pag. In hetzelfde jaar verscheen hiervan een 2e druk.

4. Remedie voor Doldriftigheit: aan den Rotterdammer student in de Heilige Godgeleerdheid Iz. van Nuyssenburg . . . . Amsterdam, K. de Wit, 1758 . . . . 8 pag.

5. Vermanende en Waarschouwende Brief aan den heer Anthony van der Os . . . . Door een beminnaar van Waarheid en Vreede. Dord, Blusse . . . . 8 pag.

6. Verhaal van 't onlangs voorgevallene in de Haarlemmer trekschuyt, tusschen een Zwols heer en een Beverwyker. . . . Amsterdam, M. Magerus . . . . 12 pag.

7. Aan de Schryveren tegen Ds. Antonius van der Os . 4 pag.

8. Antwoord op een Brief van een Doopsgezind leeraar, over de zoo verklinkende Religieverandering van D. Antonius van der Os, Haarlem, J. Bosch . . . . 53 pag.

9. Onpartydig onderzoek wegens het gedrag van Dominus Antonius van der Os, der Doopsgezinden Leeraar in de Beverwyk. Rotterdam, J. Burgvliet . . . . 32 pag.

10. Vermaning der Zalige Schimme van den grooten Godgeleerden Joan van den Honert . . . Aan . . . Iz. van Nuyssenburg. Amsterdam, S. J. Baalde . . . . . . 8 pag.

11. De Wereld is een Schouw-tooneel, ook krygt de kerk haar mededeel Of Invallende gedagten ter gelegentheid van de verhuizinge van den heer Antonius van den Os . . 6 pag.

12. Onpartydig Historiesch Verhaal van 't gepasseerde in de zaak tusschen Do Taco Sibelius, . . . , en Pieter de Windt en Teunis Wanschaar. Amsterdam, A. Meyer, 1758, 79 pag.

1759.

1. Katechismus voor het Jaar MDCCLIX . . . . . . 2 pag.

2. Examen van Tolerantie; X S. Amsterdam, N. Byl, 1759, 187 pag.

3. Missive van H. Regtdoorzee, aan den eerw. Heere Johannes van Alphen, Predikant te 's Bosch. Arnhem, J. Nyhoff, 1759, 56 pag.
4. Tweede Missive van H. Regtdoorzee . . . . 26 pag.

1760.

Memorie aan de Edele Groot Mogende Heeren Staaten van Hollant en Westvriesland, overgegeeven door en van weegen Nicolaus Holtius . . . . 13 pag.

1761.

1. Brief over de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars, . . . Amsterdam, N. Byl . . . . 164 pag.
2. Godgeleerde Stellingen aangaande de Rechtvaerdigmakinge des Zondaars voor Godt. Geschreeven door een Liefhebber van Waarheid en Vrede [N. Holtius.] . . . Amsterdam, N. Byl . . . . 20 pag.
3. Ontleding van het Redenbeleidt van den Heiligen Paulus over de Rechtvaerdigmaking des Zondaers voor Godt . . . Geschreven door den . . . Auteur der . . . Godgeleerde Stellingen . . . Amsterdam, N. Byl . . 113 pag.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.

Register van Persoonsnamen.